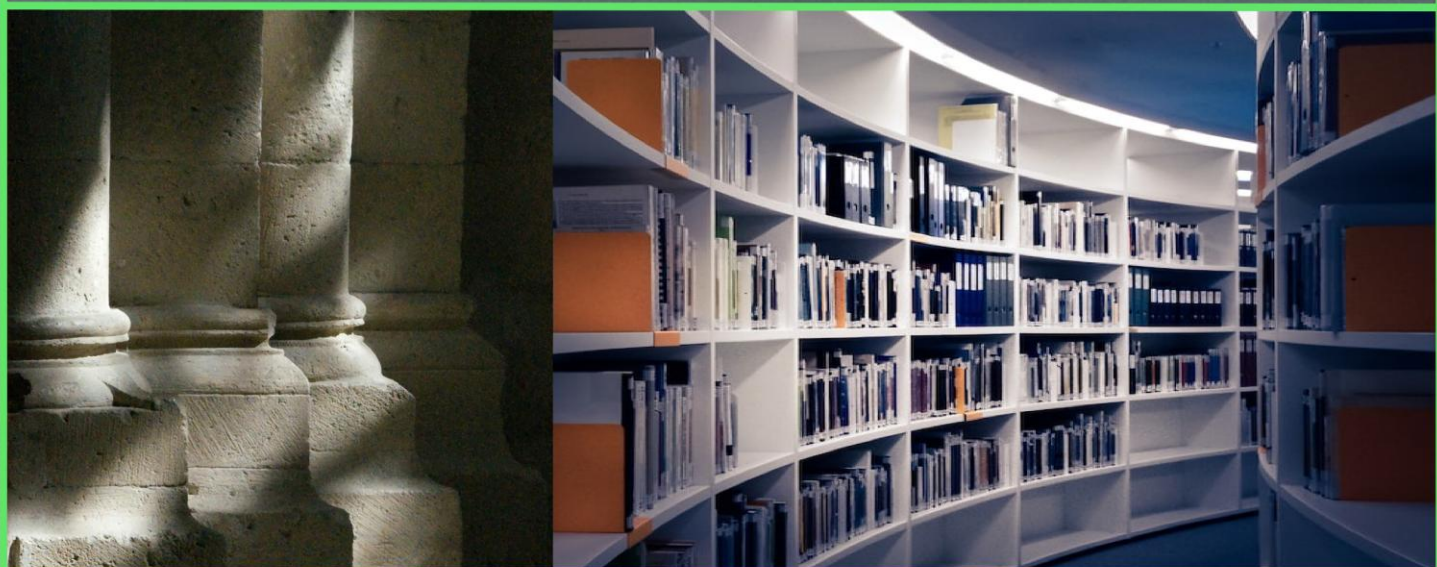

International
Journal

Intellectual and Cultural Heritage

State Museum of
History of Uzbekistan

O'ZBEKISTON TARIXI DAVLAT MUZEVI

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
O‘ZBEKISTON TARIXI DAVLAT MUZEYI**

Interscience-service MCHJ

«INTELLEKTUAL VA MADANIY MEROS XALQARO JURNALI»

**«INTERNATIONAL JOURNAL OF INTELLECTUAL AND CULTURAL
HERITAGE»**

**«МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО И
КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ»**

Ijtimoiy-siyosiy, ilmiy-texnikaviy, madaniy-ma'rifiy jurnal

2025, Volume 5, Issue 5

TOSHKENT - 2025

« International Journal of Intellectual Cultural Heritage»			
ISSN-E: 2181-2314, ISSN-P: 2181-2306			
Mundarija - Volume 5 No 5 (2025)			
№	Maqolaning mavzusi	Muallif	Betlar
1.	TRANSFORMATION PROCESSES IN THE ORAL CREATION OF THE KASHKADARYA OASIS	Ochil Bo‘riyev, Ixtiyor Jalilov	1-10
2.	SCIENTIFIC-THEORETICAL BASIS OF IMPROVING TEACHER'S SPEECH CULTURE WITHIN THE HERMENEUTIC APPROACH	Rahimboy Jumaniyozov	11-16
3.	SOCIAL-PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF DEVELOPING STUDENTS' CREATIVE THINKING	Abdullayeva Barno Sayfutdinovna	17-21
4.	PHILOSOPHY OF CULTURE AND SPIRITUALITY: A METHODOLOGICAL APPROACH TO RESEARCH	Мартаба Нумоновна Меликова	22-28
5.	REFORMS IN UZBEKISTAN'S AGRICULTURAL ECONOMY DURING THE SOVIET PERIOD: COTTON GROWING AND MECHANIZATION	Raxmatova Dilnavoz Jurakobilovna	29-32
6.	LEXICAL AND CONCEPTUAL ANALYSIS OF LINGUISTIC UNITS IN THE ILLUSTRATED DICTIONARY “PETIT LAROUSSE ILLUSTRÉ 2020”	Absalamova Gulmira Sharifovna	33-36
7.	STEREOTYPES IN SOCIETY AS AN OBJECT OF THE SOCIAL SECURITY PROCESS	Xidirov Suxrob Norbo‘tayevich	37-41
8.	SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION OF INTERNAL AFFAIRS OFFICERS IS A DEMAND OF THE TIME	Melikulov Farhod Mamadaliyevich	42-47
9.	SOCIAL FACTORS OF ENSURING THE QUALITY AND EFFICIENCY OF EDUCATION IN VOCATIONAL EDUCATION	Abdullayev Sardorbek Usmonkhudjayevich	48-56
10.	THE IMPACT OF DIGITAL TECHNOLOGIES AND VIRTUAL ENVIRONMENT ON THE SPIRITUALITY OF YOUTH	Nuraliyev Tolibjon Ne‘mat o‘g‘li	57-65
11.	SUSTAINABLE MANAGEMENT OF MUSEUMS: FACTORS DETERMINING DEVELOPMENT	Ibroximova Aziza Abbasovna	66-72
12.	PEDAGOGICAL APPROACHES IN THE CREATION OF UZBEKISTAN CLASSICAL POETS AND THEIR METHODOLOGICAL ANALYSIS	Ahrorova Madina Rahmatovna	73-78
13.	FINNISH EDUCATIONAL PHILOSOPHY AND UZBEKISTAN EDUCATIONAL REFORMS: A COMPARATIVE ANALYSIS	Karimov Zafarbek Ataboyevich	79-84
14.	PARTICIPATION OF STATE AND NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS IN WORKING WITH PUBLIC OPINION IN THE MODERN ERA	N.B.Saribaeva	85-92
15.	FARABI'S SCIENTIFIC HERITAGE - AS A HISTORICAL SOURCE IN THE STUDY OF CIVIL SOCIETY INSTITUTIONS	Boboqulova Xurshida Erkinovna	93-97

16.	COVERAGE OF THE ACTIVITIES OF WOMEN WHO PARTICIPATED IN WORLD WAR II IN THE WORKS OF SVETLANA ALEXIEVICH	Mamuraliyeva Gulsanam Ilhomjon qizi, Madraximov Zoxid Sharofovich	98-104
17.	DYNAMICS OF FUNCTIONAL INDICATORS OF 400-METER RUNNERS	Nazarov Nuriddin Baxranovich	105-108
18.	FACTORS OF FORMING A CITY BRAND THROUGH HISTORICAL MARKETS (IN THE EXAMPLE OF TASHKENT)	Sh.Y.Oxunjonova	109-115
19.	INFORMATION SECURITY IN THE POST-TRUTH ERA: A PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF MANIPULATIVE STRATEGIES	Burnashev Rinat Faritovich	116-121
20.	TEACHING THE SUBJECT "APPLICATION OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN PROFESSIONAL ACTIVITIES" ON THE BASIS OF A DIFFERENTIAL APPROACH	Yallayev Baxtiyor Salimovich	122-127
21.	SOME FEATURES OF STUDYING THE LEXICON OF "TAZKIRAT UL AWLIYOI TURKISH"	Aziz Ostonaqulov, H.Dadaboyev	128-135
22.	SOCIAL THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASIS OF ENSURING INFORMATION SECURITY	Burkhanov Khusniddin Mirodilovitch	136-144
23.	ANALYSIS OF FOREIGN EXPERIENCES ON THE SOCIAL SECURITY PROCESS	Xidirov Suxrob Norbo'tayevich	145-150
24.	QATAR'S DOMESTIC INVESTMENT POLICY	Yakubov Sherzod Karimdjanovich	151-156
25.	CREATION AND APPLICATION OF REFLECTIVE VIDEO TRAINING IN THE LEARNING PROCESS	Fayziyev Nozim Asfandiyorovich, Qarayev Abduvafo Fazliddinovich	157-164
26.	ALGORITHMIC APPROACHES IN SOCIETY DEVELOPMENT	Burkhanov Khusniddin Mirodilovich	165-173
27.	CHARACTERISTICS AND MODERN ELEMENTS OF FINE ART	Feruza Qurbonova	174-177
28.	THE PROBLEM OF CLEAN DRINKING WATER IN CENTRAL ASIAN COUNTRIES	Tukhtayeva Shahinabonu Shukhrat kizi	178-182
29.	THE IMPORTANCE OF MUSICAL THINKING IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION	Rustam Abdullayev	183-187
30.	SOCIAL-PEDAGOGICAL ACTIVITY MECHANISMS OF IMPROVING THE IMPORTANCE OF MUSICAL THINKING IN THE CONDITIONS OF DEVELOPMENT OF LIBRARY CULTURE AMONG STUDENTS (ON THE EXAMPLE OF FAMILY LIBRARY)	Rustamova Navbaxor Yaxshiboyevna	188-195
31.	SPIRITUAL FOUNDATIONS OF THE RELATIONSHIP BETWEEN HUMANITY AND SOCIETY IN THE PHILOSOPHY OF ABDURAUF FITRAT	Isomiddinov Yo'ldosh Yusubboyevich	196-200

« International Journal of Intellectual Cultural Heritage»			
ISSN-E: 2181-2314, ISSN-P: 2181-2306			
Mundarija - Volume 5 No 5 (2025)			
№	Maqolaning mavzusi	Muallif	Betlar
1.	QASHQADARYO VOHASI XALQ OG‘ZAKI IJODIDA TRANSFORMATSIYA JARAYONLARI	Ochil Bo‘riyev, Ixtiyor Jalilov	1-10
2.	O‘QITUVCHINING NUTQ MADANIYATINI GERMENEVTIK YONDASHUV ZAMIRIDA TAKOMILLASHTIRISHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI	Rahimboy Jumaniyozov	11-16
3.	TALABALAR KREATIV FIKRLASHINI RIVOJLANTIRISHNING IJTIMOIIY-FALSAFIY TAHLILI	Abdullayeva Barno Sayfutdinovna	17-21
4.	MADANIYAT VA MA‘NAVIYAT FALSAFASI: TADQIQOTGA METODOLOGIK YONDASHUV	Мартаба Нумоновна Меликова	22-28
5.	SOVET DAVRIDA O‘ZBEKISTON QISHLOQ XO‘JALIGIDAGI ISLOHOTLAR: PAXTACHILIK VA MEXANIZATSIYA	Raxmatova Dilnavoz Jurakobilovna	29-32
6.	“PETIT LAROUSSE ILLUSTRÉ 2020” TASVIRLI LUG‘ATIDAGI LINGVISTIK BIRLIKLARNING LEKSIK VA KONSEPTUAL TAHLILI	Absalamova Gulmira Sharifovna	33-36
7.	JAMIYATDAGI STEREOTIPLAR IJTIMOIIY XAVFSIZLIK JARAYONINING OB‘EKTI SIFATIDA	Xidirov Suxrob Norbo‘tayevich	37-41
8.	ICHKI ISHLAR ORGANLARI XODIMLARINI MA‘NAVIY-AXLOQIIY TARBIYALASH – ZAMON TALABI	Melikulov Farhod Mamadaliyevich	42-47
9.	PROFESSIONAL TA‘LIMDA TA‘LIM SIFATI VA SAMARADORLIGINI TA‘MINLASHNING IJTIMOIIY OMILLARI	Abdullayev Sardorbek Usmonkhudjayevich	48-56
10.	RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR VA VIRTUAL MUHITNING YOSHLAR MA‘NAVIYATIGA TA‘SIRI	Nuraliyev Tolibjon Ne‘mat o‘g‘li	57-65
11.	MUZEYLARNING BARQAROR MENEJMENTI: TARAQQIYOTNI BELGILOVCHI OMILLAR	Ibroximova Aziza Abbasovna	66-72
12.	O‘ZBEK MUMTOZ SHOIRALARI IJODIDA PEDAGOGIK QARASHLAR VA ULARNING METODODLOGIK TAHLILI	Ahrorova Madina Rahmatovna	73-78
13.	FINLYANDIYA TA‘LIM FALSAFASI VA O‘ZBEKISTON TA‘LIM ISLOHOTLARI: QIYOSIIY TAHLIL	Karimov Zafarbek Ataboyevich	79-84
14.	ZAMONAVIIY DAVRDA JAMOATCHILI K FIKRI BILAN ISHLASHDA DAVLAT VA NO DAVLAT TASHKILOTLARINING ISHTIROKI	N.B.Saribaeva	85-92
15.	FOROBIY ILMIY MEROSI - FUQAROLIK JAMIYATI INSTITUTLARINI O‘RGANISHDA TARIXIIY MANBA SIFATIDA	Boboqulova Xurshida Erkinovna	93-97

16.	SVETLANA ALEKSIYEVICH ASARLARIDA IKKINCHI JAHON URUSHIDA ISHTIROK ETGAN AYOLLAR FAOLIYATINING YORITILISHI	Mamuraliyeva Gulsanam Ilhomjon qizi, Madraximov Zoxid Sharofovich	98-104
17.	400 METR MASOFAGA YUGURUVCHILARNING FUNKSIONAL KO'RSATKICHLARI DINAMIKASI	Nazarov Nuriddin Baxranovich	105-108
18.	TARIXIY BOZORLAR ORQALI SHAHAR BRENDINI SHAKLLANISH OMILLARI (TOSHKENT MISOLIDA)	Sh.Y.Oxunjonova	109-115
19.	POSTHAQIQAT DAVRIDAGI AXBOROT XAVFSIZLIGI: MANIPULYATIV STRATEGIYALARNING FALSAFIY TAHLILI	Burnashev Rinat Faritovich	116-121
20.	“AXBOROT TEXNOLOGIYALARINI KASBIY FAOLIYATDA QO'LLASH” FANINI DIFFERENSIAL YONDASHUV ASOSIDA O'QITISH	Yallayev Baxtiyor Salimovich	122-127
21.	“TAZKIRAT UL AVLIYOI TURKIY” LEKSIKASINI O'RGANISHNING BA'ZI XUSUSIYATLARI	Aziz Ostonaqulov, H.Dadaboyev	128-135
22.	АХБОРОТ ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ ИЖТИМОИЙ НАЗАРИЙ-МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ	Burkhanov Khusniddin Mirodilovitch	136-144
23.	IJTIMOIIY XAVFSIZLIK JARAYONIGA DOIR XORIJIY TAJRIBALAR TAHLILI	Xidirov Suxrob Norbo'tayevich	145-150
24.	QATARNING ICHKI INVESTITSIYA SIYOSATI	Yakubov Sherzod Karimdjanovich	151-156
25.	REFLEKSIV VIDEOTRENING YARATISH VA O'QUV JARAYONIDA QO'LLASH	Fayziyev Nozim Asfandiyorovich, Qarayev Abduvafo Fazliddinovich	157-164
26.	JAMIYATNING RIVOJLANISHIDA ALGORITMIK YONDASHUVLAR	Burkhanov Khusniddin Mirodilovich	165-173
27.	TASVIRIY SAN'ATNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI VA ZAMONAVIY ELEMENTLARI	Feruza Qurbonova	174-177
28.	MARKAZIY OSIYO MAMLUKATLARIDA TOZA ICHIMLIK SUVI MUAMMOSI	Tukhtayeva Shahinabonu Shukhrat kizi	178-182
29.	GLOBALASHUV SHAROITIDA MUSIQIY TAFAKKURNING AHAMIYATI	Rustam Abdullayev	183-187
30.	O'QUVCHILARDA KITOBXONLIK MADANIYATINI RIVOJLGLOBALLASHUV SHAROITIDA MUSIQIY TAFAKKURNING AHAMIYATANTIRISHNING IJTIMOIIY- PEDAGOGIK FAOLIYAT MEKANIZMLARI (OILAVIY KITOBXONLIK MISOLIDA)	Rustamova Navbaxor Yaxshiboyevna	188-195
31.	ABDURAUF FITRAT FALSAFASIDA INSON VA JAMIYAT MUNOSABATINING MA'NAVIY ASOSLARI	Isomiddinov Yo'ldosh Yusubboyevich	196-200

Ochil Bo‘riyev

Qarshi davlat universiteti professori

Ixtiyor Jalilov

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti dotsenti

Received 4th August 2025, Accepted 11th September 2025, Online 25th October 2025

QASHQADARYO VOHASI XALQ OG‘ZAKI IJODIDA TRANSFORMATSIYA JARAYONLARI

Annotatsiya: Mazkur maqola “Qashqadaryo vohasi xalq og‘zaki ijodida transformatsiya jarayonlari” mavzusini o‘rganishga bag‘ishlangan. Unda Qashqadaryo viloyatida avlodlar avlodlarga o‘tib kelayotgan xalq og‘zaki ijodiyoti namunalari — qo‘shiqlar, afsona va rivoyatlar, maqol va matallar, epik dostonlar singari janrlarning zamonaviy davrda qanday shaklda o‘zgarishi, ya’ni transformatsiyaga uchrashi tahlil qilinadi. Asarda og‘zaki an‘analarning hozirgi ijtimoiy, madaniy va texnologik muhitda qanday yangi ma’nolar kasb etayotgani va ularning ayrim hollarda yangi janrlarga aylanib borayotgani ko‘rsatiladi. Shu bilan birga, an‘anaviy shakl va mazmunning saqlanishi hamda zamonaviylik bilan uyg‘unlashuvi masalalariga e’tibor qaratiladi. Tadqiqot jarayonida komparativ tahlil, ta’rixiy tahlil va etnografik kuzatuv usullaridan foydalanilgan. Ushbu ish Qashqadaryo xalq og‘zaki ijodi namunalarining hozirgi kundagi ahamiyati, madaniy meros sifatidagi o‘rni hamda ularning kelajak avlodga qanday tarzda yetkazilayotganini anglashga yordam beradi. Tadqiqot natijalari folklorshunoslik, madaniy merosni saqlash va xalq ijodiyotin o‘rganish sohalari uchun amaliy ahamiyatga egadir.

Kalit so‘zlar: Qashqadaryo, voha, xalq og‘zaki ijodi, «Alpomish», folklor san’ati, Chiroqchi, Shahrisabz, Qamay dostonchilik maktablari, voha o‘zbeklarining xalq og‘zaki ijodi.

ТРАНСФОРМАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ КАШКАДАРЬИНСКОГО ОАЗИСА В УСТНОМ НАРОДНОМ ТВОРЧЕСТВЕ

Аннотация: Данная статья посвящена изучению темы «Процессы трансформации в устном народном творчестве Кашкадарьинского оазиса». В ней рассматривается, как традиционные жанры устного народного творчества — такие как песни, легенды и предания, пословицы и поговорки, эпические дастаны — передающиеся из поколения в поколение в Кашкадарьинском регионе, претерпевают изменения в современную эпоху. В статье анализируется, как устные традиции приобретают новые смыслы в современных социальных, культурных и технологических условиях, а также как в некоторых случаях они трансформируются в новые жанры. Особое внимание уделяется сохранению традиционных форм и содержания, а также их гармоничному сочетанию с современностью. В процессе исследования использовались методы сравнительного анализа, исторического анализа и этнографического наблюдения. Данная работа способствует осмыслению значения образцов устного народного творчества Кашкадарьи в наши дни, их роли как культурного наследия и способов их передачи будущим поколениям. Результаты исследования имеют практическое значение для фольклористики, сохранения культурного наследия и изучения народного творчества.

Ключевые слова: Кашкадарья, оазис, народное устное творчество, фольклорное искусство «Алпомиш», дастанские школы Чиракчи, Шахрисабза и Камая, народное устное творчество узбеков оазиса.

TRANSFORMATIONAL PROCESSES OF THE KASHKADARYA OASIS IN ORAL FOLK CREATIVITY

Abstract: This article is dedicated to the study of the topic “Transformation Processes in the Oral Folk Creativity of the Kashkadarya Oasis”. It analyzes how traditional genres of oral folk art — such as songs, legends and tales, proverbs and sayings, and epic poems — which have been passed down from generation to generation in the Kashkadarya region, are being transformed in the modern era. The article explores how oral traditions are acquiring new meanings in today’s social, cultural, and technological environment, and in some cases, how they are evolving into new genres. Attention is also given to the preservation of traditional forms and content, and their integration with modern elements. The research utilizes comparative analysis, historical analysis, and ethnographic observation methods. This study helps to understand the current significance of Kashkadarya oral folk heritage, its value as a cultural legacy, and the ways in which it is being transmitted to future generations. The research findings hold practical importance for the fields of folklore studies, cultural heritage preservation, and the study of folk creativity.

Keywords: Kashkadarya, oasis, oral folk art, the folklore art of Alpomish, the epic storytelling schools of Chiroqchi, Shakhrisabz, and Qamay, the oral folk art of the Uzbeks of the oasis.

KIRISH

Yangi O‘zbekiston davrida milliy o‘ziga xosliklarni asrab-avaylash, xalq hunar va istiqloq qadriyatlarini mustahkamlash davlat siyosatining asosiy ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Uchinchi Renessans bosqichiga qadam qo‘ygan bu davrda xalq og‘zaki ijodi, xususan dostonchilik san‘atiga bo‘lgan qiziqish yanada oshdi, uni o‘rganish, saqlash va rivojlantirishga keng imkoniyatlar ochildi. Baxshilarning repertuari, ijro usullari, maktablari, g‘oyaviy o‘zgartirishlari va tarixiy rivoji hozirgi zamonda yangi qirralar kasb etmoqda. Qashqadaryo vohasi — o‘zining boy folklor an‘analari, qadimiy dostonchilik maktablari, mashhur baxshi-shoirlari bilan xalq og‘zaki ijodida muhim o‘rin tutadi. Ushbu hududda baxshichilikning Chiroqchi, Qamay, Dehqonobod kabi maktablari shakllangan, ularning ustoz-shogirdlik an‘analari orqali repertuarlar mukammallashib, ijro usullari jonlanib kelmoqda. Shuningdek, mahalliy baxshilar repertuarida “Alpomish”, “Kelinoy”, “Norguloy” kabi dostonlar muhim ahamiyat kasb etadi. Bu maqolada Qashqadaryo vohasida dostonchilik san‘ati tarixi, maktablarining shakllanishi, ijro usullari va hozirgi holati tahlil qilinadi. Ma’lumki, ijtimoiy-madaniy o‘zgarishlar, texnologik imkoniyatlar, ommaviy axborot vositalari ta’siri an’anaviy ijodiy formalarga transformatsiya jarayonlarini tezlashtirgan. Shunday ekan, maqsad — voha baxshichiligi an‘analarini aniqlash, ularning nimalar asosida saqlanib qolganini va nimalarda yangi shakl va mazmunga ega bo‘layotganini ko‘rsatish. Bundan tashqari, baxshichilik san‘ati xalqning ma’naviy dunyosidagi o‘rni va kelajak avlodlarga yetkazilishi strategiyalarini yoritish maqsad qilinadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Qashqadaryo vohasidagi dostonchilik san'atiga oid ilmiy izlanishlar asosan folklorshunoslik, etnografiya, madaniyatshunoslik va adabiyotshunoslik sohalarida amalga oshirilgan. Mazkur yo'nalishdagi adabiyotlar tahlili viloyatda shakllangan baxshichilik maktablari, ularning tarixiy-ijtimoiy vazifalari va badiiy-estetik xususiyatlarini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Avvalo, A.Jo'rayevning "O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi" (Toshkent, 1981) asarida xalq dostonlarining janr tabiati, tarkibiy tuzilishi va poetik uslublari haqida umumiy nazariy qarashlar bayon etilgan. Muallif o'z asarida Qashqadaryo vohasiga xos bo'lgan baxshichilik maktablari xususida alohida to'xtalmasa-da, umumiy respublika miqyosidagi maktablarning xususiyatlarini o'rganishda manba sifatida xizmat qiladi. Taniqli folklorshunos S.Umarovning "O'zbek dostonchiligi" (Toshkent, 1999) nomli ilmiy tadqiqotida esa Qashqadaryo va Xorazm baxshichilik an'analari taqqosli tahlil qilingan. Unda Chiroqchi va Qamay maktablariga xos bo'lgan ijro uslublari, ovoz temбри, dombra chalish uslublari va repertuar doirasi haqida ma'lumotlar keltirilgan. Muallif baxshi va jomadotlarning ijtimoiy mavqeini aniqlashga ham urinish qilgan. Shuningdek, H.Hamidovning "Qashqadaryo baxshichilik maktabi va uning an'analari" (Samarqand, 2010) mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasi mazkur hududdagi baxshichilik san'atiga bag'ishlangan maxsus tadqiqotlardan hisoblanadi. Unda Qashqadaryo vohasidagi taniqli baxshilar – Madumar Baxshi, Tylqun Qamayiy, Sherali Jo'rayev kabi ijodkorlar repertuari, ijro uslubi va o'ziga xos individualliklari yoritilgan. Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Madaniyat va san'at institutida tayyorlangan "Baxshichilik va xalq og'zaki ijodi: zamonaviy tahlillar" (Toshkent, 2022) to'plamida yangi davr baxshichiligidagi transformatsiya jarayonlari, baxshilar ijodida zamonaviy mavzularning paydo bo'lishi, teatrlashgan shakllarning ommalashuvi masalalari ko'tarilgan. Keyingi yillarda internet nashrlari, jumladan, "Baxshilar merosi" elektron jurnalida (www.bakhshi.uz) Chiroqchi, Dehqonobod va Qamay maktablari vakillari bilan intervyular, tahliliy maqolalar chop etildi. Bu manbalar baxshilarning o'z so'zlari bilan zamonaviy jarayonlar, ijodiy izlanishlar, an'ana va yangilik munosabatini o'rganish imkonini beradi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).

Mazkur maqolada Qashqadaryo vohasi an'anaviy dostonchilik maktablarining tarixi, ularning shakllanish xususiyatlari, ijro uslublari, g'oyaviy yo'nalishlari va baxshilarning repertuari ilmiy jihatdan tahlil qilindi. Tadqiqotda xalq og'zaki ijodi va folklorshunoslik fanining nazariy hamda amaliy uslublari asos qilib olindi. Tadqiqot davomida o'zbek folklorshunosligi sohasida taniqli olimlar – H.Zarifov, T.Mirzayev, A.Qahhorov, A.Ergashev, M.Saidov, Sh.Turdimov, U.Jumanazarov va boshqa mutaxassislarning ilmiy ishlari metodologik asos sifatida xizmat qildi. Shu bilan birga, xalqaro folklorshunoslikda qabul qilingan nazariy yondashuvlardan ham foydalanildi. Qashqadaryo vohasida shakllangan dostonchilik maktablarining tarixiy rivoji, ulardagi ustoz-shogirdlik an'anasi, ijro uslublari va mavzularning davrlar kesimidagi o'zgarishi tarixiy-tahliliy usul asosida o'rganildi. Bu bilan an'anaviy va zamonaviy baxshichilikning uzviylik va farqlari ochib berildi. Tadqiqotda Qashqadaryo dostonchilik maktablarining boshqa hududlar – Surxondaryo, Xorazm, Buxoro, Farg'ona, Toshkent maktablari bilan umumiy va farqli jihatlari qiyosiy tahlil etildi. Bunda ijro uslublari, kuy shakllari, repertuar va badiiy yo'nalishlar o'zaro taqqoslandi. A.Qahhorov, A.Ergashev kabi folklorshunoslar tomonidan o'tkazilgan ekspeditsiyalar, arxiv hujjatlari, yozma manbalar, magnitofon tasmlari va baxshilarning shaxsiy repertuarlari asosida tahlillar amalga oshirildi. Tadqiqotda XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab to'plangan folklor materiallari asosiy manba sifatida xizmat qildi. Baxshilardan yozib olingan dostonlar, ularning matnlari va variantlari o'zaro taqqoslanib, ulardagi poetik struktura, obrazlar

sistemesi, lirik-epik omillar tahlil qilindi. Dostonlar matnlarining asosiy gʻoyasi, tarkibiy qismlari va uslubiy xususiyatlari oʻrganildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results)

Hozirgi davrda milliy yuksalish sari dadil odimlayotgan, Uchinchi Renessansga qadam qoʻygan Yangi Oʻzbekistonda anʼanaviy dostonchilikning oʻrganilishi, uning maktablari, gʻoyaviy yoʻnalishlariga, tarixiy rivoji, hozirgi ahvoli va baxshilar repertuarlarini teran tahlil qilishga keng imkoniyatlar vujudga keldi. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev oʻz nutqida taʼkidlaganidek: “Jahon madaniy merosining bu oʻlmas asarlari bizga insoniyatning naslu nasabi, tarixiy ildizlari, olijanob ideallari bir ekanini, binobarin, turli millat va elat vakillarining kelajak sari intilishlari ham mushtarak ekanini anglatadi”. [2]

Mustaqillik yillarida xalq ogʻzaki ijodini oʻrganish davlat siyosati darajasiga koʻtarildi. Mashhur “Alpomish” dostonining 1000 yilligi keng nishonlandi. Samarqand va Termiz shaharlarida obidalar bunyod etildi. “Oʻzbekiston Respublikasi xalq baxshisi” faxriy unvonini taʼsis etildi. Termizda baxshilar maktabi ochildi. 100 jildlik “Oʻzbek xalq ijodi yodgorliklari” majmuasi chop etildi. Xalq dostonlaridan iborat xalqaro baxshichilik sanʼati festivali, koʻrik tanlovlar oʻtkazilmoqda, kitob, albomlar nashr etilmoqda, telekoʻrsatuvlar yaratilmoqda. Baxshilar xorijdagi Oʻzbekiston madaniyat kunlarida ham faol qatnashmoqda.

Bu yoʻnalish boʻyicha Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 25-apreldagi “Baxshichilik va dostonchilikni yanada takomillashtirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi, 2018-yil 1-noyabrdagi “Xalqaro baxshichilik sanʼati festivalini oʻtkazish toʻgʻrisida”gi, 2019-yil 14-maydagi “Baxshichilik sanʼatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi qarorlari eng asosiy huquqiy-meyoriy asos boʻlib xizmat qilmoqda.

Oʻzbek xalqi hayotini, orzu umidlarini, kurashi va intilishi, quvonchi, gʻam-alamlarini, toʻy va maʼrakalarini kuyga solib, ohanglar joʻrligida kuylash ancha olis tarixga ega boʻlib, bu ijod xalqqa doimo zavq-shavq bagʻishlagan. Zero, hayotning boshlanishi, oʻtmishning aks-sadosi, bugungi kunning baland ovozi, “insoniyatning bolalik qoʻshigʻi” folklor sanʼati hisoblanadi.

Baxshichilik qadimiy sanʼat turlaridan boʻlib, xalqimizning uzoq asrlik tarixi, urf-odatlarini, ruhiy va etnopedagogik qarashlarini ogʻzaki asosda ajdodlardan avlodlarga yetib kelishida muhim rol oʻynaydi. Baxshilar xalq orzusidagi oʻlmas qahramonlar, ularning vatanparvarlik, ona-yurt ozodligi uchun bahodirona kurashlarni dostonlarda kuylab, koʻplab badiiy namunalarni yaratilishiga sabab boʻldi. Bular uzoq asrlik anʼanalari ruhi asosida sayqallantirilib, baxshilar davrasining kengayishiga, jonli ijroning boyishiga olib keldi. “Baxshilar nafaqat xalq oʻtmishining aks-sadosi, ayni paytda bugungi kunning ham jarangdor ovozidir.” [3]

“Baxshi” moʻgʻulcha soʻz boʻlib, “ustod, maʼrifatchi” degan maʼnoni anglatadi. Oʻzbeklar orasida baxshi yana bir qancha nomlar bilan ataladi. Oʻrta Osiyoning janubiy hududlarida yuzboshi, sozanda, Tojikistonning oʻzbek-laqaylari orasida soqi, Fargʻona vodiysida sanovchi, sannovchi, shuningdek, Xorazm va Qoraqalpogʻistonda jirov, jirchi, oqin kabi nomlar bilan yuritiladi. [4]

“Doston” soʻzi fors tilidan olingan boʻlib, “qissa”, “hikoya”, “tarix” maʼnolarini ifodalaydi. Oʻzbek badiiy adabiyotida dostonlar yaratilish usuliga koʻra ikki xil boʻladi. Birinchi turi yozma adabiyot vakillari tomonidan har bir bandi masnaviy — ikki misradan iborat, faqat sheʼriy shaklda yaratiladi. Ikkinchi tur dostonlar ogʻzaki ijod mahsuli sifatida folklor anʼanalarga boʻysungan holda yaratiladi. [5]

Shu boisdan ham respublikamiz hududlarida bir qator dostonchilik maktablari o'ziga xos ijro va usullarda shakllandi, ko'plab baxshi-shoirlarning voyaga yetishiga sabab bo'ldi. Folklorshunoslarimizning XX-asr davomida olib borgan ilmiy kuzatishlari o'nlab dostonchilik maktablari mavjud bo'lganligini ko'rsatadi. Xorazm, Buxoro, Samarqand, Toshkent, Farg'ona, Qashqadaryo va Surxondaryo hududlaridagi dostonchilik maktablari buning yorqin misolidir[6].

Janubiy O'zbekiston xalq og'zaki ijodini o'rganishga kirishish 1929-yildan boshlanib, uni H.Zarifov boshlagan. U Olim Yunusov, rus elshunosi L.P. Potapov bilan birga 1929-yildagi ekspeditsiyada chiroqchilik Boysari, Rajab baxshilar, kitoblik Abdulla shoir Nurali o'g'lidan xalq repertuaridagi asarlarni yozib olishgan.

1945, 1955-1960 (15 ta doston yozib olingan), 1963-2020 yillarda ham qator ekspeditsiyalar, shaxsiy safarlar uyushtirilgan. 1969-yil iyul-avgust oylarida A.Navoiy nomidagi Adabiyot muzeyi va Qarshi DPI (hozirgi Qarshi DU) O'zbek filologiyasi fakulteti o'qituvchi va talabalaridan 35 kishilik folklor ekspeditsiyasi tashkil etilgan, juda ko'plab baxshilardan folklor asarlar yozib olingan, 200 nafardan ziyod baxshilar aniqlanib, maktablar shakllanganligi e'tirof etilgan.[7]

Qashqadaryo vohasida ham baxshichilik san'ati o'zining qadimiy ildizlariga ega. Bu vohada Chiroqchi, Qamay va Dehqonobod dostonchilik maktablarining ko'plab iste'dodli baxshilari yashashi, jonli an'analarning gullab yashnashiga, ancha doston namunalarning yetib kelishiga sabab bo'ldi. Voha baxshichilik san'ati haqida fikr yuritganda shuni alohida ta'kidlash kerakki, bu hududda baxshichilik an'anasini ancha kuchli va qadimiy xususiyatlarini saqlagan holda rivojlanib keldi. Ustoz va shogird, baxshi shaxsi va uning ijrosi, an'ana va badiha, jamoa va individual ijod, soz va so'zning badiiy ta'sir kuchiga e'tibor kabi xususiyatlar voha baxshilarning o'ziga xos uslubi yo'nalishlaridan hisoblanadi.

Qashqadaryo vohasidagi Chiroqchi, Qamay dostonchilik maktablari, xususan Chiroqchi dostonchilik maktabi haqida so'z ketganda bu maktabning o'ziga xos usul va yo'nalishi haqidagi bevosita Rajab shoir (XIX-asr boshlari), Xolnazar shoir (XIX-asr o'rtalari), Iskandar shoir (XIX-asr o'rtalari), To'ra shoir (XIX asr oxiri - XX asr boshi), Abdulla shoir Nurali o'g'li (1874-1957), Hamro shoir Ergash o'g'li, aka-uka Qo'zi va To'qli shoirlar, Mardon shoir, O'sar shoir, Tog'lat shoir, Narzulla shoir va boshqa ko'plab ustoz baxshilar nomlari bilan bog'liqdir. Chiroqchi dostonchilik maktabi uchun xos usullardan biri doston matnlarini sho'x, quvnoq kuylashdan iboratdir. Ushbu maktabning so'nggi vakillari bo'lmish Shomurod Tog'ay o'g'li, Azim baxshi Xo'jayevlar repertuarida ushbu maktabga xos ijro usullari oz bo'lsa-da saqlanib qolgan edi.

Qamaylik baxshilardan Berdimurod shoir, Murod baxshi Xo'jayor o'g'li, Abdurayim Juyruk, Xidir shoir, Boysari baxshi, Mulla Holnazar, Sa'dulla Hakimov, Mulla Bozor shoir Sherqul baxshi, Xudoyqul shoir, Bozor Sherqul o'g'li, Mulla Yo'ldosh, Mulla Xujamqul, Nazar Shukur o'g'li, Hazratqul Xudoyberdi o'g'li va juda ko'plab baxshilar shajarasini ana shu maktabdagi ustoz-shogirdlik munosabati va ularning epik ijroga bo'lgan umumiyliklari birlashtirib turadi. Bu dostonchilik maktabi baxshilarning so'z va sozni sayratish, noyob badihago'ylik talantlari haqida juda ko'plab naql va rivoyatlar xalqimiz orasida hozirgi davrgacha saqlanib qolgan.

Ushu maktabga xos ijro usullaridan bir xalq dostonlarining lirik yo'nalishiga alohida e'tibor berganliklaridandir. Ana shu tarzda voha baxshilari epik ijroni jonli an'analarda rivoj topishi, davom etishiga katta hissa qo'shdilar. Garchi bugungi kunda ham Qashqadaryo vohasida doston

kuylash an'analari davom etayotgan bo'lsa-da, ijtimoiy-madaniy o'zgarishlari tufayli ularning sahnaviy variantlari yuzaga keldi. Endilikda baxshilar yangicha talqinlari, zamonaviy ijrolari bilan xalqimiz ma'naviy hayotida muhim o'rin egallamoqdalar.

Do'mbira ko'proq alohida cholg'u asbobi sifatida cho'ponlarning, dehqonlarning doimiy hamrohi bo'lgan. Respublikamizning janubiy hududlarida hozir ham cho'ponlar doimiy holda do'mbiraga ega bo'lib, suruv orqasida ham, o'tirib dam olishda ham uni qo'ldan qo'yishmaydi. Ba'zilar o'ylaganchalik do'mbirada ikki-uch kuy ijro etilib qolmagan, balki unda qanchalik kuy ijro etish do'mbirakashning mahoratiga bog'langan. Masalan, Dehqonobod tumani Oqirtma qishlog'ida Hayim baxshi Pirimqulovdan 80 ta kuy magnitafon tasmasiga yozib olingan. (XX asr 70-yillarida H.Pirimqulov uyida bo'lib, ko'plab folklor, etnografik ma'lumotlarni yozib olishga muyassar bo'lganman. (Ilohim joylari jannatdan bo'lsin) (O.B.). Yoxud Sherobod dostonchilik maktabining yirik vakili Qodir baxshi bilan Beshqo'tonlik baxshilar sulolasi namoyandasi Avaz do'mbirakash shomdan tonggacha do'mbirada 100 ta kuy ijro etib, biri chalganini ikkinchisi aslo ijro etmagan.

Xalq ma'naviyatining sarchashmasi hisoblangan folklor namunalari yozib olish, to'plash va tadqiq etish ishlari respublikamizning bir qator hududlarida bo'lgani kabi qadim Qashqadaryo vohasida ham XX-asrning boshlarida ko'zga tashlanadi. Bu esa o'zbek folklorshunosligining nisbatan kech rivojlanganligi bilan bog'liq. Atoqli shoir H.Olimjon, H.Zarifov, M.Afzalov, Buyuk Karimiy, M.Alaviya, T.Mirzayev, Z.Husainova, K. Imomov, O.Sobirov, M.Murodov, M. Saidov, U.Jumanazarov, B.Sarimsoqov, M.Jo'rayev, J.Eshonqulov, Sh.Turdimov, A.Musaqulov kabi bir qator folklorshunos olimlarning to'plovchilik va tadqiqotchilik faoliyatlari natijasida xalq ijodkorlarni og'zidan ko'plab namunalar yozib olindi, chop etildi va tadqiqotlar obyektiga aylantirildi.

XX-asrda Qodir baxshi Rahimov (1937-1985) barakali ijod qilgan baxshi shoirlardan sanalib, u 1974 yilda Moskvada bo'lib o'tgan xalq ijodiyoti konkursining laureati, 1979 yilda Parijdagi III-jahon xalqlari ijodiyoti ko'rigining sovrindori, 1980-1982 yillarda Toshkent va Olma-Ota shaharlaridagi jahon miqyosidagi xalq ijodkorlari anjumanining g'olibi bo'ldi. Qodir baxshi 70 dan ortiq dostonni yoddan bilgan, 1984 yilda uning "Oychinor" dostoni nashr etildi[8].

Viloyatning Kamashi tumanidagi Qamay qishlog'ida shakllangan Qamay dostonchilik maktabi Dehqonobod va G'uzor tumanlari atrofida yashovchi Abdulkarim Juyruq (XIX-asr), Mulla Xolnazar o'g'li (1910 y. vafot etgan), Bozor Sherqul o'g'li (1887–1953), Hazratqul baxshi Xudoyberdiyev (1920-yilda tug'ilgan) kabi ko'plab ijodkorlarni birlashtirgan. Ular Shahrisabz dostonchilik maktabi bilan ijodiy hamkorlikda bo'lgan. Qamay dostonchilik maktabi vakillari baxshilarni xalq dostonlarining lirik yo'nalishiga alohida e'tibor berishgan. Ular poetik shakllar taraqqiyotida Sherobod dostonchilik maktabi vakillariga nisbatan ilgarilab ketgan. Qamay dostonchilik maktabi vakillaridan 1963-yilda "Xonimay", 1972-1977 yillarda esa "Nuralining yoshligi" kabi dostonlar yozib olingan.[9]

XX-asrda ham Qashqadaryo vohasida an'anaviy dostonchilik maktablari o'zlarining faoliyatini olib bordi. Jumladan, Shahrisabz dostonchilik maktabi. Bu maktabning ayrim xususiyatlari davrimizning yetakchi dostonchilaridan bo'lgan Abdulla Nurali o'g'lining (1874-1954 yillar Kitob tuman, Qaynar qishlog'i) ijodi va repertuarida saqlanib qolgan. Bu maktabga mansub baxshilar dostonlarni sho'x, quvnoq, ko'tarinki ruhda kuylashlari, kuylarning yoqimlilik bilan ajralib turadi[10].

Voha dostonchilik maktabi badiiy-g'oyaviy mukammal va yetuk, xilma-xil ijodiy yo'nalishlarga boy bo'lib, ularni chuqur tahlil qilish esa xalqimiz tarixi, etnografiyasi, oliy qadriyatlar va o'tmishdagi turmush tarzini o'rganish muhim ahamiyatga ega.

Sobiq Ittifoq davrida Qashqadaryoda keng tarqalgan musiqa san'ati turlaridan biri baxshichilikdir. Dostonchilik mumtoz musiqaning eng qadimiy turi hisoblanadi. Qashqadaryo Dehqonobod, Chiroqchi, Qamashi dostonchilik an'analari qadimiy bo'lib, sovet davrida ham saqlangan. Bu davrda Abdulla shoir Nurali o'g'li, Qodir baxshi, Bozor baxshilar o'z san'atlari bilan xalq orasida keng tanilgan. Tosh shoir Chorshanba o'g'li 1909-yil Qashqadaryo viloyati Shahrisabz tumani Kunchiqar qishlog'ida tug'ilib voyaga yetgan. Akademik T. Mirzayevning ma'lumotiga qaraganda, tog'asi va amakisi baxshi o'tgan. 20 tadan ortiq o'zbek xalq dostonlarini kuylab kelgan. 1960-yilda jahon sharqshunoslarining Moskva kongressida ishtirok etib, "Alpomish" dostonidan parchalar kuylab bergan. U 1967 yilda vafot etgan[11].

Ochil shoir Jumanazar o'g'li 1891-yilda Qashqadaryo viloyatining Qozoq qishlog'ida tug'ilgan. U otasidan yosh qolib, Amirqulboy, Gulmatboy, Mirmurodboy singari kishilarning qo'lida meshkob, cho'pon bo'lib ishlab yurgan. Keyinchalik Xo'jamberdi baxshiga shogird tushib, dostonchilikni o'rgangan. 1951-yildan keyin Toshkent viloyatining Bo'ka tumanidagi Qoraquduq qishlog'ida yashay boshlagan. Shoir repertuarida "Otni boqsang", "Baxt topdim", "Qo'y bokdim", "Do'mbira maqtovi" singari termalar xamda "Alpomish", "Go'ro'g'li", "Avazxon", "Nurali", "Go'ro'g'lining tug'ilishi", "Avazning uylanishi", "Hasanxon", "Yusuf-Ahmad", "Shaxidnoma", "Guligoqo" kabi dostonlar bo'lganligi aniqlangan.

Umir shoir Safar o'g'lining "Dastagul" dostoni 1925-yili Cholchanchi qishlogida yashagan mulla Maqsud degan kishining Dastagul ismli qiziga bag'ishlangan epik asar bo'lib, xalq dostonchiligi va tarixiy voqelik munosabati masalani o'rganish uchun yaxshi asos bo'lib xizmat qiladi. "Qoraqum" dostonini esa shoir 1922-1926 yillarda olib borilgan milliy-ozodlik harakati voqealaridan ilhomlanib yaratgan. Bu ikkala asar "O'zbek xalq ijodi" ko'pjildligida chop etilgan "Dastagul" to'plamiga kiritilgan. Bundan tashqari, folklorshunos olimlar Umir shoir Safarovdan 1946-yilda "Balxuvon" dostonini, 1949-yilda "Zandigor", "Qoraqush" dostonlarini, 1956-yilda "Alpomish", "Oyparcha" dostonlarini, 1957-yilda "Nurali" dostonini ham yozib olishgan.[12]

Qahhor baxshi Rahimov "Alpomish", "Kuntug'mish", "Beva Barchin", "Yodgor", "Malla savdogar", "Avazxonning olib kinishi", "Ota duosi", "G'upponoy", "Soqi bulbul", "G'irotning sotilishi", "G'oyibnoma", "Go'ro'g'lining tug'ilishi", "Zaydinoy", "Zulfizor", "Misqolo pari", "Gulnor pari", "Xon Dalli", "Hasanxon", "Bolxuvon", "Nurali va besh yuz mulla", "Nurali va Ahmad", "Ahmad qari" kabi an'anaviy dostonlarni, shuningdek ko'plab yangi zamonaviy talqindagi dostonlar: "Tuloq", "Maxtumquli", "Samarqand tarovati", "Qo'ng'iroq", "Istiqlol", "Qodir baxshi" haqidagi dostonlarni to'liq va mukammal biladi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, Qashqadaryo vohasi xalq og'zaki ijodi namunalari haqida so'z ketganda taniqli folklorshunos Abdimo'min Kahhorovning nomini tilga olish joizdir. Chunki olim tomonidan 1953-1998 yillar mobaynida Qarshi DPI (hozirgi QarDU) Til-adabiyot fakulteti o'qituvchi va talabalari bilan hamkorlikda uzluksiz olib borilgan folklor-dialektologik ekspeditsiyalari natijasida XVIII-asrning oxiridan hozirgi davrgacha yashab, ijod qilgan 250 nafardan ortiq baxshi-shoirlarning aniqlashi, shajarasini tuzib chiqilishi folklorshunoslik fani uchun katta ilmiy ahamiyat kasb etdi.

Olim uzoq yillar mobaynida olib borgan kuzatuvlari natijasida Qashqadaryo, Surxondaryo vohalari va Tojikiston respublikasining janubidagi ko'plab viloyatlarda xalq og'zaki ijodi namunalarini tarqalishi va ijod qilinishi bilan bog'liq hududlarni to'g'ri belgilay oldi. "Kelinoy" turkumi dostonlarining o'ziga xos xususiyatlari" nomli nomzodlik dissertatsiyasida bu haqda ma'lumot bergan (1971). Shulardan kelib chiqqan holda olimning folklor namunalariga bo'lgan yondashuvi, kuzatuvlarini tahlil qilish maqsadga muvofiqdir. Dastlab, olimning folklor namunalarini yozib olish va to'plovchilik faoliyati haqida fikr yuritiladi.

O'z ilmiy-pedagogik faoliyatida olim ko'plab xalq ijodining noyob manbalarini qo'lga kiritdi. Ertaklar, rivoyatlar, qo'shiqlar, yor-yorlar, allalar, o'lanlar, laparlar, topishmoqlar, maqollar, tez aytishlar va bolalar folklorlariga oid kichik janrlar bilan bir qatorda, xalq eposining nodir namunalari bo'lmish "Alpomish", "Beva Barchin", "Go'ro'g'lining tug'ilishi", "Go'ro'g'lining Rahmon arabga qarshi kurashi", "Go'ro'g'li va Bektosh arab", "Malla savdogar", "Mozandaron", "Tarkibadaxshon", "Suluvxon", "Nurali va Semurg", "Nuralining yutilishi", "Sherali", "Sanamgavhar. "Ravshan", "Oychinor", "Dilmurod", "Kelinoy", "Nuralining bandi bo'lishi", "Kuntug'mish", "Oysuluv", "Berdiyor", "Eshqora bilan Do'stqora" va boshqa ko'plab an'anaviy, zamonaviy dostonlarning qo'lyozma hamda magnit lentasi holatidagi variantlarini yozib olgan. Shoh va shoir Bobur mirzo haqidagi "Oychinor" tarixiy dostonini Qodir baxshidan 1966-yilda A.Qahhorov yozib olgan (Ergashev A. Ko'rsatilgan avtoreferat. B.32). Bu kabi namunalarning bir qismi hozirgi O'z FA Til, adabiyot va folklori instituti X.Zarifov nomidagi Folklor arxiviga topshirilgan bo'lsa, qolgan qismi esa olimning shaxsiy kutubxonasida saqlanmoqda.

A.Qahhorov ijodi faoliyatining ikkinchi bosqichini tadqiqotchilik ishlari tashkil etadi. Ma'lumki, Qashqadaryo va Surxondaryo an'analari haqida so'z ketganda, "Kelinoy" dostoni haqida to'xtalmasdan iloj yo'q. Chunki bu hudud baxshilari repertuarlaridan ushbu doston dan parcha bilmaydigan yoki aytmaydigan baxshini topish qiyin. Dastlab dostonning to'liq bo'lmagan holda keng tarqalgan variantlari haqida taniqli folklorshunos H.Zarifov fikr yuritgan bo'lsa, to'la qismini o'rganishga domla A.Qahhorov kirishgan edi.

"Kelinoy" dostonining Qashqadaryo, Surxondaryo, Tojikistonda yashovchi baxshi-shoirlardan har xil hajmdagi qo'shiq, doston shaklidagi 100 tadan ortiq variantlarini yozib olib, ularni qiyosiy jihatdan tahlil qilish ishlarini amalga oshirdi, O'zining ko'p yillik olib borgan folklor ekspeditsiyalari natijasida qo'lga kiritgan materiallariga tayanib, "Kelinoy" dostoni XX asrgacha turli hajmdagi qo'shiqlar, keyinroq epik voqealarini o'z ichiga olgan naqlar tariqasida oshiq yigitlar tomonidan yaratilgan.

Bu qo'shiq va naqlar tez orada cho'pon-cho'liqlarning og'zidan-og'ziga o'tib, xilma-xil variantlarni tashkil etgan hamda xalq ijodkorlari repertuarlarida doston shaklini ola boshlagan. Uni o'zi yashayotgan joy, hududagi go'zal qiz, kelinlar yoki oshiq yigitlar nomi, hayoti va kurash yo'li bog'langan. Nixoyat, "Kelinoy" haqidagi qo'shiq va naqlardan tashqari uning "Kelinoy" dostoni shaklidagi har xil xajmdagi bir necha variantlari vujudga kelgan", - deb Qodir baxshi Rahimov repertuaridan yozib olingan "Norguloy" dostonining boshlanishidan misol keltirgan.

Dostonning Umir shoir Safarov, Rajab baxshi Normurod o'g'li, Xayim Pirimqulov, Eshkobil Ko'chqorov, Bo'ri baxshi Ahmedov, Qodir baxshi Rahimov singari badihago'y baxshilardan yozib olingan variantlarning tahlil qilgan va Qodir baxshi ularning shogirdi va nisbatan yosh bo'lishiga qaramasdan "Kelinoy"lar orasida u kuylagan "Norguloy" dostoni tugallangan asar

sifatida muhim ahamiyatga ega”, - deb to’g’ri xulosaga kelgan. Ana shu kuzatuv va tadqiqot natijalari asosida olimning “Yangi dostonlar” nomli monografiyasi yaratilgan edi.

Xalq og’zaki ijodi namunalarini yozib olish va to’plash ishlari bilan bir qatorda ularni chop ettirishning ham o’ziga xos ilmiy-nazariy muammolari bo’lib, maxsus tayyorgarlik va katta ilmiy salohiyatni talab qiladi. Bunday fazilatlar Abdimo’min domlada mujassam edi. Shunday ekan, olimning “Oychinor” (Qodir baxshi Rahimov), “Sohibqironning tug’ilishi” (Ro’zi Qulto’rayev), “Nuralining bandi bo’lishi” (Bozor baxshi Omonov) kabi doston namunalarini yozib olish va chop ettirish zaxmatli mehnatining natijasidir. Bunday bebaho namunalar bugungi kungacha xalqimiz ma’naviy kamolotining boyishida muhim adabiy manba vazifasini o’tab kelmoqda.

Xullas, A.Qahhorovning Qashqadaryo vohasi hududlarida xalq og’zaki ijodkorlari repertuaridan yozib olgan, ilmiy tadqiq etgan ishlari o’zbek folklorshunosligi uchun katta nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo’ldi. Ustozning Qashqadaryo vohasi folklori kichik ilmiy maktabi shakllanib, unda R.Rajabov, K.Ochilov, A.Ergashev, N.Ochilov, D.Xalilova, S.Jumayeva kabi olimlar samarali ilmiy-tadqiqot ishlari olib borishdi. QarDU qoshidagi “Folklorshunoslik” amaliy laboratoriyasida bu yo’nalishda ma’lum darajada ilmiy izlanishlar bajarilmoqda.

Yosh folklorshunoslar D.Xalilova “Yozi bilan Zebo” dostoni, N.Ochilov Qodir baxshi Rahimov merosi, Sh.Qahhorova “Ollanazar Olchinbek” dostoni bo’yicha dissertatsiya yoqlashdi. O’z davrida voha folklorshunosligi bo’yicha Malik Murodov, Mamatqul Jo’rayev, G’ayrat Soatovlar ham tadqiqot olib borishgan.

Iste’dodli folklorshunos olim Abduolim Ergashev (1950-2023) Janubiy O’zbekiston dostonchiligi tarixi mavzusi bo’yicha doktorlik dissertatsiyasini yoqladi. Qarshi davlat universitetida “Folklorshunoslik” laboratoriyasini tashkil etib, juda ko’plab monografiya, risola, ilmiy-ommabop maqolalar nashr ettirdi. Sermahsul olim ilmiy merosini o’rganish maxsus tadqiqotni talab etadi.

Fikrimizcha, vohasining qaldirg’och zahmatkash folklorshunosi Chori Hamro, taniqli folklorshunoslar – A.Qahhorov, K.Ochilov, R.Rajabov, G’.Soatov sermahsul olim A.Ergashevlar ilmiy asarlarini tahlil etib, yoshlarga yetkazish zarur. Toshkent shahrida yashab o’tgan o’z davrining taniqli ijodkor olimi O’.O’tayev (marhum), taniqli folklorshunoslar J.Eshonqulov, S.Davlatovlar ilmiy asarlarini ham keng targ’ib qilish lozim. Folklorshunoslarning elshunoslar bilan yaqin hamkorlik aloqalari yo’lga qo’yilsa yangi shakllangan yo’nalish etnofolklorshunoslik rivojlanadi.

Shu boisdan folklorshunoslik dala ekspeditsiyalariga ko’proq ehtiyoj tug’ilmoqda, chunki bu sohani dala ma’lumotlarisiz tasavvur qilish qiyin, albatta. Folklorshunoslikka ko’proq yosh tadqiqotchilarni jalb etish lozim.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Qashqadaryo vohasi hududi xalq og’zaki ijodining baxshichilik san’ati nihoyatda ravnaq topgan maskanlardan sanaladi. Bu san’at o’zbek xalqining qadim qadriyatlaridan biridir. Xalq baxshilari azaldan elning eng obro’li va ma’rifatli kishilari sanalgan vohada biror to’y yoki tantana baxshilarsiz o’tmagan, albatta. Hozirgi globallashuv davrida bu janrda ham transformatsiya jarayonlari sodir bo’lmoqda. Demakki, respublikamizning bir qator hududlarida bo’lgani kabi Qashqadaryo vohasida ham baxshichilik san’ati epik an’analari asosida rivoj topib kelgan bo’lsa-da, ularning sahnalashtirilgan variantlari yuzaga keldi. Voha baxshilari san’atidagi yangicha talqinlar bilan bugungi kunda ham avlodlarga xizmat qilishda davom etmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Бўриев. О. Қашқадарё воҳаси этнологияси. 2-к. Қарши, 2025. Б. 237-238.
2. Мирзиёев Ш.М. Нияти улуг халқнинг иши ҳам улуг, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. 3-ж. -Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2019. Б.134.
3. Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. / Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар. 7-китоб. –Т.: Фан, 1981. – Б.12.
4. Саидов М. Ўзбек дostonчилигида бадиий маҳорат. –Т.: Фан, 1969. – Б.6.
5. А.Эргашев. Қашқадарё-Сурхондарё дostonчилигининг умумўзбек эпоси тараққиётидаги ўрни. Филология фанлари доктори (DSc) дисс... автореф. -Т., 2021. Б.12-13.
5. Соҳибова М.Т. Ўзбекистонда маданий ҳаёт тажриба ва муаммолар. (Жанубий вилоятлар мисолида (1946- 1985 4)). Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзинган дисс. - Қарши, 2008. – Б.56.
6. Раззоқов Х., Мирзаев бошқалар. Халқ оғзаки ижоди. Тошкент: «Ўқитувчи, 1980. Б. 36.
7. Мирзаев Т. Халқ бахшиларининг эпик репертуари. - Т.: Фан, 1979. - Б.46.
8. Мирзаев Т. Ҳоди Зариф. Адабий портрет. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги бадний адабиёт нашриёти, 1967.84 б.
9. Норбутаев П. Қашқадарё воҳаси ўзбеклари этник хусусиятларининг халқ дostonларида акс этиши. - Тошкент: Янги нашр, 2014.

Rahimboy JUMANIYOZOV

filologiya fanlari nomzodi, professor

O‘zbekiston Yozuvchilar va Jurnalistlar uyushmalari a’zosi

Received 4th August 2025, Accepted 11th September 2025, Online 25th October 2025

**O‘QITUVCHINING NUTQ MADANIYATINI GERMENEVTIK YONDASHUV
ZAMIRIDA TAKOMILLASHTIRISHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI**

Annotatsiya: Mazkur maqolada uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimida o‘qituvchilarning nutq madaniyati va ma’naviy tarbiyasi pedagogik muammo sifatida tahlil etilgan, hermenevtik yondashuv asosida jarayonning ilmiy – nazariy asoslariga e’tibor qaratilgan. Bu borada shakllangan ilg’or tajribalarni tahlil qilish hamda ularni o‘zbekiston ta’lim tizimiga moslashtirish imkoniyatlarini o‘rganishga diqqat qilindi. Tahlil va tadqiq jarayonida pedagogik hermenevtikaning shart-sharoitlari masalalari xususida mulohazalar bildirildi.

Kalit so‘zlar: muloqot, integratsiya, metodika, xalqaro amaliyot, texnologiya, tahlil, qadriyat hermenevtik mohiyat, ko‘nikma, kompetentlik, hermenevtika, kasbiy mahorat, tajriba, strategiya, model, notiq, natijadorlik, hamkorlik, taraqqiyot, tendensiya, tarbiyaviy jarayon, qobiliyat, ma’naviy tarbiya, integratsiya, metodika, tafakkur, xalqaro amaliyot.

**НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ КУЛЬТУРЫ
РЕЧИ УЧИТЕЛЯ НА ОСНОВЕ ГЕРМЕНЕВТИЧЕСКОГО ПОДХОДА**

Аннотация: В данной статье анализируется речевая культура и духовное воспитание учителей в системе непрерывного профессионального развития как педагогическая проблема. Основное внимание уделяется научно-теоретическим основам этого процесса, основанным на герменевтическом подходе. Уделяется внимание анализу передового опыта, разработанного в этом направлении, и изучению возможностей его адаптации к системе образования Узбекистана. В процессе анализа и исследования высказываются замечания по вопросам состояния педагогической герменевтики.

Ключевые слова: коммуникация, интеграция, методика, международная практика, технология, анализ, ценность, герменевтическая сущность, навыки, компетентность, герменевтика, профессиональные навыки, опыт, стратегия, модель, оратор, эффективность, сотрудничество, развитие, тенденция, образовательный процесс, способность, духовное воспитание, интеграция, методология, мышление, международная практика.

**SCIENTIFIC AND THEORETICAL FOUNDATIONS OF IMPROVING A TEACHER'S
SPEECH CULTURE BASED ON A HERMENEVTIC APPROACH**

Abstract: This article analyzes the speech culture and spiritual education of teachers in the system of continuous professional development as a pedagogical problem. The attention is paid to the scientific and theoretical foundations of the process based on the hermeneutic approach. Attention is paid to the analysis of the best practices formed in this regard and the study of the possibilities of their

adaptation to the education system of Uzbekistan. In the process of analysis and research, comments are made on the issues of the conditions of pedagogical hermeneutics.

Keywords: communication, integration, method, international practice, technology, analysis, value hermeneutic essence, skills, competence, hermeneutics, professional skills, experience, strategy, model, orator, effectiveness, cooperation, development, tendency, educational process, ability, spiritual education, integration, methodology, thinking, international practice.

Kirish (Introduction). Davlatimiz rahbari Sh.Mirziyoyevning nutqlarida “bugungi murakkab va ziddiyatlarga boy davrda inson qalbiga yo‘l topish, uni yuksak maqsadlar sari ilhomlantirishda so‘zning, adabiyotning kuchi beqiyosdir. Ajdodlarimiz qoldirgan boy ma‘naviy merosni chuqur o‘rganish va ulug‘ madaniyatimizga munosib, barkamol shaxsni voyaga yetkazishda so‘zning ta‘sirchanligi muhim o‘rin tutishi”[1] ga alohida e‘tibor qaratilgan. Inson faoliyatida til nafaqat borliqni anglash, balki fikr almashishning ham asosiy vositasi sifatida xizmat qiladi. Til — millatning ruhiy olami, ma‘naviy qiyofasining yorqin aksi bo‘lib, unda xalqning butun borlig‘i: o‘y-fikri, qarashlari, orzu-umidlari, Vatanga bo‘lgan mehr-muhabbati va ichki kechinmalari mujassam bo‘ladi.

Bugungi globallashuv va tezkor rivojlanish sharoitida notiqlik san‘ati insonning ijodiy salohiyatini ochishda, muloqot madaniyatini rivojlantirishda, yangicha fikrlash tarzini shakllantirishda va umuman olganda, boshqaruv va ta‘lim tizimlarida samarali faoliyat yuritishda beqiyos rol o‘ynaydi. Shu boisdan notiqlik mahoratini egallashni o‘rgatish, uni tizimli takomillashtirish, uni tizimli shakllantirish bugungi kunda dolzarb vazifalardan biridir.

Notiqlik san‘ati nafaqat so‘zlash malakasi, balki chuqur tafakkur, mantiqiy fikrlash, hissiy ta‘sirchanlik va estetik ifoda vositalarining uyg‘unligidan iborat murakkab san‘atdir[2].

Musulmon Sharqida nutq san‘ati qadimdan yuksak qadrlangan bo‘lib, nutq “va‘z”, notiq esa “voiz” deb yuritilgan. IX–XV asrlar oraliqida yashab, ijod qilgan Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Mahmud Qoshg‘ariy va Alisher Navoiy, Husayn Voiz Koshifiy kabi buyuk allomalar qarashlarida notiqlar oldiga bir qator muhim vazifalar qo‘yilgan.

Abu Rayhon Beruniy tilning grammatik tizimi va qoidalarining ahamiyati haqida fikr bildirib, har bir tilning o‘ziga xos grammatik tuzilishi va tartib-qoidalari mavjudligini, tilning grammatik qoidalari, aynan shu tilda nutq tuzishda muhim ahamiyatga egaligini, har bir tilning afzalligi o‘z so‘zlovchilari uchun zarur ekanligini ta‘kidlaydi. U hind tilida mavjud bo‘lgan **Voyakarona** deb ataluvchi til ilmi haqida so‘z yuritadi. Ushbu ilm tilni to‘g‘ri va mukammal ravishda qo‘llash, so‘zlarni tuzatish, xat yozishda balog‘atli va nutq so‘zlashda fasohatli bo‘lishni o‘rgatadi[3].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Abu Nasr Farobiy “ta‘lim berish va ta‘lim olish jarayonida, fikrni qanday ifodalash, qanday so‘rash va qanday javob berish masalalarida, bu haqdagi bilimlarning asosiy bosqichi – jismlarga (substansiya – narsalar) va aksidensiyalarga (hodisalar) ism beruvchi til haqidagi ilmlardir deb ta‘rif beradi. Ikkinchi ilm grammatika bo‘lib, u jismlarga berilgan nomlarning tartibini, substansiya va aksidensiyaning joylashuvini, shuningdek, ulardan chiqadigan natijalarni ifodalovchi so‘zlar va nutqni qanday tuzishni o‘rgatadi. Uchinchi ilm esa mantiqdir: bu ilm ma‘lum xulosalar chiqarish uchun logik figuralarga asoslanib, darak gaplarini qanday joylashtirishni o‘rgatadi. Mantiqiy xulosalar yordamida biz bilmagan narsalarni bilib olamiz va nima to‘g‘ri, nima yolg‘on ekanligini hukm qilamiz” deb tushuntiradi[4].

Abu Abdulloh al-Xorazmiy o‘zining “Mafotih ul-ulum” (Ilmlar kalitlari) asarida nutq madaniyatida yozma nutqning ahamiyatini ta‘kidlab, ish hujjatlarini mantiqan to‘g‘ri shakllantirish, aruz va qofiya ilmi, badiiy tasvir vositalari, arab adabiy tili va uning qoidalarini bayon etadi[5].

Muloqot jarayoni, asosan, odamlar o'rtasida axborot almashinuviga asoslanadi va uning maqsadi uzatilayotgan hamda qabul qilinayotgan axborotning tushunarli bo'lishini ta'minlashdir. Buning uchun, notiq va tinglovchi yoki suhbatdoshlar o'zaro hamkor sifatida qarashlari va shu asosda o'zaro tushunish muhitini yaratishlari lozim[6]. Tadqiqotchilar nutqda "bog'lash", "bog'lash hodisalari", "bog'lash qoidalari", "hodisalar ketma-ketlikligi" kabi tushunchalarni, yaxshi notiq bo'lish uchun ularni o'z o'rnida qo'llay bilishni ta'kidlashadi[7].

A.Nurmonovning tadqiqotlarida ta'lim oluvchilarni samarali muloqot texnologiyasi va texnikasiga tayyorlashning pedagogik imkoniyatlari ta'lim muassasalarida aniq maqsadga yo'naltirilgan modulli texnologiyalarni ishlab chiqish, moderatorlik va supervayzerlik amaliyotini takomillashtirish, muloqotning verbal va noverbal vositalarining umuminsoniy va milliy axloqiy-estetik jihatlarini aniqlash, bo'lajak mutaxassislarining kommunikativ va emotsional madaniyatini rivojlantirish kabi masalalar asoslangan[8].

Tahlilimizga o'qituvchilarning kasbiy nutq madaniyati va uning ma'naviy tarbiyaviy ta'sirini tahlil qilish natijasida, o'qituvchilarning pedagogik faoliyatida nutqning asosiy funksiyalari (bilim berish, tarbiyalash, kommunikatsiya), o'qituvchilar nutq madaniyatining tarkibiy qismlari (lingvistik, psixologik, madaniy-ma'naviy komponentlar), shuningdek, nutq orqali ma'naviy qadriyatlarni yetkazish mexanizmlari chuqur tahlil qilinishi ilgari surildi.

O'zbekiston umumta'lim maktablari va uzluksiz kasbiy rivojlantirish markazlarida malaka oshirish kurslarida ishtirok etayotgan o'qituvchilarning pedagogik nutq madaniyatini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish zarur. Ayniqsa, boshqa sohalaridagi nutq shakllaridan farqli ravishda, bu soha uchun maxsus dasturlar va seminar-treninglar ishlab chiqishga talabi oshib bormoqda.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Bilishning aniq usullari yig'indisiga tayangan holda ilmiy tahlillar o'tkazilib, analiz va sintez, induksiya va deduksiya, tizimli yondashuv, tahlilning mantiqiy usullari hamda natijani ilmiy o'rganish uslublaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). O'qituvchilarning darsdagi nutq namunalari, uzluksiz kasbiy rivojlantirish kurslaridagi o'qituvchilar bilan suhbatlar, ma'naviy mavzudagi ochiq darslar va tadbirlar hamda o'quvchilarning nutq ta'siriga oid fikrlari (anketalar)ni o'rganish va tahlil qilish natijalariga ko'ra, nutqni rivojlantirish muammosining nazariy va amaliy asoslarini takomillashtirishga ehtiyoj mavjudligi aniqlandi.

Uzluksiz kasbiy rivojlantirish jarayonida o'qituvchi nutq madaniyatining pastligi, dars davomida va darsdan tashqari tadbirlarda o'qituvchi nutqda ifoda etish qobiliyatining sustligi; darslarda sodda, aniq va mantiqli gapira olmaslik, terminologik andishasizlik, nutqda psixologik ta'sirchanlikning yo'qligi, o'qituvchi nutqining emotsional va jonli emasligi natijasida o'quvchilarda diqqat va qiziqishni oshirishdagi qiyinchiliklar; imlo va o'qish jarayonidagi xatolar, rasmiy hujjatlar, darslik va metodologik materiallarda grammatik xatolarning uchrashi; ma'naviy tarbiyaviy jihatdagi noaniqlik, qadriyatlarni o'rgata olmaslik, nutq yordamida milliy va umumbashariy qadriyatlarni tarbiyalashda metodologik kamchiliklarga yo'l qo'yilishi, o'qituvchining shaxsiy o'rnatilgan bo'la olmasligi, o'qituvchi o'zi ma'naviy tarbiyasi bilan o'quvchilarga ta'sir qila olmasligi; zamonaviy tarbiya usullarini yetarli qo'llamaslik, axloqiy va ruhiy tarbiyani faqat nazariy jihatdan ko'rish, amaliy misollarni kam keltirish; kasbiy rivojlanish tizimidagi nozik jihatlar, malaka oshirish kurslarida nutq madaniyatiga yetarli e'tibor berilmasligi; ko'pchilik treninglar faqat fan ma'lumotlariga qaratilganligi; pedagogik mahoratning zamonaviy talablarga moslashmasligi, axborot texnologiyalari va kommunikatsiya vositalaridan samarali foydalana olmaslik; xalqaro tajribani o'zlashtirishdagi qiyinchiliklar, chet tillardagi pedagogik adabiyotlar va metodlar bilan ishlay olmaslik, leksik kamchiliklar: so'z boyligining kamligi, nutqda takrorlanish, ifodalarning noaniqligi, texnologiya va globalizatsiya ta'sirida chet

tillardan olingan soʻzlarning koʻp miqdorda nutqga kirib kelishi; grammatik xatolar: oʻzbek tilining grammatik qoidalariga rioya qilmaslik (jonli/jonsiz obyektlar, feʼlning zamon shakllari, kelishik affikslerini notoʻgʻri qoʻllash holatlari), nutqda soddalik va aniqlikni saqlab qola olmaslik muammosi; ayrim oʻqituvchilarda kommunikativ qobiliyatning pastligi: oʻzaro muloqotda mavjud soʻz boyligidan samarali foydalanishning qiyinligi, nutqda mantiqiy izchillikni saqlay olmaslik, rasmiy va norasmiy nutqning aralashib ketishi (mas., "soʻzlashuv", "telegraf uslubi") holatlarining mavjudligi; media va internet taʼsiri: ijtimoiy tarmoqlardagi nutqning soddalashishi, qisqartirilgan ifodalar, imloviy xatolarining koʻpayishi, "klaviatura nutqi"ning kundalik soʻzlashuv uslubiga kirib kelishi; madaniyatlar orasidagi nutq farqlari: hududiy lahjalar (dialektlar) va jargonlarning kuchli taʼsiri (mas., "tashkentcha", "anjancha" gapirish), yoshlar nutqining asosiy til normalaridan uzoqlashishi jarayonlari; oʻquv-tarbiya jarayonidagi kamchiliklar: maktablarda va oliy taʼlim muassasalarida nutq madaniyatiga yetarli eʼtibor berilmasligi, adabiyot va sanʼat asarlarining nutq madaniyatiga taʼsirining susayishini kuzatish mumkin.

Oʻqituvchilarning nutq madaniyati va maʼnaviy tarbiyasini rivojlantirishda hermenevtik yondashuvning zarurati bu nafaqat matnni tushunish va sharhlash sanʼati, balki inson tafakkurini shakllantiruvchi, fikrni tahlil qilish va chuqur anglashga chorlovchi ilmiy yondashuv ekanligiga eʼtibor qaratishga asoslanadi. Hermenevtika (yunoncha *hermēneuein* – "izohlash, tushuntirish") dastlab diniy matnlarni sharhlashda paydo boʻlgan boʻlsa-da, bugungi kunda u madaniyat, tarix, pedagogika, siyosatshunoslik, falsafa va tilshunoslik kabi turli sohalarida qoʻllaniladi. Bu metodologiya insoniyat tarixida yuzaga kelgan narsa va hodisalarni tushunish, ularning chuqur maʼnosini anglash va bu anglash orqali oʻz tafakkurini boyitish imkonini beradi.

Yangi Oʻzbekiston sharoitida hermenevtika milliy oʻzlikni anglash: yangi Oʻzbekiston tarixini hermenevtik yondashuv asosida oʻrganish, xalqimizning madaniy, maʼnaviy ildizlarini chuqur anglashni, tarixiy hodisalarni, milliy qadriyatlarni, allomalar merosini faqat yodlash emas, ularni zamonaviy tafakkur bilan tahlil qilish, ulardan toʻgʻri saboq chiqarishni, mustaqil fikrlovchi shaxsni shakllantirish uchun muhimdir. Tarix va ijtimoiy-siyosiy hodisalarni talqin qilish nuqtayi-nazaridan olganda har bir tarixiy voqea – bu oddiy fakt emas, balki chuqur ijtimoiy, madaniy va maʼnaviy mazmunga ega. Ularni hermenevtik metod asosida tahlil qilish, avvalgi avlodlar tafakkuri va hayot falsafasini anglashga, zamonaviy qadriyatlar bilan bogʻlashga imkon yaratadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Resommendations). Hermenevtika faqat tarixiy matnni sharhlash nazariyasi boʻlib qolmay, balki universallashtirilgan, hatto oddiy oʻquvchi asarni anglab yetishi bilan bogʻliq hodisalarni qamrab oladigan taʼlimotdir (anglash refleksiya barchaga xos). Ayrim manbalarda esa, unga matnni tushunish va talqin etish sanʼati - interpretatsiya toʻgʻrisidagi taʼlimot, deb ham taʼrif berilgan[9].

Mohiyatan, hermenevtikaning asosini mazmunni tushunish va talqin qilish – tushuntirish masalasi tashkil qiladi va u barcha fan tarkibida mavjud: adabiyotshunos badiiy matnni talqin qiladi, tarixchi ijtimoiy jarayonlar dialektikasini tushuntiradi, sanʼatshunos sanʼat namunasining asl haqiqatini (mazmunini) izohlashga harakat qiladi, psixolog individning ruhiy kechinmalarini dekod (desimvolizatsiya) qilishga harakat qiladi va hokazo. Umuman olganda, barcha fanlar nimanidir tushunib, nimanidir tushuntirishga yoʻnaltirilgan.

Hermenevtik yondashuvning nazariy asoslari bayon etilgan ilmiy adabiyotlarning tahliliga asoslanib, uning tamoyillariga quyidagilarni kiritish mumkin:

Germenevtik yondashuvning asosiy tamoyillari va ularning mazmun-mohiyati

№	Tamoyil nomi	Tamoyil mohiyati	Izoh
---	--------------	------------------	------

1	Tushunishning atrof-muhitga bog'liqligi (Kontekstuallik)	Har qanday matn, ibora yoki hodisa tarixiy, madaniy, ijtimoiy va til sharoitidagina to'la tushuniladi	Birovning gapini tushunish uchun uning madaniyati, tajribasi va niyatini hisobga olish kerak
2	Germenevtik doira (Hermeneutic Circle)	Tushunish jarayoni qism va butundan iborat bo'lib, bir-biriga ta'sir etadi: Matnning alohida qismlarini tushunish uchun uning umumiy ma'nosini bilish kerak. Butunni tushunish esa, qismlarni tahlil qilish orqali amalga oshadi.	Romanni tushunish uchun avval bobini, so'ngra barcha qismlarning mazmuni o'rganilishi kerak
3	Ta'vil (Interpretatsiya)ning ko'p qirraliligi	Bir xil matn turli tarzda tushunilishi va tafsirlanishi mumkin. Ta'villarning har biri o'z logikasiga ega bo'lishi mumkin.	She'ning bir qator talqinlari bo'lishi, ularning har biri shoirning niyatiga mos kelishi yoki kelmasligi mumkin
4	Til va ma'noning o'zaro bogliqligi	Til faqat vosita emas, balki ma'noni shakllantiruvchi asosiy omildir. Matnning ma'nosi uning ifoda usuliga (stili, grammatikasiga) bogliq	Iboraning uslubiy jihati uning mazmuniga ta'sir etadi ("sen" deb murojaat qilish va "siz" deb murojaat qilish farqli ma'no anglatadi).
5	Tarixiylik va zamonaviylikning o'zaro ta'siri	Matn yoki hodisani tushunishda uning yaratilgan davrini hisobga olish kerak, lekin o'quvchining zamonaviy tajribasi ham ta'sir etadi	Qadimgi matnning ma'nosi zamonaviy oquvchi uchun yangicha anglatilishi mumkin
6	Dialog va o'zaro tushunish	Germenevtik jarayon – bu matn bilan o'quvchi yoki muallif bilan o'quvchi o'rtasidagi dialogdir. Tushunish faqat o'qish emas, balki munosabatdagi faollikdir	Tafsirchi matnni o'rganganda, uning bilan "suhbatlashadi"
7	Aniqlik va noma'lumlikning birligi	Har bir tushunish jarayonida aniq ma'nolar bilan birga, tushunilmagan yoki noma'lum jihatlar ham mavjud	Ba'zi adabiy asarlarning ma'nosi yashagan davriga qarab o'zgarib turadi.

Xulosa sifatida ta'kidlash joizki, germenevtika matnshunoslikda keng qo'llaniladigan usullardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning "Adiblar xiyoboni" ochilish marosimidagi nutqidan. 2020 - yil, 20 - may.
2. Notqlik san'ati [Matn]: o'quv qo'llanma/ M. I. Israil, L. I. Tashmuxamedova. - Toshkent: Noshir nashriyoti, 2019. - 152 b.
3. Абу Райхон Беруний. Ҳиндистон асари. Б-44.
4. Saidov U. Nutq madaniyati va notqlik san'ati. — T.: Akademiya. 2007. 75 b.
5. Корбут А. Говорите по очереди: нетехническое введение в разговорный анализ // Социологическое обозрение. 2015. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/govorite-po-ocheredi-netekhnicheskoe-vvedenie-v-konversatsionnyy-analiz> (дата обращения: 16.04.2025).
6. Нурманов А. Т. Технология подготовки студентов к эффективному общению // LAP LAMBERT Academic Publishing. – 2014.
7. Saidov U. Nutq madaniyati va notqlik san'ati. — T.: Akademiya. 2007. 78 b.
8. Корбут А. Говорите по очереди: нетехническое введение в разговорный анализ // Социологическое обозрение. 2015. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/govorite-po-ocheredi-netekhnicheskoe-vvedenie-v-konversatsionnyy-analiz> (дата обращения: 16.04.2025).
9. Баходир Карим. Абдулла Қодирий ва герменевтик тафаккур. -Тошкент.: Akademnashr, 2014. — б.256.

Abdullayeva Barno Sayfutdinovna

O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti professori, pedagogika fanlari doktori

Received 4th August 2025, Accepted 11th September 2025, Online 25th October 2025

TALABALAR KREATIV FIKRLASHINI RIVOJLANTIRISHNING IJTIMOY-FALSAFIY TAHLILI

Annotatsiya. Maqolada Yangi O‘zbekiston sharoitida talabalar kreativ tafakkurini rivojlantirish masalasi ijtimoiy-falsafiy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Kreativlikning nazariy asoslari, uning jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyati, shuningdek, oliy ta’lim tizimida olib borilayotgan islohotlar bilan bog‘liq holda ijodiy tafakkurni shakllantirish imkoniyatlari yoritiladi. Tadqiqotda xorijiy va mahalliy olimlarning ilmiy qarashlari tahlil qilinib, talabalar ongida ijodiy tafakkurni rivojlantirishning psixologik, pedagogik hamda ijtimoiy-falsafiy omillari o‘rganiladi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, talabalarda kreativ fikrlashni shakllantirish Yangi O‘zbekiston taraqqiyotining asosiy yo‘nalishlaridan biri sifatida davlat siyosati va milliy qadriyatlar bilan chambarchas bog‘liqdir.

Kalit so‘zlar: kreativ tafakkur, talabalar, ijtimoiy-falsafiy tahlil, ta’lim islohotlari, innovatsiya, Yangi O‘zbekiston.

СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ

Аннотация. В статье анализируется проблема развития креативного мышления студентов в условиях Нового Узбекистана с социально-философской точки зрения. Рассматриваются теоретические основы креативности, её значение в общественном развитии, а также возможности формирования творческого мышления в контексте проводимых реформ в системе высшего образования. В исследовании анализируются научные взгляды зарубежных и отечественных ученых, изучаются психологические, педагогические и социально-философские факторы развития творческого мышления у студентов. Результаты показывают, что формирование креативного мышления у студентов является одним из ключевых направлений развития Нового Узбекистана и тесно связано с государственной политикой и национальными ценностями.

Ключевые слова: креативное мышление, студенты, социально-философский анализ, образовательные реформы, инновация, Новый Узбекистан.

SOCIAL AND PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF THE DEVELOPMENT OF CREATIVE THINKING IN STUDENTS

Abstract. The article analyzes the issue of developing students' creative thinking in the context of New Uzbekistan from a socio-philosophical perspective. The theoretical foundations of creativity, its significance in social development, and the opportunities for shaping creative thinking in the context of higher education reforms are discussed. The study examines the scientific views of foreign and local scholars and explores the psychological, pedagogical, and socio-philosophical factors of developing creative thinking in students. The results show that fostering creative thinking among students is one of the main directions of New Uzbekistan's development and is closely connected with state policy and national values.

Keywords: creative thinking, students, socio-philosophical analysis, educational reforms, innovation, New Uzbekistan.

Kirish

Bugungi globalashuv va axborotlashuv davrida jamiyat taraqqiyoti bevosita inson kapitali va ijodiy tafakkurning rivojlanganligiga bog'liq bo'lib bormoqda. O'zbekiston Respublikasida ham ta'lim sohasida olib borilayotgan tub islohotlarning markazida talabalarning kreativ fikrlashini shakllantirish masalasi turibdi. Chunki kreativ tafakkur bugun nafaqat shaxsiy rivojlanishning, balki butun jamiyat taraqqiyotining drayveriga aylanmoqda.

Prezident Shavkat Mirziyoyev o'z chiqishlarida yoshlarning tafakkurini yangicha qarashlar ruhida shakllantirishni davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilagan. Bu jarayon, albatta, chuqur ijtimoiy-falsafiy asosga ega bo'lib, ijodiy tafakkurni rivojlantirish milliy qadriyatlar va zamonaviy texnologiyalar uyg'unligida amalga oshirilmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi

Interditsiplinar yondashuv - tadqiqot faqat pedagogika fanlar doirasidagina emas, balki sotsiologiya, tarix, iqtisodiyot va demografiya fanlari bilan uzviy bog'liq holda olib borildi. Bu yondashuv mavzuni ko'p qirrali, chuqur va zamonaviy ilmiy talablarga mos holda tahlil qilish imkonini berdi.

Nazariy adabiyotlar sharhi

Kreativ tafakkur tushunchasi insoniyat tarixida qadimdan falsafiy va ilmiy muammolardan biri sifatida ko'rib kelingan. Sharq mutafakkirlari, jumladan, Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino va Alisher Navoiy o'z asarlarida insonning aqliy faoliyati, ijodiy salohiyati va tafakkur imkoniyatlari haqida qimmatli fikrlar bildirganlar. Forobiy "Fozil odamlar shahri" asarida bilim va tafakkur insonni jamiyat taraqqiyotining bosh omiliga aylantiradi, deb ta'kidlaydi. Ibn Sino esa aqliy faoliyatni insonning ma'naviy kamoloti bilan uzviy bog'lab, ijodkorlikni ruhiy va intellektual salohiyat uyg'unligida izohlagan.

G'arb falsafasida ham ijodiy tafakkur masalasi keng yoritilgan. Aristotel "Poetika" asarida ijodiy faoliyatni insonning estetik ehtiyojlari bilan bog'laydi, Kant esa ijodiy fikrlashni "aqlning erkin o'yini" sifatida talqin qiladi. Nemis faylasufi G. Hegel tafakkurni tarixiy jarayon bilan bog'lab, ijodiy g'oya ijtimoiy taraqqiyotning kuchli manbai ekanini ta'kidlagan.

XX-asrda kreativlik tushunchasi ilmiy psixologiya va pedagogikaning markaziy kategoriyasiga aylandi. J. Guilford o'zining mashhur "Structure of Intellect" modelida kreativ fikrlashni divergent tafakkur sifatida izohladi. Uning fikricha, ijodiy tafakkur shaxsga bir muammoga bir nechta yechim variantini topish imkonini beradi. Bu yondashuv keyinchalik Torrance testlari asosida keng amaliyotga joriy qilindi. E. Torrance (1998) kreativlikni oqimlilik (fluency), moslashuvchanlik (flexibility), original g'oyalar yaratish (originality) va tafsilotlarni rivojlantirish (elaboration) ko'rsatkichlari orqali o'lchadi.

Amerikalik gumanistik psixologlar A. Maslow va K. Rogers kreativlikni insonning o'zini namoyon qilishi (self-actualization) jarayoni bilan bog'lashdi. Maslow (1970) "Motivation and Personality" asarida ijodiy faoliyatni shaxsning o'z imkoniyatlarini to'liq amalga oshirish shakli sifatida ta'rifladi. Rogers (1961) esa kreativlikni inson erkinligining eng yuksak ifodasi deb ko'rsatadi.

Sotsiologik va falsafiy adabiyotlarda kreativlik jamiyatning transformatsion kuchi sifatida qoraladi. Alvin Toffler "The Third Wave" asarida kreativ tafakkurni postindustrial jamiyatning bosh resursi sifatida ko'rsatadi. R. Florida (2002) "The Rise of the Creative Class" kitobida esa kreativ tabaqa, ya'ni ijodiy tafakkur egalari yangi iqtisodiyot va ijtimoiy hayotning harakatlantiruvchi kuchi ekanini isbotlaydi. Yu. Habermasning kommunikativ faoliyat nazariyasida erkin muloqot, tanqidiy fikrlash va ijodiy yondashuv jamiyatdagi ijtimoiy kelishuvning poydevori sifatida talqin qilinadi.

Mahalliy olimlar ham ijodiy tafakkurni chuqur o'rganib kelmoqda. Psixolog olim V. Karimova talabalarning ijodiy fikrlashini rivojlantirishda motivatsiya va psixologik muhitning hal qiluvchi o'rin tutishini ta'kidlaydi. N. Abdullayeva ta'lim jarayonida interfaol metodlar, loyiha asosida o'qitish va amaliy topshiriqlarning kreativlikni rivojlantirishdagi rolini tahlil qiladi. Sh. Shodmonov ta'lim tizimida olib borilayotgan islohotlarning yoshlar tafakkuriga ta'sirini ijtimoiy-falsafiy jihatdan asoslab beradi.

Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasida qabul qilingan "Ta'lim to'g'risida"gi qonun, "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" va so'nggi yillardagi oliy ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan kredit-modul tizimi, STEAM-ta'lim, startup loyihalarni qo'llab-quvvatlash bo'yicha qarorlar ham talabalarning kreativ tafakkurini rivojlantirish uchun muhim huquqiy va tashkiliy asos bo'lib xizmat qilmoqda.

Xalqaro tadqiqotlar ham kreativ tafakkur bilan innovatsiya va ijtimoiy barqarorlik o'rtasida bevosita bog'liqlik borligini ko'rsatadi. UNESCO (2019) hisobotida yoshlarning kreativ salohiyatini

rivojlantirish global ta'lim siyosatining ustuvor yo'nalishi sifatida qayd etilgan. Demak, nazariy jihatdan ham, amaliy jihatdan ham kreativ tafakkur shaxsiy taraqqiyotning, ta'lim tizimining va butun jamiyatning strategik resursiga aylangan.

Q'llanilgan metodologiya

Mazkur tadqiqot ijtimoiy-falsafiy tahlil usuliga asoslangan bo'lib, kreativ tafakkurning mohiyatini ochib berishda falsafiy tahlil, qiyosiy metod, sotsiologik kuzatuv va kontent-tahlil kabi usullardan foydalanildi. Falsafiy tahlil orqali kreativlikning jamiyatdagi ahamiyati, shaxs erkinligi va ijodiy tafakkur o'rtasidagi uzviy aloqalar o'rganildi. Qiyosiy yondashuv orqali O'zbekiston va xorijiy mamlakatlarda kreativlikni rivojlantirishdagi tajribalar solishtirildi. Sotsiologik kuzatuv talabalar ijodiy faoliyati va ta'lim jarayonidagi ishtirokini o'rganishga xizmat qildi. Kontent-tahlil esa davlat dasturlari, ta'lim islohotlari va ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish imkonini berdi.

Natijalar

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, Yangi O'zbekiston sharoitida talabalarning kreativ fikrlashini rivojlantirish uchun bir qator sharoitlar mavjud. Avvalo, ta'lim tizimida olib borilayotgan islohotlar – kredit-modul tizimi, loyiha asosida o'qitish, STEAM-ta'lim elementlarining joriy etilishi talabalarda mustaqil va ijodiy fikrlashni rag'batlantirmoqda. Raqamli texnologiyalar, onlayn platformalar, sun'iy intellekt asosidagi dasturlar va elektron kutubxonalar talabalarni izlanishga, noodatiy yondashuvlarni sinab ko'rishga undamoqda.

Bundan tashqari, ijtimoiy muhit ham kreativlikni rivojlantirishda katta rol o'ynamoqda. Yoshlar ittifoqi, talabalar forumi, startap loyihalar va innovatsion markazlar talabalarning kreativ faoliyatini amaliyotga yo'naltirishga yordam bermoqda. Shu bilan birga, milliy-ma'naviy qadriyatlar bilan zamonaviy tafakkurning uyg'unligi talabalarda ijodiy tafakkurni mustahkamlashda muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda.

Muhokama

Natijalar shuni ko'rsatadiki, talabalar kreativ fikrlashini rivojlantirish faqatgina ta'lim tizimidagi o'zgarishlarga emas, balki kengroq ijtimoiy-falsafiy jarayonlarga ham bog'liq. Kreativ tafakkur shaxs erkinligi, tanqidiy fikrlash va ijtimoiy mas'uliyatning uyg'unlashuvi sifatida namoyon bo'ladi.

Biroq, ba'zi muammolar ham mavjud. An'anaviy baholash tizimining ustuvorligi, pedagoglarning kreativ metodlardan foydalanish bo'yicha yetarli tayyorgarlikka ega emasligi, talabalarda xatolikdan qo'rqish kabi holatlar ijodiy fikrlashni cheklashi mumkin. Shu sababli, ta'lim

jarayonida ijodiy topshiriqlarni kengaytirish, startap loyihalarni qo'llab-quvvatlash, kreativlikni baholashning yangicha mezonlarini ishlab chiqish zarur.

Xalqaro tajriba ham shuni ko'rsatadiki, kreativ tafakkurni rivojlantirish uchun erkin muhit, rag'batlantiruvchi mexanizmlar va amaliy maydonlar yaratilishi shart. Demak, Yangi O'zbekiston sharoitida bu jarayonni qo'llab-quvvatlovchi institutsional asoslarni mustahkamlash dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda.

Xulosa

Yuqoridagi tahlillardan kelib chiqib, quyidagi xulosalarga kelindi: Yangi O'zbekistonda talabalar kreativ tafakkurini rivojlantirish ijtimoiy-falsafiy taraqqiyotning muhim shartidir. Kreativlikni shakllantirish jarayoni ta'lim islohotlari, raqamli texnologiyalar, ijtimoiy muhit va milliy qadriyatlarning uyg'unligi bilan chambarchas bog'liqdir. Talabalarni ijodiy faoliyatga keng jalb etish, ularning tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash va erkin fikrlash muhitini yaratish orqali jamiyatning innovatsion taraqqiyoti ta'minlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Guilford J.P. The Nature of Human Intelligence. – New York: McGraw-Hill, 1967.
2. Torrance E.P. Creativity in the Classroom. – New Jersey: Prentice Hall, 1998.
3. Maslow A.H. Motivation and Personality. – New York: Harper & Row, 1970.
4. Rogers C. On Becoming a Person. – Boston: Houghton Mifflin, 1961.
5. Habermas J. The Theory of Communicative Action. – Boston: Beacon Press, 1984.
6. Toffler A. The Third Wave. – New York: Bantam Books, 1980.
7. Florida R. The Rise of the Creative Class. – New York: Basic Books, 2002.
8. Karimova V. Psixologiya va ta'lim muammolari. – Toshkent: TDPU, 2019.
9. Shodmonov Q. O'zbekiston ta'lim islohotlari va yoshlar tafakkuri. – Toshkent: Ma'naviyat, 2021.
10. Abdullayeva N. Ijodiy tafakkurni rivojlantirishda pedagogik shart-sharoitlar. – Toshkent: O'qituvchi, 2020.

Мартаба Нумоновна Меликова

Доктор философских наук (DSc), профессор,
заведующая кафедрой Гуманитарных наук и информационных технологий
Самаркандский государственный институт
иностранных языков

Received 4th August 2025, Accepted 11th September 2025, Online 25th October 2025

ФИЛОСОФИЯ КУЛЬТУРЫ И ДУХОВНОСТЬ: МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ИССЛЕДОВАНИЮ

В статье рассматриваются ключевые методологические подходы к исследованию философии культуры и духовности, охватывающие как классические, так и современные направления в рамках гуманитарного знания. Особое внимание уделяется междисциплинарному характеру данной проблематики, что предполагает интеграцию философского анализа с данными культурологии, антропологии, религиоведения, этики и социологии. Духовность в данном контексте понимается не только как внутренний мир личности, но и как социально-историческое явление, отражающее культурные ценности, мировоззренческие установки и коллективную идентичность общества.

В работе выделяются и подробно анализируются три группы методологических подходов: герменевтический, феноменологический и системно-структурный, каждый из которых раскрывает различные аспекты взаимодействия культуры и духовности. Герменевтический подход акцентирует внимание на интерпретации культурных текстов и символов, феноменологический — на описании субъективного опыта переживания духовных состояний, а системно-структурный — на выявлении устойчивых структур и закономерностей культурного развития.

Актуальность исследования обусловлена необходимостью переосмысления духовных ценностей в условиях глобализации, культурной трансформации и кризиса идентичности. Автор подчеркивает, что философия культуры в XXI веке требует расширенного инструментария, способного не только описывать культурные процессы, но и предлагать практические стратегии сохранения и развития духовного потенциала общества. Результаты исследования могут быть использованы в разработке образовательных программ, в культурной политике и при формировании концепций межкультурного диалога, направленных на укрепление духовных оснований современного общества.

Ключевые слова: философия культуры, духовность, методология, культурная идентичность, ценности, герменевтика, феноменология, системный подход.

MADANIYAT VA MA'NAVIYAT FALSAFASI: TADQIQOTGA METODOLOGIK YONDASHUV

Ushbu maqolada madaniyat va ma'naviyat falsafasini o'rganishning asosiy metodologik yondashuvlari, gumanitar fanlar doirasidagi klassik va zamonaviy yondashuvlarni o'z ichiga olgan holda ko'rib chiqiladi. Ushbu fanning fanlararo xususiyatiga alohida e'tibor qaratilgan bo'lib, bu falsafiy tahlilni madaniy tadqiqotlar, antropologiya, dinshunoslik, etika va sotsiologiya ma'lumotlari bilan integratsiyalashni talab qiladi. Bu kontekstda ma'naviyat nafaqat shaxsning ichki dunyosi, balki madaniy qadriyatlar, dunyoqarashlar va jamiyatning jamoaviy o'ziga xosligini aks ettiruvchi ijtimoiy-tarixiy hodisa sifatida ham tushuniladi.

Maqolada metodologik yondashuvlarning uch guruhi aniqlangan va batafsil tahlil qilingan: germevntik, fenomenologik va tizimli-strukturaviy, ularning har biri madaniyat va ma'naviyat o'rtasidagi o'zaro ta'sirning turli jihatlarini ochib beradi. Germevntik yondashuv madaniy matnlar va ramzlarni talqin qilishga urg'u beradi, fenomenologik yondashuv ma'naviy holatlarning sub'ektiv tajribasini tasvirlaydi va tizimli-strukturaviy yondashuv madaniy rivojlanishning barqaror tuzilmalari va naqshlarini aniqlaydi.

Ushbu tadqiqotning dolzarbligi globallashuv, madaniy o'zgarish va o'ziga xoslik inqirozlari sharoitida ma'naviy qadriyatlarni qayta ko'rib chiqish zaruratidan kelib chiqadi. Muallif XXI-asrda madaniyat falsafasi nafaqat madaniy jarayonlarni tasvirlabgina qolmay, balki jamiyatning ma'naviy salohiyatini saqlab qolish va rivojlantirish bo'yicha amaliy strategiyalarni taklif qila oladigan kengaytirilgan vositalar to'plamini talab qilishini ta'kidlaydi. Tadqiqot natijalaridan ta'lim dasturlarini ishlab chiqishda, madaniy siyosatda va zamonaviy jamiyatning ma'naviy poydevorini mustahkamlashga qaratilgan madaniyatlararo muloqot konsepsiyalarini shakllantirishda foydalanish mumkin.

Kalit so'zlar: madaniyat falsafasi, ma'naviyat, metodologiya, madaniy o'ziga xoslik, qadriyatlar, germevntika, fenomenologiya, tizimli yondashuv.

PHILOSOPHY OF CULTURE AND SPIRITUALITY: METHODOLOGICAL APPROACHES TO RESEARCH

This article examines key methodological approaches to the study of the philosophy of culture and spirituality, covering both classical and contemporary trends in the humanities. Particular attention is paid to the interdisciplinary nature of this issue, which involves the integration of philosophical analysis with data from cultural studies, anthropology, religious studies, ethics, and sociology. Spirituality in this context is understood not only as the inner world of the individual, but also as a socio-historical phenomenon reflecting cultural values, worldviews, and the collective identity of society.

The paper highlights and analyzes in detail three groups of methodological approaches: hermeneutic, phenomenological, and systemic-structural, each of which reveals different aspects of the interaction between culture and spirituality. The hermeneutic approach focuses on the interpretation of cultural texts and symbols, the phenomenological approach focuses on the description of the subjective experience of spiritual states, and the systemic-structural approach focuses on the identification of stable structures and patterns of cultural development.

The relevance of the study is due to the need to rethink spiritual values in the context of globalization, cultural transformation, and identity crisis. The author emphasizes that the philosophy of culture in the 21st century requires an expanded set of tools capable not only of describing cultural processes but also of proposing practical strategies for preserving and developing the spiritual potential of society. The results of the study can be used in the development of educational programs, cultural policy, and the formation of concepts of intercultural dialogue aimed at strengthening the spiritual foundations of modern society.

Keywords: philosophy of culture, spirituality, methodology, cultural identity, values, hermeneutics, phenomenology, systemic approach.

Введение. В современном философском и культурологическом дискурсе понятия «культура» и «духовность» занимают центральное место, отражая сложный и многомерный характер человеческого бытия. Философия культуры как самостоятельная дисциплина формируется на пересечении философии, истории, антропологии, социологии и религиоведения, обеспечивая концептуальные основания для анализа смыслов, ценностей и символов, определяющих жизнедеятельность общества. Духовность же, как ключевой аспект культуры, рассматривается в качестве фундаментальной категории, интегрирующей индивидуальный и коллективный опыт, формирующей мировоззренческое ядро личности и сообщества.

В условиях глобализации, интенсивных культурных трансформаций и кризиса идентичности наблюдается усиление интереса к духовным измерениям культуры. Масштабные процессы информационного обмена, миграции и культурной гибридизации одновременно способствуют развитию межкультурного взаимодействия и порождают новые вызовы, связанные с утратой традиционных ценностных ориентиров. Это требует от философии культуры поиска адекватных методологических стратегий, позволяющих не только описывать и интерпретировать эти изменения, но и вырабатывать конструктивные подходы к сохранению и возрождению духовного потенциала общества.

Методологическая проблема исследования духовности в философии культуры заключается в необходимости сочетания различных исследовательских перспектив. С одной стороны, важно учитывать историко-культурный контекст и социокультурную специфику конкретных обществ, с другой — обращаться к универсальным категориям и принципам, раскрывающим общечеловеческие основания духовной жизни. Это обуславливает использование целого спектра методов — от герменевтического и феноменологического до системно-структурного анализа.

Таким образом, актуальность данного исследования определяется несколькими факторами: теоретическим — потребностью в осмыслении духовности как философской категории, отражающей глубинные основы культуры; методологическим — необходимостью разработки и адаптации аналитических инструментов для изучения духовных процессов в контексте культурных изменений; практическим — значимостью полученных результатов для культурной политики, образовательных программ и концепций межкультурного диалога.

Цель настоящей статьи — выявить и проанализировать ключевые методологические подходы к исследованию духовности в рамках философии культуры, определить их возможности, ограничения и перспективы применения в современных гуманитарных исследованиях.

Обзор литературы. Проблематика взаимосвязи философии культуры и духовности занимает значительное место в гуманитарных исследованиях XX–XXI вв., что обусловлено глобальными культурными трансформациями, процессами модернизации и постмодернизации, а также необходимостью переосмысления ценностных оснований общества. В научной литературе выделяются несколько направлений, в рамках которых рассматривается данная проблематика: классические философско-культурологические подходы, герменевтическая традиция, феноменологический анализ, а также современные междисциплинарные исследования.

Классические концепции философии культуры были заложены мыслителями конца XIX – начала XX вв., такими как В. Дильтей, О. Шпенглер и А. Тойнби. Дильтей (Dilthey, 1992) рассматривал культуру как исторически обусловленную систему смыслов, в основе которой лежит духовный опыт человека. О. Шпенглер (Spengler, 1998), в свою очередь, предложил морфологический подход, трактуя культуру как «живой организм» с собственным жизненным

циклом, где духовность выступает как интегрирующий фактор. А. Тойнби (Toynbee, 1987) акцентировал внимание на религиозно-духовных основаниях культурного развития, рассматривая их как условие выживания цивилизаций.

В герменевтической традиции (Гадамер, 1991; Рикёр, 2004) духовность интерпретируется через процесс понимания культурных текстов и символов, где культура предстает как пространство диалога между прошлым и настоящим. Гадамер (Gadamer, 1991) подчеркивал, что культурное наследие обретает значение только в процессе духовного осмысления, а интерпретация становится формой духовного опыта.

Феноменологический подход, представленный трудами Э. Гуссерля и М. Шелера, выделяет духовность как проявление высших ценностей и смысловых структур, определяющих человеческое бытие (Husserl, 1970; Scheler, 1973). Шелер связывал духовность с ценностной иерархией, в которой культурные формы закрепляют и транслируют идеалы добра, истины и красоты.

Современные междисциплинарные исследования (Касавин, 2010; Лотман, 1992; Huntington, 1996) интегрируют философские, социологические, антропологические и культурологические подходы. Так, Лотман (Lotman, 1992) рассматривает культуру как «коллективный интеллект» и систему знаков, где духовность выражается в символических структурах. Касавин (Kasavin, 2010) обращает внимание на методологические проблемы изучения духовности, указывая на необходимость учета глобализационных процессов. Хантингтон (Huntington, 1996) анализирует культурно-цивилизационные различия в контексте «столкновения цивилизаций», где духовность выступает одним из ключевых маркеров идентичности.

Ряд авторов (Бердяев, 1990; Франк, 1992) подчеркивают, что духовность не сводится исключительно к религиозности, но включает в себя более широкий спектр ценностей, таких как свобода личности, творческое самовыражение и этическая ответственность. В русской философской традиции (Бердяев, 1990; Лосев, 1991) акцентируется личностный и экзистенциальный характер духовного опыта, тогда как в англоязычных исследованиях (Taylor, 1989; MacIntyre, 2007) преобладает интерес к моральным и этическим аспектам культуры.

Таким образом, анализ литературы показывает, что исследование философии культуры и духовности требует комплексного подхода, учитывающего историческую динамику, символическую природу культуры, а также индивидуальные и коллективные формы духовного опыта.

Методы исследования. Методологическая основа исследования базируется на междисциплинарном подходе, сочетающем философский, культурологический и социологический анализ. Применение комплексной методологии обусловлено многомерностью понятий «культура» и «духовность», а также необходимостью их рассмотрения в контексте историко-философской эволюции и современного социального дискурса (Каган, 1997; Стёпин, 2001).

В ходе работы использовались следующие методы: феноменологический метод — позволил выявить сущностные характеристики духовности как феномена человеческого бытия и рассмотреть её как внутренний опыт личности, формируемый в процессе культурного взаимодействия (Гуссерль, 1994; Бердяев, 1990). Герменевтический анализ — использовался для интерпретации текстов философов, культурологов и религиоведов, что позволило раскрыть смысловые пласты культурных и духовных концептов (Гадамер, 1991). Данный метод был особенно важен при исследовании духовности как категории, укоренённой в традициях и символах культуры. Историко-философский метод — применялся для прослеживания трансформаций понятий «культура» и «духовность» от античности до постмодерна, с

выявлением ключевых этапов их смыслового переосмысления (Ясперс, 1994; Лосев, 1991). Сравнительно-типологический анализ — позволил выявить сходства и различия в интерпретации духовности в различных культурно-исторических контекстах, включая западноевропейскую и восточную философские традиции (Хантингтон, 1996; Лотман, 1992). Социокультурный подход — дал возможность рассматривать духовность не только как индивидуальное качество, но и как социально значимый феномен, формируемый через культурные практики, ценностные системы и образовательные институты (Шюц, 2004; Бахтин, 1990). Системный анализ — применялся для комплексного рассмотрения взаимосвязи духовности и культуры как элементов целостной социокультурной системы, где изменение одного компонента влияет на трансформацию всей структуры (Берталанфи, 1968).

Комбинация этих методов позволила не только глубже понять концепт духовности в философии культуры, но и выстроить целостную модель его анализа, учитывающую исторические, социокультурные и аксиологические аспекты.

Анализ и результаты исследования. Исследование духовности сталкивается с рядом трудностей: многозначность понятия — духовность трактуется от религиозно-мистического до этико-гуманистического смысла; культурная обусловленность — понимание духовности варьируется в зависимости от национальных, исторических и социальных контекстов; методологическая неопределённость — отсутствует единый инструментарий для комплексного анализа феномена.

Данные обстоятельства требуют обращения к философии культуры как к области, способной интегрировать различные методологические перспективы.

Методологическая основа исследования философии культуры и духовности формируется на пересечении нескольких гуманитарных дисциплин — философии, культурологии, антропологии, социологии и религиоведения. Такой междисциплинарный подход обусловлен тем, что феномены культуры и духовности представляют собой сложные, многомерные и динамические явления, которые невозможно адекватно описать в рамках одной методологической парадигмы (Каган, 1997; Стёпин, 2001).

При построении методологической стратегии особое внимание уделялось принципам системности, историзма и культурно-ценностного анализа. Эти принципы позволяют учитывать не только структурно-функциональные характеристики исследуемых категорий, но и их историческую эволюцию, а также аксиологическую наполненность (Гуссерль, 1994; Лотман, 1992).

Феноменологический подход применялся для выявления сущностных характеристик духовности как внутреннего опыта, не сводимого к социальным или утилитарным функциям. В рамках феноменологии духовность рассматривается как феномен сознания, проявляющийся в переживании смысла, ценности и трансцендентного измерения бытия (Бердяев, 1990). Например, анализ духовных практик — медитации, молитвы, творческой деятельности — позволил выявить их общую направленность на переживание целостности бытия и выход за пределы повседневного опыта (Гуссерль, 1994).

Герменевтика, восходящая к Гадамеру (1991), использовалась для интерпретации текстов философов и культурных мыслителей, раскрывающих концепт духовности в различных культурных контекстах. Данный метод предполагает диалогичное прочтение источников, где смысл не только извлекается из текста, но и соотносится с контекстом эпохи, культурными традициями и мировоззренческими установками автора. Например, интерпретация трудов Восточных мыслителей (Конфуций, Лао-цзы) и западных философов (Кант, Шлейермахер) показала, что духовность в разных культурах имеет как универсальные, так и уникальные черты.

Историко-философский анализ позволил проследить трансформации понятий «культура» и «духовность» от античной *paideia*, где культура понималась как воспитание души через образование и искусство (Платон, Аристотель), до постмодернистских концепций, в которых духовность часто рассматривается как индивидуальный проект самореализации (Ясперс, 1994; Лосев, 1991). Такой подход показал, что содержание этих категорий существенно меняется в зависимости от исторической эпохи, господствующей системы ценностей и мировоззренческих ориентиров общества.

Сравнительно-типологический метод был использован для выявления сходств и различий в понимании духовности в западной и восточной философских традициях (Хантингтон, 1996). Например, в западной мысли духовность чаще связывается с индивидуализмом, личной ответственностью и внутренней автономией, в то время как в восточной традиции акцент делается на гармонии с космосом и общинных ценностях. Данный метод также применялся при анализе религиозных и светских форм духовности, выявляя их типологические особенности и функциональные различия.

Социокультурный анализ рассматривал духовность как продукт и одновременно фактор культурного развития общества (Шюц, 2004; Бахтин, 1990). С этой точки зрения духовность формируется через культурные институты — образование, искусство, религиозные организации, медиа — и в то же время влияет на формирование культурной идентичности. Примером может служить исследование роли литературы и искусства в формировании нравственных ориентиров, что особенно актуально в условиях глобализации и культурной интеграции.

Системный подход (Берталанфи, 1968) позволил рассматривать духовность и культуру как взаимосвязанные элементы единой социокультурной системы, где изменение одного компонента (например, ценностных установок) неминуемо отражается на состоянии другого (например, духовных практик). Такой анализ помогает выстраивать целостную картину функционирования духовности в культуре, учитывая её структурные и функциональные взаимосвязи.

Особенностью данного исследования является использование интегративной стратегии, при которой вышеуказанные методы применяются не изолированно, а в комплексе. Это позволило сочетать философскую глубину феноменологического и герменевтического анализа с эмпирической основой социокультурных и сравнительных исследований, что обеспечивает более полное и многогранное понимание исследуемых феноменов (Каган, 1997; Стёпин, 2001).

Таким образом, методологические подходы в данной работе направлены на то, чтобы не только описать и классифицировать понятия культуры и духовности, но и выявить их внутренние связи, динамику развития и роль в современном социокультурном пространстве.

Выводы. Проведённый анализ показал, что философия культуры и духовность представляют собой взаимосвязанные феномены, которые невозможно рассматривать изолированно. Культура, являясь системой смыслов, ценностей и символов, задаёт рамки, в которых формируется и развивается духовная жизнь человека, а духовность, в свою очередь, наполняет культурные формы живым содержанием и придаёт им личностный, экзистенциальный смысл (Шелер, 1994; Каган, 1996).

Методологический подход, сочетающий историко-философский, феноменологический, герменевтический и междисциплинарный анализ, позволил выявить, что духовность в контексте культуры проявляется не только как личностная категория, но и как социальный регулятор, определяющий характер межкультурного взаимодействия, нравственных норм и мировоззренческих ориентиров общества (Библер, 1991; Лосев, 1994).

Особое значение имеет вывод о том, что духовность является не статичной, а динамичной категорией: её содержание изменяется в зависимости от культурно-исторического контекста, глобализационных процессов и диалога культур. Современные вызовы — такие как технологизация жизни, цифровизация коммуникаций и кризис ценностных систем — актуализируют необходимость переосмысления духовных оснований культуры и поиска новых методологических инструментов для их исследования (Гуссерль, 2009; Хабермас, 2008).

Таким образом, можно заключить, что философия культуры и духовность требуют комплексного, многоуровневого анализа, который учитывает как универсальные, так и уникальные культурные характеристики. Перспективы дальнейших исследований связаны с углублённым изучением взаимодействия духовности и культурной идентичности в условиях глобализации, а также с разработкой концептуальных моделей, способных объяснить трансформацию ценностных систем в современном мире.

Список литературы

1. Библер В.С. От наукоучения — к логике культуры. — М.: Политиздат, 1991. — 413 с.
2. Бердяев Н.А. Смысл творчества. — М.: Республика, 1994. — 447 с.
3. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. — М.: Дом интеллектуальной книги, 2009. — 398 с.
4. Каган М.С. Философия культуры. — СПб.: Петрополис, 1996. — 416 с.
5. Лосев А.Ф. Диалектика мифа. — М.: Мысль, 1994. — 558 с.
6. Мамардашвили М.К. Классический и неклассический идеалы рациональности. — М.: Логос, 1999. — 288 с.
7. Панарин А.С. Философия политики. — М.: Логос, 2001. — 432 с.
8. Риккёр П. Конфликт интерпретаций. — М.: Академический проект, 2008. — 556 с.
9. Сокулер З.А. Человек и культура: философский анализ. — М.: Академический проект, 2002. — 272 с.
10. Фуко М. Слова и вещи. — СПб.: Академический проект, 1994. — 408 с.
11. Шелер М. Проблемы социологии знания. — М.: Институт философии РАН, 1994. — 304 с.
12. Хабермас Ю. Теория коммуникативного действия. Т. 1. — М.: Праксис, 2008. — 512 с.
13. Ясперс К. Смысл и назначение истории. — М.: Республика, 1994. — 527 с.
14. Элиаде М. Священное и мирское. — М.: Изд-во МГУ, 1994. — 271 с.
15. Франк С.Л. Смысл жизни. — М.: Республика, 1992. — 303 с.
16. Кассирер Э. Философия символических форм. Т. 1. — М.: Академический проект, 2002. — 512 с.
17. Лотман Ю.М. Семиосфера. — СПб.: Искусство-СПб, 2000. — 704 с.
18. Тейлор Ч. Источники самости. Формирование новоевропейской идентичности. — М.: Дело, 2002. — 896 с.
19. Гадамер Х.-Г. Истина и метод. — М.: Прогресс, 1988. — 704 с.
20. Сокурова Н.М. Духовность и культура в контексте философии культуры. — М.: URSS, 2015. — 224 с.

Raxmatova Dilnavoz Jurakobilovna

**Qarshi davlat universiteti tuzilmasidagi “Qatag‘on qurbonlari xotirasi” muzeyi direktori,
tarix fanlari doktori (DSc)**

ORCID 0009-0000-4026-3962

UÖK 630:677.21(021)

Received 4th August 2025, Accepted 11th September 2025, Online 25th October 2025

SOVET DAVRIDA O‘ZBEKISTON QISHLOQ XO‘JALIGIDAGI ISLOHOTLAR: PAXTACHILIK VA MEXANIZATSIYA

Annotatsiya: Ikkinchi jahon urishidan keyin sovet hokimiyati mamlakatni tugab qolgan resursini qayta tiklash maqsadida qabul qilgan qator dasturlari qishloq xo‘jaligini, asosan paxtachilikni rivojlantirishga qaratildi. Maqolada ushbu qonun, qaror va dasturlar asosida O‘zbekistonda eng avvalo yangi yerlarni o‘zlashtirish, qishloq xo‘jaliklarini mexanizatsiyalashtirishni yo‘lga qo‘yish borasida amalga oshirilgan chora-tadbirlari haqida so‘z borgan. Xususan, O‘zbekiston paxta dalalariga paxta terish mashinalarining ishga tushirilishi, paxta terish mashinalar sonining yildan-yilga ortib va kamayib borib ko‘rsatkichlari va sabablari, mexanizator mutaxassislarning yetishmovchiligi, mutaxassislarning boshqa sohalarga o‘tib ketishi sabablari keltirilgan. Shuningdek, qishloq xo‘jaliklarini mexanizatsiyalashtirishni yo‘lga qo‘yish borasidagi chora-tadbirlarni amalga oshirilishida me‘yorning saqlanmaganligi natijasida yuzaga kelgan salbiy oqibatlar xususida so‘z borgan.

Kalit so‘zlar: Markaziy hukumat, paxtachilik, besh yilliklar, qishloq xo‘jaliklari, kolxozlar, sovxozlar, mexanizatsiyalashtirish, moddiy-texnik baza, traktor stansiyalar.

РЕФОРМЫ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ УЗБЕКИСТАНА В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД: ХЛОПКОВОДСТВО И МЕХАНИЗАЦИЯ

Аннотация: После Второй мировой войны советское правительство приняло ряд программ и решений по восстановлению истощённых ресурсов страны, уделяя особое внимание развитию сельского хозяйства, преимущественно хлопкового. В статье рассматриваются меры, принимаемые в Узбекистане на основе данного закона, постановления и программ, в первую очередь по освоению новых земель и механизации сельского хозяйства. В частности, рассматривается введение хлопкоуборочных машин на хлопковые поля Узбекистана, приводятся показатели и причины увеличения и уменьшения численности хлопкоуборочных машин из года в год, причины нехватки специалистов-механизаторов и перевода специалистов в другие отрасли. Также рассматриваются негативные последствия, возникшие в результате несоблюдения нормативов при выполнении мероприятий по налаживанию механизации сельского хозяйства.

Ключевые слова: центральная власть, хлопководство, пятилетки, совхозы, колхозы, совхозы, механизация, материально-техническая база, тракторные станции.

**AGRICULTURAL REFORMS IN UZBEKISTAN DURING THE SOVIET PERIOD:
COTTON FARMING AND MECHANIZATION**

Abstract: After World War II, the Soviet government adopted a number of programs and decisions to restore the country's depleted resources, paying particular attention to the development of agriculture, primarily cotton. The article examines the measures taken in Uzbekistan on the basis of this law, regulation and programs, primarily on the development of new lands and the mechanization of agriculture. In particular, the introduction of cotton picking machines to the cotton fields of Uzbekistan is considered, indicators and reasons for the increase and decrease in the number of cotton picking machines from year to year, reasons for the shortage of machinery specialists and the transfer of specialists to other industries are given. The negative consequences that arise as a result of non-compliance with standards when implementing measures to establish agricultural mechanization are also considered.

Key words: central government, cotton growing, five-year plans, state farms, collective farms, state farms, mechanization, material and technical base, tractor stations.

Kirish (Introduction)

Ikkinchi jahon urishidan keyin mamlakat qishloq xo'jaligidagi vaziyat uni o'zgartirish bo'yicha jiddiy dastur qabul qilishni, qishloqdagi ko'plab ishlab chiqarish munosabatlari isloh etilishini talab qildi. Lekin, davlat qishloq xo'jaligini sanoatga ajratiladigan mablag'larni jalb qilish manbai sifatida ko'rganligi bois jiddiy o'zgarishlar qilishga intilmadi. Markaziy hukumatning qishloq xo'jaligini rivojlantirishga qaratilgan besh yillik dasturlari asosida qabul qilingan qarorlarida asosan O'zbekiston hududidan ko'proq paxta hosildorligini yetishtirishga qaratilgan bo'lib, buning uchun barcha zaruriy choralar ko'rildi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). O'zbekiston qishloq xo'jaligi, xususan paxtachilikni rivojlantirish va uni mexanizatsiyalashtirish jarayonlari bo'yicha sovet davridan boshlab bugungi kunga qadar qator ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan. XX-asrning 40–60-yillaridagi agrar siyosatni o'rganishda, avvalo, sovet davri olimlari tomonidan yozilgan asarlarga duch kelamiz. Jumladan, A.I. Avtonomov, M.Z. Kaziyeu, A. Shleyxer singari mualliflar o'z tadqiqotlarida O'zbekistonda paxtachilikni rivojlantirish jarayonlarini ijobiy yondashuv asosida baholaganlar [1;44]. Ularning asarlarida cho'llarni o'zlashtirish, qishloq xo'jaliklarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, mashina-traktor stansiyalari faoliyatini kengaytirish bo'yicha qabul qilingan qarorlar davlat siyosati yutuqlari sifatida talqin qilingan. Sovet davridagi o'zbek tadqiqotchilaridan J. Xalilov, B. Sherboboyev, A. Shakirov, M.P. Po'latov va Q. Abdullayevlarning asarlarida paxtachilikning respublika iqtisodiyotidagi o'rni keng yoritilgan [2;41]. Bu mualliflar ko'proq ishlab chiqarish ko'rsatkichlari, yangi yerlarni o'zlashtirish jarayonlari va paxta hosildorligini oshirish masalalariga e'tibor qaratganlar. Shu bilan birga, O. Murodov, N. Shmelyov va V. Popov singari tadqiqotchilar paxtachilikdagi mehnat resurslari, mexanizator mutaxassislar yetishmovchiligi va ularning tayyorlanishi jarayoniga ham alohida to'xtalganlar[3; 39].

Mustaqillik yillarida esa paxtachilik siyosati va uning oqibatlarini xolis baholash imkoniyati paydo bo'ldi. D. Avliyaqulova, E.M. Erkayev, D.I. Xomidov, N. Jo'rayeva, M.K. Saribayev, A. Azizxo'jayev va X. Yunusovalarning tadqiqotlarida paxtachilikning O'zbekiston iqtisodiy hayotidagi o'rni, uning ijobiy va salbiy jihatlari, sovet davridagi majburiy mehnat, me'yorlarga amal qilinmaganligi sababli yuzaga kelgan muammolar keng tahlil qilinmoqda. Ayniqsa, A. Abdullayev o'z asarlarida paxta monokulturasining oqibatlarini tanqidiy nuqtai nazardan ochib bergan [4; 148].

Xorijiy tadqiqotchilar orasida R.M. Cucciolla, D. Kandiyoti va M. Malia kabi olimlarning asarlarida Sovet Ittifoqi agrar siyosatining umumiy tendensiyalari, O'zbekistonning xom ashyo bazasiga aylanishi, paxtachilik siyosatining ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini haqida fikrlar bildirilgan [5;6]. D. Kandiyoti o'z tadqiqotlarida paxtachilik siyosatini ayollar mehnati, gender masalalari va ijtimoiy bosim kontekstida ko'rib chiqqan bo'lsa, R.M. Cucciolla O'zbekistonni paxta monokulturasini hududiga aylantirishning ekologik va iqtisodiy oqibatlarini yoritgan.

Shuningdek, arxiv hujjatlari va davr matbuoti ham mazkur mavzuni o'rganishda muhim manba sifatida xizmat qiladi. "Pravda", "Kommunist", "Sotsialisticheskoye sel'skoye khozyaystvo" kabi markaziy nashrlar bilan bir qatorda O'zbekiston SSR Oliy Soveti sessiya materiallari, Qashqadaryo viloyati arxiv hujjatlari va lokal matbuotda e'lon qilingan maqolalar mexanizatsiyalash jarayonining bevosita guvohliklarini beradi [6;7; 223].

Umuman, mavzuga oid adabiyotlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, sovet davri tadqiqotlarida masala biryoqlama, ya'ni siyosiy buyurtma asosida yoritilgan bo'lsa, mustaqillik davri olimlari masalaga xolis, tanqidiy va kompleks yondashuvni qo'llaganlar. Xorijiy tadqiqotlarda esa masala kengroq, ekologik, ijtimoiy va siyosiy kontekstda tahlil qilingan.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology)

Ushbu maqola umume'tirof etilgan metodlar, jumladan tarixiylik, ilmiylik, va xolislik yondoshuvlar kabi tarixiy metodlar asosida o'rganilgan bo'lib, unda Sovet hukumatining O'zbekistonda paxtachilikni yanada rivojlantirish maqsadida cho'l hududlarni o'zlashtirish, paxta maydonlariga aylantirish, yangi qishloq xo'jaliklarini tashkil etish va ushbu xo'jaliklarni mexanizatsiyalashtirish borasida qabul qilinayotgan ketma-ket qarorlarini amalga oshirish yo'lida me'yorning saqlanmaganligi va uning salbiy ochib berilgan.

Tahlil va natijalar (Analysis and results).

Sovet davrida O'zbekistonda paxtachilikni rivojlantirish va qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalashtirish bo'yicha amalga oshirilgan islohotlar quyidagi asosiy yo'nalishlar bo'yicha tizimlashtiriladi:

Birinchidan, 1945–1950-yillarda sovet hukumati tomonidan paxtachilikni qayta tiklash va uni rivojlantirish bo'yicha qator hujjatlar, jumladan, reja va qarorlar qabul qilindi [4; 148]. Bu davrda asosiy maqsad urushdan oldingi ko'rsatkichlarga qaytish bo'lib, paxtachilik O'zbekiston qishloq xo'jaligining yetakchi tarmog'i sifatida markaziy e'tiborda bo'ldi.

Ikkinchidan, Stalinning tashabbusi bilan 1950-yilda SSSR Paxtachilik vazirligi, keyinchalik O'zbekiston SSR Paxtachilik vazirligi tashkil etildi [6]. Biroq bu vazirliklar qisqa muddat faoliyat yuritdi va 1957-yilda ular Qishloq xo'jaligi vazirligiga qo'shib yuborildi.

Uchinchidan, 1950-yillardan boshlab O'zbekistonda paxta dalalarini texnik jihozlashga urg'u berildi. Dastlab 284 ta paxta terish mashinasi olib kelingan bo'lsa-da, 1966-yilga kelib ularning soni 28 599 taga yetkazildi. Ammo 1959–1960-yillarda bu son sezilarli kamaygan: 1959-yilda 6958 ta, 1960-yilda esa 8738 ta mashina ishlagan [8;102].

To'rtinchidan, texnika yetkazib berish hajmi ortganiga qaramay, traktorchi va mexanizator kabi mutaxassislar yetishmasligi kuzatildi. 1953-yilda zarur 3551 ta agronom o'rniga 1341 kishi, 4358 ta muhandis o'rniga esa 2373 kishi faoliyat yuritdi [5]. Qisqa muddatli kurslar orqali minglab mexanizatorlar tayyorlangan bo'lsa-da, og'ir mehnat sharoiti va yetarli rag'bat yo'qligi sabab ko'pchilik boshqa sohalarga o'tib ketdi.

Beshinchidan, 1954–1958-yillarda melioratsiya va yangi yerlarni o'zlashtirish ishlari keng ko'lamda olib borildi. 600 ming gektar yerda irrigatsiya ishlari amalga oshirildi, shundan 300 ming gektari paxta yetishtirish uchun ajratildi [1;44]. Sho'rlangan va botqoq yerlar holati 38 foizga yaxshilandi.

Oltinchidan, Sovet hukumati tomonidan 1956–1960-yillarda iqtisodiy usullarni kuchaytirishga harakat qilindi. Kolxoz va sovxozlarga iqtisodiy mustaqillik berish, mahsulot narxlarini oshirish, soliq yengilliklari kabi chora-tadbirlar amalga oshirildi.

Yettinchidan, 1957-yildan boshlab iqtisodiy jihatdan zaif kolxozlar "ixtiyoriy" tarzda sovxozlarga aylantirila boshlandi. Bu amaliyot asosan ma'muriy-buyruqbozlik uslubida olib borildi. 1965–1987-yillar oralig'ida SSSRda kolxozlar soni 36,9 mingdan 27 mingtaga qisqartirildi. O'zbekistonda esa 1987-yilga kelib 859 ta kolxoz, 1052 ta sovxoz mavjud edi [5;6].

Sakkizinchidan, mexanizatsiya jarayoniga alohida e'tibor qaratilgan bo'lsa-da, ishlab chiqarishning texnologik sharoitlari, ichki nazorat, tazyiq, o'g'rilik va hisob-kitobning yetarli darajada yo'lga qo'yilmagani ishlab chiqarish samaradorligining pastligiga olib keldi. Paxtachilikdagi islohotlar me'yor asosida emas, balki siyosiy topshiriqlar asosida olib borilgani sabab, tizimli muammolar saqlanib qoldi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations).

Sovet hukumati tomonidan O'zbekistonda paxta yetishtirish ko'rsatkichini oshirish maqsadida bir qator chora-tadbirlar amalga oshirildi. Jumladan, yangi yerlarni o'zlashtirilib, paxta maydonlari kengaytirildi. Natijada, Agar O'zbekiston hududida 1946–1965-yillar davomida qariyb 600 ming gektar yangi sug'oriladigan yerlar ishga tushirilgan bo'lsa, 1980-yillarga kelib 4 million gektarga yetdi, shundan 1,969 million gektarida paxta yetishtirildi. O'zbekiston SSRda o'zlashtirilgan yerlar asosan paxtachilikka moslashtirilishi, keyinchalik oldini olib bo'lmas yo'qotishlarga olib keldi; mexanizatsiyalashtirish ishlarini kuchaytirildi. Natijada, 80-yillar oxiriga kelib paxtachilikning O'zbekiston qishloq xo'jaligi sohasida demexanizatsiyalash tendensiyasi vujudga keldi. Traktorlar sonini kamayishi mehnat resurslariga bo'lgan ehtiyojni yanada orttirdi. Demakki, chora-tadbirlarni amalga oshirilishida me'orning saqlanmaganligi, keyingi yillarda qator muammolarni yuzaga kelishiga sabab bo'ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References)

1. Шлейхер А.И. Пахтачилик. 1-қисм. – Тошкент: Ўзбекистон ССР давлат нашриёти, 1958. – Б.44.
2. Qashqadaryo viloyati tarixi va madaniyati davlat muzeyi fondi . Hujjat-KK-676, INV-959./ Ашурова Ш. Қашқадарё область Қамаши районидаги “Чимқўрғон” совхози тарихи. –Тошкент, 1986. –Б .40-41.
3. Очарован тобой Узбекистана. – Ташкент. Узбекистан, 1965. – С. 39.
4. Абдуллаев А. Хлопковая монокультура в Узбекистане и её последствия (1917-1991 гг.): дисс. ... доктора ист. наук. – Ташкент, 2010. – С.148.
5. Сельское хозяйство СССР. Стат сборник. – Москва. Финансы и статистика, 1988. – С.6.
6. Правда, 1950, №96 (11568), 6 апреля.
7. Котов Ф. И. Организация планирования народного хозяйства СССР. – М.: Экономика, 1974. – 223 с.
8. Зинина Т.Г, Ржевский Г.К. Справочник “Хлопководство Узбекистана за 50 лет”. – Т.: Изд.: Узбекистан, 1967. – С.102.

Absalamova Gulmira Sharifovna

**Samarkand Institute of Agro-Innovations and Research,
Associate Professor of the Department of Digital Technologies,
Tourism and Humanitarian Sciences**

Received 4th August 2025, Accepted 11th September 2025, Online 25th October 2025

**LEXICAL AND CONCEPTUAL ANALYSIS OF LINGUISTIC UNITS IN THE
ILLUSTRATED DICTIONARY "PETIT LAROUSSE ILLUSTRÉ 2020"**

Abstract. This article presents a lexical and conceptual analysis of phonetic-phonological, morphological, syntactic, semantic, and sociolinguistic units from the illustrated dictionary "Petit Larousse Illustré 2020." Each term's semantic load, grammatical function, paradigmatic relation, and contextual role are examined, revealing patterns of synonymy, antonymy, polysemy, and homonymy. These findings highlight the dictionary's function not just as a descriptive tool but as a resource for conceptual modeling. The results provide a theoretical and methodological foundation for applied linguistics, translation studies, and language pedagogy.

Keywords: linguistic units, lexical analysis, conceptual mapping, French language, explanatory dictionary.

**"PETIT LAROUSSE ILLUSTRÉ 2020" TASVIRLI LUG‘ATIDAGI LINGVISTIK
BIRLIK LARNING LEKSIK VA KONSEPTUAL TAHLILI**

Annotatsiya. Mazkur maqolada "Petit Larousse Illustré 2020" tasvirli lug‘atidagi lingvistik birliklar fonetik-fonologik, morfologik, sintaktik, semantik va sotsiolingvistik jihatdan leksik va konseptual yondashuv asosida tahlil qilindi. Har bir terminning semantik yuklamasi, grammatik o‘rni, paradigmatic bog‘liqligi va kontekstual funksiyasi aniqlanib, sinonimiya, antonimiya, polisemik va omonimik holatlar asosida lug‘at konseptual model shakllantiruvchi manba sifatida talqin etildi. Tadqiqot natijalari amaliy tilshunoslik, tarjimashunoslik va lingvodidaktik izlanishlar uchun nazariy-metodik asos yaratadi.

Kalit so‘zlar: lingvistik birliklar, leksik tahlil, konseptual xarita, fransuz tili, izohli lug‘at.

**ЛЕКСИКО-КОНЦЕПТУАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ЯЗЫКОВЫХ ЕДИНИЦ В
ИЛЛЮСТРИРОВАННОМ СЛОВАРЕ «PETIT LAROUSSE ILLUSTRÉ 2020»**

Аннотация. В статье представлен лексико-концептуальный анализ фонетико-фонологических, морфологических, синтаксических, семантических и социолингвистических единиц, зафиксированных в иллюстрированном словаре "Petit Larousse Illustré 2020". Выявлены семантическая нагрузка, грамматические функции, парадигматические связи и контекстуальные особенности терминов, а также случаи синонимии, антонимии, полисемии и омонимии, что позволяет рассматривать словарь как источник концептуального моделирования. Полученные результаты актуальны для прикладной лингвистики, переводоведения и методики преподавания.

Ключевые слова: лингвистические единицы, лексический анализ, концептуальная карта, французский язык, толковый словарь.

KIRISH

Zamonaviy leksikografik tadqiqotlarda lingvistik birliklarning nafaqat ma'no jihatidan, balki ularning kognitiv, funksional va madaniy tafakkur bilan uyg'unligida tahlil qilinishi dolzarb masalaga aylangan. Xususan, fransuz tilshunosligida til birliklarining struktura va semantik tizimi keng ko'lamli manbalar orqali yoritilmoqda. Bu jarayonda izohli va tasvirli lug'atlar, jumladan "Petit Larousse Illustré 2020" kabi zamonaviy lug'aviy manbalar ilmiy izlanishlar uchun muhim empirik asosni tashkil qiladi.

Mazkur lug'at ensiklopedik tavsifi, grafik-belgili dizayni, konseptual ajratilgan terminlari va paradigmatic tartibi bilan ajralib turadi. Shuningdek, lug'atdagi birliklar orasida ko'plab fonetik, morfologik, sintaktik va semantik birliklarning mukammal ta'riflari, ularning sinonimlari, antonimlari, etimologik ildizlari va uslubiy qo'llanilishi keltirilgan. Bu esa uni tilshunoslik tadqiqotlari uchun nafaqat ma'lumotlar manbai, balki til modeli sifatida ham muhim qiladi.

Oldingi tadqiqotlarda fransuz tilidagi lingvistik terminlar ko'proq grammatik tasnif asosida o'rganilgan bo'lsa-da, ularning semantik tarmoqlanishi, madaniy qatlamlari va konseptual xarakteri yetarlicha yoritilmagan. Shuningdek, ko'plab atamalar faqat lug'aviy ma'nosi doirasida talqin qilinib, ularning paradigmatic bog'liqligi, interaktiv vazifasi va sotsiokognitiv asoslari e'tibordan chetda qolgan.

Shu sababli ushbu maqolada "Petit Larousse Illustré 2020" lug'atida aks etgan lingvistik birliklar chuqurroq tahlil qilinib, ularning leksik-semantik shakllanishi, grammatik o'rni, konseptual xaritasi va madaniy tafakkurdagi o'rni keng qamrovda yoritiladi.

METODOLOGIYA

Tadqiqotda lingvistik birliklarni tahlil qilishda uch asosiy yondashuvdan foydalanildi: leksik-semantik modellash, konseptual xaritalash va diskurs-tahlil usuli. Har bir termin tanlanishda lug'atdagi rasmiy ta'rif, etimologik manba, grammatik kategoriyalarga mansubligi va qo'shimcha izohlar hisobga olindi. Tadqiq etilgan birliklar kontekstual vazifasi va uslubiy jihatlariga ko'ra ajratib olindi.

Birinchi bosqichda, lug'atdagi terminlar fonetik-fonologik, morfologik, sintaktik, semantik va sotsiolingvistik guruhlariga tasnif qilindi. Har bir guruh ichidagi birliklar alohida semantik struktura, paradigmatic aloqalar va konnotativ xususiyatlari asosida tahlil etildi. Ushbu tahlil uchun konseptual xarita sxemalari tuzilib, birliklararo munosabatlar grafik shaklda aniqlashtirildi.

Ikkinchi bosqichda, har bir termin asosida sinonimiya, antonimiya, polisemik va omonimik holatlar aniqlanib, ularning funksional o'zgaruvchanligi baholandi. Misollar lug'atdan olinib, ularning ma'no doirasi, stilistik xosligi va grammatika nuqtayi nazaridan joylashuvi ko'rib chiqildi.

Uchinchi bosqichda esa har bir termin madaniy-milliy tasavvurdagi o'rnini aniqlashga urunildi. Shu orqali lug'at terminlari faqat til tizimining elementlari sifatida emas, balki jamiyatda ma'no yaratish va tushunishni boshqaruvchi kognitiv birliklar sifatida talqin qilindi.

TADQIQOT NATIJASI

Tahlil natijalariga ko'ra, "Petit Larousse Illustré 2020" lug'atida joy olgan fonetik-fonologik terminlar – *phonème*, *intonation*, *accent* kabilar tildagi tovushlar tizimini strukturaviy va funksional asosda yoritadi. Bu birliklar tovushlarning ma'no farqlovchi xususiyatlari, urg'u va intonatsiyaning kommunikativ funksiyasi hamda ohang balandligi orqali til melodikasini ifodalashini ko'rsatdi.

Morfologik birliklar – *morphème, suffixe, préfixe, flexion* kabilar esa soʻzlarning grammatik va semantik shakllanishini tushuntirib, fransuz tilida affiksiyalash, derivatsiya va kompozitsiya jarayonlarini tavsiflashda muhim manba boʻldi. Har bir morfema oʻz allomorflari bilan birgalikda struktura oʻzgarishini yuzaga keltirib, leksik boylik yaratadi.

Sintaktik terminlar – *syntaxe, phrase, discours, verbe, sujet, complément* – gap tuzilmasining mantigʻi va grammatik aloqalarini yoritib, gap ichidagi birliklar orasidagi subordinatsiya va koordinatsiyaning aniq ifodasini taqdim etdi. Shuningdek, *conjonction* va *préposition* kabi birliklar orqali bogʻlovchi va ergash aloqalar aniqlashtirildi.

Semantik va sotsiolingvistik birliklar – *sémantique, polysémie, synonymie, diglossie, bilinguisme, idiolecte* kabilar tilning jamiyatdagi oʻrni, ijtimoiy qatlamlarga moslashuvchanligi va individual nutq tafovutlarini koʻrsatib berdi. Bu esa lugʻatni nafaqat lingvistik, balki kognitiv va madaniy tadqiqotlar uchun ham dolzarb manba sifatida koʻrsatdi.

MUHOKAMA

Mazkur tadqiqot “Petit Larousse Illustré 2020” lugʻatining ilmiy ahamiyatini koʻrsatish bilan birga, har bir terminning chuqur semantik va madaniy asosga ega ekanini ochib berdi. Har bir birlik alohida konseptual maydonning ifodasi sifatida qaralib, lugʻat oʻziga xos semantik sistemani shakllantiruvchi modelga aylandi.

Tahlil natijalariga asoslanib, lugʻatdagi lingvistik birliklar nafaqat aniqlovchi komponent, balki til oʻrgatuvchi, kognitiv faoliyatni faollashtiruvchi va madaniy diskursni shakllantiruvchi birliklar sifatida namoyon boʻldi. Ularning interaktiv kontekstdagi talqini taʼlim, tarjima va madaniyaloqa sohalarida qoʻllanilishi mumkin.

Tadqiqotning chegarasi shundaki, faqat “Petit Larousse” doirasidagi terminlar oʻrganildi. Shu bois, kelgusida “Le Grand Robert”, “Trésor de la langue française informatisé (TLFi)” kabi izohli lugʻatlar bilan qiyosiy tahlil olib borish zarur. Shuningdek, terminlarning nutq korpuslarida qoʻllanish chastotasi ham oʻrganilishi mumkin. Kelajakdagi tadqiqotlarda lingvistik birliklarning multimedia kontekstlaridagi roli, ularning tarjimadagi transformatsiyasi va madaniyatlararo aloqadagi semantik moslashuvi chuqurroq oʻrganilishi lozim.

XULOSA

Yuqoridagi tahlillar shuni koʻrsatadiki, “Petit Larousse Illustré 2020” tasvirli lugʻati fransuz tilining lingvistik tizimini chuqur anglash uchun muhim metodologik vositadir. Lugʻatdagi har bir termin oʻz semantik yuki, paradigmatic oʻrni va funksional roliga ega boʻlib, ularning izchil tahlili til tizimini yaxlit model sifatida koʻrsatishga imkon beradi.

Fonetik-fonologik birliklar tilning tovush tizimi va ohangidagi semantik farqlanishni yoritgan boʻlsa, morfologik birliklar soʻzlarning grammatik shakllanishi va semantik kengayishini ifodaladi. Sintaktik birliklar orqali esa gap tuzilmasi, soʻzlararo aloqalar va nutqdagi mantiqiy izchillik aniqlashtirildi.

Semantik birliklar leksik tizimdagi sinonimiya, antonimiya, polisemik va omonimik qatlamlarni yoritib berdi, sotsiolingvistik birliklar esa til va jamiyat oʻrtasidagi aloqani ochib berdi. Bu tahlilning amaliy ahamiyati lingvodidaktika, tarjima, matn tahlili va madaniyatlararo kommunikatsiyada ahamiyatlidir.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Petit Larousse illustré 2020: dictionnaire de la langue française et encyclopédie. – Paris: Éditions Larousse, 2019. – 1076 p.
2. Dubois, J., Giacomo, M., Lagane, R. et al. Dictionnaire de linguistique / J. Dubois, M. Giacomo, R. Lagane. – Paris: Larousse, 2002. – 590 p.
3. Martin, R. Grammaire linguistique du français / René Martin. – Paris: Armand Colin, 2005. – 284 p.
4. Crystal, D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics / David Crystal. – 6th ed. – Oxford: Blackwell Publishing, 2008. – 560 p.
5. Kleiber, G. Prototypes, typologie et catégorisation / Georges Kleiber. – Paris: Presses Universitaires de France (PUF), 1999. – 320 p.
6. Cadiot, P., Visetti, Y.-M. Figures du discours scientifique / Pierre Cadiot, Yves-Marie Visetti. – Paris: CNRS Éditions, 2001. – 347 p.

Xidirov Suxrob Norbo'tayevich

sots.f.d. (PhD), dotsent

Received 4th August 2025, Accepted 11th August 2025, Online 29th September 2025

JAMIYATDAGI STEREOTIPLAR IJTIMOY XAVFSIZLIK JARAYONINING OB'EKTI SIFATIDA

Annotatsiya: Mazkur maqolada jamiyatda mavjud bo'lgan stereotiplarning ijtimoiy xavfsizlik jarayoniga ta'siri va ularning ob'ekt sifatidagi o'rni tahlil qilinadi. Stereotiplar shaxslararo munosabatlardan tortib davlat siyosatiga qadar turli ijtimoiy jarayonlarda xavfsizlikka bevosita yoki bilvosita ta'sir ko'rsatadi. Ushbu maqolada stereotiplarning shakllanish sabablari, ularning ijtimoiy xavfsizlikka tahdid sifatidagi oqibatlari hamda bunday xavflarni bartaraf etish mexanizmlari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Stereotip, ijtimoiy xavfsizlik, ijtimoiy ong, ijtimoiy barqarorlik, diskriminatsiya, ijtimoiy jarayonlar, xavfsizlik ob'ekti.

СТЕРЕОТИПЫ В ОБЩЕСТВЕ КАК ОБЪЕКТ ПРОЦЕССА СОЦИАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Аннотация: В статье анализируется влияние существующих в обществе стереотипов на процесс социальной безопасности и их роль как объекта. Стереотипы напрямую или косвенно влияют на безопасность в различных социальных процессах, от межличностных отношений до государственной политики. В статье рассматриваются причины формирования стереотипов, их последствия как угроз социальной безопасности и механизмы устранения этих угроз.

Ключевые слова: Стереотип, социальная безопасность, общественное сознание, социальная стабильность, дискриминация, социальные процессы, объект безопасности.

STEREOTYPES IN SOCIETY AS AN OBJECT OF THE SOCIAL SECURITY PROCESS

Abstract: The article analyses the influence of existing stereotypes in society on the process of social security and their role as an object. Stereotypes directly or indirectly affect security in various social processes, from interpersonal relations to state policy. The article examines the causes of stereotype formation, their consequences as threats to social security, and mechanisms for eliminating these threats.

Keywords: Stereotype, social security, public consciousness, social stability, discrimination, social processes, object of security.

Jamiyat taraqqiyotida ijtimoiy xavfsizlik masalasi har doim dolzarb bo'lib kelgan. Xavfsizlik nafaqat jismoniy tahdidlar, balki ma'naviy, psixologik va ijtimoiy jarayonlar bilan ham chambarchas bog'liqdir. Jamiyatda mavjud bo'lgan stereotiplar ko'pincha ijtimoiy xavfsizlikka bevosita ta'sir etuvchi omilga aylanadi. Millat, jins, yosh, diniy qarashlar, ijtimoiy tabaqa yoki kasbga oid stereotiplar odamlar ongida barqaror tasavvurlarni shakllantiradi. Bu esa ijtimoiy adolatsizlik, diskriminatsiya va ishonchsizlik kabi holatlarni yuzaga keltirib, ijtimoiy xavfsizlik jarayonini zaiflashtirishi mumkin.

Adabiyotlar tahlili

Sotsiologik adabiyotlarda stereotiplar shaxsiy ongda shakllangan barqaror tasavvur sifatida ta'riflanadi (Lippmann, 1922). Zamonaviy tadqiqotlar (Tajfel, 1981; Giddens, 2017; Castells, 2020) stereotiplarning ijtimoiy xavfsizlik jarayonidagi o'rni va ularning xavf sifatidagi ta'sirini keng qamrovda o'rganadi. Mahalliy olimlarning ishlarida esa stereotiplar asosan ijtimoiy ong, gender tengligi va ijtimoiy barqarorlik bilan bog'liq holda tahlil qilinadi. Bu tadqiqotlar stereotiplarning jamiyatdagi ijtimoiy ongni shakllantirishda ham, uni izdan chiqarishda ham muhim o'rin tutishini ko'rsatadi.

Metodlar bo'limi

Tadqiqotda:

Sotsiologik tahlil – stereotiplarning jamiyatdagi ta'sirini umumiy ijtimoiy jarayonlar asosida tahlil qilish.

Taqqoslama metod – turli mamlakatlarda stereotiplarning ijtimoiy xavfsizlikka ta'siri o'rganildi.

Kontent-tahlil – ijtimoiy tarmoqlar va OAVdagi stereotip tasvirlarini tahlil qilish orqali ijtimoiy xavfsizlikka ta'siri o'rganildi.

Natijalar

Jamiyatdagi stereotiplar insoniyatning ijtimoiy hayotida chuqur ildiz otgan hodisa bo'lib, ular ma'lum bir guruh, jins, millat, din, kasb yoki boshqa xususiyatlarga nisbatan oldindan shakllangan, ko'pincha soddallashtirilgan va noto'g'ri qarashlar sifatida ta'riflanadi. Ijtimoiy xavfsizlik jarayoni esa jamiyatdagi barqarorlik, himoya va xavf-xatarlarni oldini olishni nazarda tutadi, bu esa ijtimoiy, iqtisodiy, psixologik va siyosiy jihatlarni qamrab oladi. Stereotiplar bu jarayonning ob'ekti sifatida qoraladi, chunki ular jamiyatdagi o'zaro munosabatlarga, tarangliklarga va xavfsizlikka bevosita ta'sir qiladi. Ushbu mavzuni batafsil yoritish uchun quyidagi bo'limlarga bo'lib ko'rib chiqamiz: stereotiplarning shakllanishi, turlari, ijtimoiy xavfsizlikka ta'siri, misollar, monitoring va profilaktika choralar, hamda xulosa.

Stereotiplarning Shakllanishi va Asosiy xususiyatlari

Stereotiplar inson miyasining ma'lumotni qayta ishlash jarayonida paydo bo'ladi. Insoniyat tabiatan murakkab dunyoni soddalashtirishga intiladi, shuning uchun guruhlar haqidagi umumiy qarashlarni shakllantiradi. Bu jarayon quyidagi omillar orqali sodir bo'ladi:

- Tarixiy va madaniy omillar: o'tmishdagi voqealar, urushlar, migratsiyalar yoki koloniyaviy tajribalar stereotiplarni shakllantirishi mumkin. Masalan, o'zbekiston jamiyatida sovet davri ta'sirida ba'zi millatlar haqidagi stereotiplar (masalan, "ruslar – texnika mutaxassislari") saqlanib qolgan.

- Ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlar: Media orqali tarqatiladigan tasvirlar stereotiplarni kuchaytiradi. Misol uchun, filmlar yoki yangiliklarda ma'lum guruhlar doimo "jinoyatchi" sifatida ko'rsatilsa, bu jamiyatda salbiy qarashlarni mustahkamlaydi.

- Ta'lim va oilaviy tarbiya: Bolalikdan shakllangan qarashlar stereotiplarni avlodlar orasida uzatadi.

- Psixologik mexanizmlar: "o'z-o'zini tasdiqlash" (confirmation bias) – odamlar o'z stereotiplariga mos keladigan ma'lumotlarni izlaydi va qarshi dalillarni e'tiborsiz qoldiradi.

Stereotiplarning asosiy xususiyatlari:

- Soddalashtirilganlik: Haqiqatni to'liq aks ettirmaydi, balki umumiy xulosalarga asoslanadi.

- Qat'iylik: o'zgartirish qiyin, chunki ular emotsional jihatdan bog'langan.

- Ijobiy yoki salbiy bo'lishi: Ijobiy stereotiplar (masalan, "ayollar – mehribon") ham xavfli, chunki ular individual farqlarni inkor etadi.

Stereotiplarning Turlari va Jamiyatdagi o'rni

Stereotiplar quyidagi turlarga bo'linadi:

- Jinsiy stereotiplar: Masalan, "erkaklar – kuchli, ayollar – zaif". Bu gender tengligiga to'sqinlik qiladi va oilaviy zo'ravonlikka olib kelishi mumkin.

- Milliy va etnik stereotiplar: "Chet elliklar – xavfli" yoki "ma'lum millat – savdogar". Bu ksenofobiya va milliy nizolarni keltirib chiqaradi.

- Din va madaniyatga oid stereotiplar: "Musulmonlar – ekstremist" kabi qarashlar ijtimoiy taranglikni oshiradi.

- Kasbiy stereotiplar: "Shifokorlar – boy, o'qituvchilar – kambag'al". Bu ijtimoiy qatlamlar o'rtasida adovat yaratadi.

- Yosh va ijtimoiy holatga oid: "Yoshlar – mas'uliyatsiz" yoki "qariyalar – konservativ".

Stereotiplarning Ijtimoiy xavfsizlikka ta'siri

Ijtimoiy xavfsizlik – bu jamiyat a'zolarining jismoniy, psixologik va iqtisodiy himoyasi, shuningdek, taranglik va nizolarni oldini olish. Stereotiplar bu jarayonga quyidagi yo'llar bilan ta'sir qiladi:

Salbiy ta'sirlar:

- Ijtimoiy nizolar va zo'ravonlik: Stereotiplar guruhlar o'rtasida adovatni keltirib chiqaradi. Masalan, etnik stereotiplar sababli pogromlar yoki milliy nizolar (masalan, 1990-yillardagi O'zbekiston-Farg'ona voqealari) yuzaga kelishi mumkin. Bu ijtimoiy xavfsizlikni buzadi va huquq-tartibot idoralariga qo'shimcha yuklama yaratadi.

- Diskriminatsiya va ijtimoiy adolatsizlik: ish joyida, ta'limda yoki sog'liqni saqlashda stereotiplar tufayli ayrim guruhlar chetlatiladi. Natijada, iqtisodiy tengsizlik kuchayadi, bu esa ijtimoiy portlashlarga (protestlar, isyonlar) olib kelishi mumkin.

- Psixologik va emotsional zarar: Stereotiplar "stereotip tahdidi" (stereotype threat) hodisasini keltirib chiqaradi – odamlar o'z stereotiplariga mos kelishdan qo'rqib, samarasiz ishlaydi. Bu depressiya, o'z joniga qasd qilish kabi muammolarni oshiradi.

- Ijtimoiy izolyatsiya: Guruhlar o'rtasidagi ishonchsizlik kuchayadi, bu esa hamkorlikni buzadi va jamiyatning umumiy xavfsizligini pasaytiradi.

Ijibiy ta'sirlar (cheklangan holda):

- Stereotiplar ba'zi hollarda guruh identifikatsiyasini mustahkamlaydi va ijtimoiy yordamni oshiradi. Masalan, "oilaviy qadriyatlar" stereotipi oilalarda barqarorlikni ta'minlashi mumkin.

- Ular xavf-xatarlarni tezroq aniqlashga yordam berishi mumkin (masalan, "jinoyatchi profil"lari), ammo bu noto'g'ri bo'lsa, adolatsizlikka olib keladi.

Real misollar va O'zbekiston konteksti

- Global misollar: AQShda "qora tanlilar – jinoyatchi" stereotipi politsiya zo'rvonligiga olib kelgan (Black Lives Matter harakati). Yevropada migrantlar haqidagi stereotiplar siyosiy populizmni kuchaytirgan.

- Shahar va qishloq aholisi o'rtasidagi stereotiplar ("qishloqliklar – sodda") migratsiya va ijtimoiy moslashuv muammolarini keltirib chiqaradi. Jinsiy stereotiplar oilaviy zo'rvonlik statistikasini oshiradi (rasmiy ma'lumotlarga ko'ra, 2023-yilda O'zbekistonda oilaviy zo'rvonlik holatlari ko'paygan). Pandemiya davrida "chet elliklar – virus tarqatuvchi" stereotipi ijtimoiy taranglikni keltirib chiqargan.

Monitoring, tahlil va profilaktik choralar:

Stereotiplarni ijtimoiy xavfsizlik jarayonida boshqarish uchun:

- Monitoring: Ijtimoiy tarmoqlar va media monitoringi orqali stereotiplarni aniqlash. Masalan, AI texnologiyalari yordamida salbiy kontentni filtrlang.

- Tahlil: Sotsiologik tadqiqotlar va statistika orqali ta'sirni o'lchash. O'zbekistonda Milliy statistika qo'mitasi va Ijtimoiy himoya vazirligi bunday tadqiqotlarni o'tkazadi.

- Profilaktika choralar:

- Ta'lim: Maktablarda inklyuziv darsliklar va toleransiya darslari. O'zbekistonda "Ijtimoiy psixologiya" fanlari kiritilgan.

- Ommaviy kampaniyalar: TV va ijtimoiy tarmoqlarda stereotiplarga qarshi reklama (masalan, UNESCO loyihalari).

- Huquqiy choralar: Diskriminatsiyaga qarshi qonunlar (O'zbekiston Konstitutsiyasi 18-moddasi tenglikni ta'minlaydi). Xalqaro tashkilotlar (BMT, YEXHT) bilan hamkorlik.

- Dialog platformalari: Guruhlar o'rtasida muloqot forumlari, masalan, mahalla tizimida.

- Texnologik yechimlar: Ijtimoiy tarmoqlarda algoritmlarni o'zgartirish, salbiy stereotiplarni bloklash.

Munozara bo'limi

Stereotiplar ijtimoiy ongning ajralmas qismi bo'lsa-da, ular ijtimoiy xavfsizlik nuqtayi nazaridan xavfli bo'lishi mumkin. Bir tomondan, stereotiplar jamiyatni ma'lum bir tartibga solib turadi, odamlarning tezkor qaror qabul qilishiga yordam beradi. Ikkinchi tomondan, ular salbiy oqibatlarga, xususan diskriminatsiya, kamsitish va ijtimoiy keskinliklarga olib kelishi mumkin. Shu sababli, jamiyatdagi stereotiplarni faqat ongli ravishda tahlil qilib, ijtimoiy xavfsizlik siyosati bilan uyg'unlashtirish lozim.

Xulosa

Stereotiplar ijtimoiy xavfsizlik jarayonining muhim ob'ektidir. Ularning mavjudligi ijtimoiy barqarorlikka salbiy ta'sir etishi, ishonchsizlik va tengsizlikni kuchaytirishi mumkin.

Ijtimoiy stereotiplarni bartaraf etish uchun ma'naviy-ma'rifiy ishlarni kuchaytirish zarur.

OAV va ta'lim tizimida stereotiplarga qarshi maxsus dasturlar ishlab chiqish.

Davlat siyosatida gender va ijtimoiy tenglik tamoyillarini mustahkamlash.

Ijtimoiy xavfsizlik strategiyalarida stereotiplarning salbiy oqibatlarini kamaytirishga qaratilgan monitoring tizimlarini joriy etish kerak.

Adabiyotlar

1. Christopher, A. N., & M. S. Mull, 'Conservative ideology and ambivalent sexism', *Psychology of Women Quarterly*, 30 (2006): 223-230.
2. Cunningham, W. A., J. B. Nezlek, & M. R. Banaji, 'Implicit and explicit ethnocentrism: Revisiting the ideologies of prejudice', *Personality and Social Psychology Bulletin*, 30 (2004): 1332-1346.
3. Fiske, S. T., A. J. Cuddy, & P. Glick, 'A model of (often mixed) stereotype content: Competence and warmth respectively follow from perceived status and competition', *Journal of Personality and Social Psychology*, 82 (2002): 878-902.
4. Heilman, M. E., & T. G. Okimoto, 'Why are women penalized for success at male tasks? The implied communality deficit', *Journal of Applied Psychology*, 9 (2007): 81-92.
5. Jost, J. T., Y. Kivetz, & M. Rubini, 'System Justifying functions of complementary regional and ethnic stereotypes: Cross-national evidence', *Social Justice Research*, 18 (2005): 305-333.
6. Gender stereotypes stem from the distribution of women and men into social roles', in *Stereotyping and prejudice: Essential readings*. Ed. C. Strangor. New York, NY: Psychology Press, 2000. 142-160.
7. Lillis, J., & S. C. Hayes, 'Applying acceptance, mindfulness, and values to the reduction of prejudice: A pilot study', *Behavior Modification*, 31 (2007): 389-411.

Melikulov Farhod Mamadaliyevich

O‘zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi xodimi

Received 4th August 2025, Accepted 11th September 2025, Online 25th October 2025

ICHKI ISHLAR ORGANLARI XODIMLARINI MA’NAVY-AXLOQIY TARBIYALASH – ZAMON TALABI

Annotatsiya. Maqolada ichki ishlar organlari xodimlarining “inson qadri uchun” tamoyili asosida xalqqa xizmat qilishi, ularning xizmat burchiga sodiq, vatanparvar va xalqparvar bo‘lib shakllanishi hamda yuksak ma’naviy-axloqiy saviyasini oshirishda bugungi kundagi kamchiliklarni bartaraf etish va xodimlarning ma’naviy-axloqiy tarbiyasini shakllantirishdagi ishlar tahlil qilingan. Ichki ishlar organlari xodimlarini ma’naviy-axloqiy tarbiyalash ishlarini yanada yaxshilash yuzasidan taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Tayanch so‘zlar: inson qadri, inson huquqlari, “inson qadri uchun” tamoyili, vatanparvarlik, xalqparvarlik, ma’naviy-axloqiy tarbiya, kasbiy madaniyat, xizmat intizomi.

ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННОЕ ВОСПИТАНИЕ СОТРУДНИКОВ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ – ТРЕБОВАНИЕ ВРЕМЕНИ

Аннотация. В статье проанализирована работа по формированию духовно-нравственного воспитания сотрудников органов внутренних дел на основе принципа «во имя чести и достоинства человека», служить народу, быть верным своему долгу, патриотом и народолюбивым человеком, повышать свой высокий духовно-нравственный потенциал воспитания, исправлять имеющиеся ошибки, разработаны предложения и рекомендации по дальнейшему совершенствованию работы по морально-этическому воспитанию сотрудников органов внутренних дел.

Ключевые слова: человеческие ценности, права человека, принцип «во имя чести и достоинства человека», патриотизм, народолюбие, духовно-нравственное воспитание, профессиональная культура, служебная дисциплина.

SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION OF EMPLOYEES OF INTERNAL AFFAIRS BODIES IS A REQUIREMENT OF THE TIME

Annotation. The article analyzes the work on the formation of the spiritual and moral education of employees of the internal affairs bodies on the basis of the principle "for the name of the honor and dignity of a person", to serve the people, to be faithful to one's duty, be patriot and a people-loving person, to increase one's high spiritual and moral potential of education, to correct existing mistakes, proposals and recommendations have been developed for further improvement of work on the moral and ethical education of employees of internal affairs bodies.

Key words: human values, human rights, principle "for the name of human honor and dignity", patriotism, love of people, spiritual and moral education, professional culture, service discipline.

Kirish(Introdustion). O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022 – 2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son

farmonida ichki ishlar organlarini aholining ishonchli himoyachisi sifatida xalqchil professional tuzilmaga aylantirish, ularning fuqarolar, jamoat tashkilotlari hamda keng jamoatchilik bilan yaqin hamkorlikda, o'zaro ishonch va hamjihatlik ruhida ishlashini ta'minlash, mahallalar, aholi turar joylari va butun yurtimizda qonun ustuvorligini ta'minlash, tinchlik-osoyishtalikni yanada mustahkamlashga e'tibor qaratilgan.

Ichki ishlar organlari faoliyatining asosiy maqsadi fuqarolarning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini, jismoniy va yuridik shaxslarning mulkini, konstitutsiyaviy tuzumni himoya qilish, qonun ustuvorligini, shaxs, jamiyat va davlatning xavfsizligini ta'minlashdan iboratdir [1]. Zotan, ichki ishlar organlari xodimlarini davlatning yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlariga ega, o'z burchiga sodiq, vatanparvar va xalqparvar vakili etib tarbiyalash muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Mamlakatimizda ichki ishlar organlari xodimlarining zamonaviy qiyofasini yaratishga qaratilgan muhim dasturiy hujjat – Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasining II yo'nalishida ("Mamlakatimizda adolat va qonun ustuvorligi tamoyillarini taraqqiyotning eng asosiy va zarur shartiga aylantirish")ning 17-maqsadi: "Huquqni muhofaza qiluvchi organlarning yangi qiyofasini shakllantirish va ularning faoliyatini xalq manfaatlarini, inson qadr-qimmati, huquq va erkinliklarini samarali himoya qilishga yo'naltirish" deb nomlanib, unda "Ichki ishlar organlarini xalqning ishonchli himoyachisi sifatida xalqchil professional tuzilmaga aylantirish hamda aholi bilan maqsadli ishlashga yo'naltirish" vazifasi belgilangan [2].

Davlatimiz rahbari tomonidan davlat va jamoat tashkilotlarining hamkorligini kuchaytirish masalalariga bag'ishlab o'tkazilgan yig'ilishida ma'naviyat masalasiga alohida e'tibor qaratilgani bejiz emas, albatta. Bu haqda yurtboshimiz Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganidek: "Biz Yangi O'zbekistonni barpo etishga qaror qilgan ekanmiz, ikkita mustahkam ustunga tayanamiz. Birinchisi – bozor tamoyillariga asoslangan kuchli iqtisodiyot. Ikkinchisi – ajdodlarimizning boy merosi va milliy qadriyatlarga asoslangan kuchli ma'naviyat". Zero, dunyo miqyosida shiddat bilan kechayotgan tahlikali jarayonlar, axborot va mafkuraviy xurujlar, ijtimoiy hayotning barcha jabhalari, jumladan, ma'naviy-ma'rifiy sohalarga ham jiddiy ta'sir o'tkazmoqda.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar huquqiy demokratik va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish, fuqarolar xavfsizligini ta'minlash, farovon turmushini yaxshilashga qaratilgan. Buning uchun jamiyatimizda tinchlik, osoyishtalik va barqarorlikni o'rnatish, qonun ustuvorligi zaminida kuchli tartib intizomni vujudga keltirish, irqi, millati va e'tiqodidan qat'i nazar, har bir fuqaroning haq-huquqlarini ta'minlash, erkinlik, farovon hayot yaratishga qaratilgan ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot hamda oila, jamiyat, davlat oldidagi burchi, mas'uliyatini anglab yetadigan, har tomonlama kamol topgan, Vatanim deb, elim deb yonib yashaydigan va shu yo'lda sadoqat bilan xizmat qiladigan, ma'naviy-axloqiy salohiyati yuksak ichki ishlar organlari xodimlarini tarbiyalash yaxlitligini amalga oshirish zarur.

Shu boisdan, "Inson qadri uchun" degan ezgu tamoyil hayotimizga kirib keldi. Konstitutsiya va qonun ustuvorligini, har bir fuqaroning tinch va xavfsiz hayot kechirishini ta'minlash davlatimiz siyosatida eng ustuvor vazifa etib belgilandi. Mana shunday islohotlarni kelgusi besh yillikda ham davom ettirish, ularning uzviyligini ta'minlash maqsadida "Harakatlar strategiyasidan – Taraqqiyot strategiyasi sari" tamoyili asosida Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi ishlab chiqildi. Ushbu strategiyaning "Ma'naviy taraqqiyotni ta'minlash va sohani yangi bosqichga olib chiqish" deb nomlangan V-yo'nalishida bir qator vazifalar asosiy maqsad qilib belgilab berildi. Zero, bugungi

murakkab va tahlikali vaziyatda ichki ishlar organlari tizimida ma'naviy-ma'rifiy sohadagi ishlarni zamon talablari asosida yanada takomillashtirishni taqozo etmoqda.

Shaxsiy tarkib bilan amalga oshirilayotgan ma'naviy-ma'rifiy, tarbiyaviy-profilaktik hamda mafkuraviy ishlar ta'sirchanligi va natijadorligini keskin oshirish, "Xalq manfaatlariga xizmat qilish" konsentual g'oyasi asosida ushbu yo'nalishdagi ishlarni mutlaqo yangi bosqichga ko'tarish borasida bir qator ishlar amalga oshirilmoqda[3].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Hozirgi kunda mamlakatimizda "Xalq davlat idoralariga emas, balki davlat idoralari xalqimizga xizmat qilishi kerak" degan tamoyil davlat siyosatining eng ustuvor yo'nalishiga aylandi. Shu jumladan, ichki ishlar organlari faoliyati ham aynan mana shu tamoyil asosida tashkil etilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 10-apreldagi "Ichki ishlar organlarining faoliyati samaradorligini tubdan oshirish, jamoat tartibini, fuqarolar huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini ishonchli himoya qilishni ta'minlashda ularning mas'uliyatini kuchaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5005-son farmoni ichki ishlar organlarining faoliyatini tubdan takomillashtirishning konseptual asosi bo'lib xizmat qildi. Harakatlar strategiyasida belgilangan vazifalar ijrosini ta'minlash maqsadida qabul qilingan mazkur farmon ichki ishlar organlarini aholiga o'z vaqtida yordam ko'rsatadigan, uning har bir xodimi "Xalq manfaatlariga xizmat qilish"ni o'z xizmat burchi deb biladigan, ijtimoiy yo'naltirilgan professional tuzilmaga aylantirishga zamin yaratdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2021-yil 2-apreldagi PQ-5050-son qarorida ichki ishlar organlari xodimlarini har qanday sharoitda davlat va xalq manfaatlariga xizmat qiladigan, milliy qadriyatlarga sodiq, umuminsoniy qadriyatlarga tayanadigan, yot va buzg'unchi g'oyalarga murosasiz kurashuvchi, iymon-e'tiqodi va irodasi mustahkam, ma'naviyatli va fidoyi, ajdodlarimiz va mardlik ko'rsatib halok bo'lgan xodimlarning bebaho merosiga tayanib yashaydigan barkamol shaxs sifatida tarbiyalash kabi bir qator eng muhim vazifalar belgilandi [4].

Ushbu qarorga ko'ra, "Ichki ishlar organlarida ma'naviy-ma'rifiy ishlarni tashkil etish konsepsiyasi" tasdiqlandi. Konsepsiyada ichki ishlar organlarida ma'naviy-ma'rifiy ishlarni samarali tashkil etish tizimini yanada takomillashtirish, xodimlarning ma'naviy salohiyati va mafkuraviy immunitetini kuchaytirish, ularning ongida Vatan taqdiri hamda kelajagi uchun daxldorlik tuyg'usini yanada mustahkamlash kabi ulug' maqsadlar o'z aksini topgan.

Konsepsiyada ichki ishlar organlarida ma'naviy-ma'rifiy ishlar "Vatanga va xalqqa sadoqat bilan xizmat qilish – oliy burchimiz!" konseptual g'oyasi asosida tashkil etilib, unda davlat mustaqilligini himoya qilish, huquq-tartibotni mustahkamlash, jamoat xavfsizligini ta'minlash hamda fuqarolarning huquqlari va erkinliklarini muhofaza qilish ustuvor vazifa sifatida belgilangan.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning 2020-yil 25-oktyabrdagi ichki ishlar organlari xodimlarining kasb bayrami munosabati bilan so'zlagan nutqida: "Agar davlat tayanadigan asosiy ustun qonun bo'lsa, uning kuchini amalda namoyon etadigan eng samarali tizim bu – ichki ishlar sohasi, desak, ayni haqiqat bo'ladi", deya ta'kidlagani ayni haqiqatdir. Bugungi kunda mamlakatimizda ichki ishlar organlarining faoliyati ochiq va oshkoralik yo'sinida, fuqarolarning ularga ishonchi oshishini ta'minlaydigan tarzda tashkil etilmoqda. "Odamlarni eshitish, muammolari, dardu tashvishlarini o'rganish tizimi yaratildi".

Davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyevning "Odamlar ichki ishlar organining har bir xodimida o'z himoyachisini ko'rishi kerak" degan fikrida el-yurtimizning ishonchi va mehrini qozongan, tom

ma'nodagi xalqparvar ichki ishlar tizimini yaratish borasida amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar zamirida mamlakatimiz tinchligi va barqarorligini ta'minlash, xalqimizning osuda hayotini asrab-avaylash har bir vatandoshimizning muqaddas burchi ekanligini teran anglashimiz lozim. Bugun davlatimiz rahbari tomonidan ichki ishlar organlari tizimini tubdan isloh qilish, uning faoliyati samaradorligini zamonaviy bosqichga ko'tarishga muhim vazifa sifatida alohida e'tibor qaratayotgani bejiz emas, Zero, bu haqda Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev: "xalqimiz Yaratgandan, avvalo, tinchlik-xotirjamlikni so'raydi. Shundan so'ng, o'z uyim, boshpanam bo'lsa, oilam, bola-chaqam bilan sog'-salomat yashasam, deydi. Biz xalqimizning ana shunday orzu-niyatlarini ro'yobga chiqarish uchun ikkita masalaga, ya'ni ichki ishlar va sog'liqni saqlash tizimini isloh qilishga katta e'tibor qaratayapmiz", deb ta'kidlab o'tgan.

Qayd etish joizki yurtimizda o'tgan davr mobaynida ichki ishlar tizimi tubdan isloh qilindi, el-yurtimizning ishonchi va mehrini qozongan, tom ma'nodagi xalqparvar ichki ishlar tizimini yaratish bo'yicha keng ko'lamli islohotlar amalga oshirildi. Davlatimiz rahbarining ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish, bu borada davlat va jamoat tashkilotlarining hamkorligini kuchaytirish masalalari bo'yicha o'tkazilgan videoselektor yig'ilishida ma'naviy-axloqiy, tarbiyaviy ishlarni yanada tizimli va samarali tashkil etishga katta turtki bo'ldi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tadqiqot olib borish davomida tarixiylik, obyektivlik, abstraklikdan konkretlikka qarab borish, tizimli tahlil, qiyosiy tahlil singari umumilmiy va umumfalsafiy metodlardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Davlatimiz rahbari ta'kidlab o'tganidek: "Biz yaratayotgan Yangi O'zbekistonning mafkurasi ezgulik, odamiylik, gumanizm g'oyasi bo'ladi. Biz mafkura deganda, avvalo, fikr tarbiyasini, milliy va umuminsoniy qadriyatlar tarbiyasini tushunamiz. Ular xalqimizning necha ming yillik hayotiy tushuncha va qadriyatlariga asoslangan" [5]. Shuningdek, o'z nutqida ma'naviyatimiz uchun eng katta xavf – bu aksariyat odamlarimizdagi loqaydlik va beparvolik, uning kuchayib borayotganligi, boshqa xalqlar katta-katta marralar sari intilayotgan bir paytda ma'naviy jihatdan g'aflatga botib, "uxlab yotish"ga, loqayd bo'lishga hech kimning haqqi yo'qligi, barcha fojia va muammolar, Vatanga, millatga, kelajakka xiyonat aynan loqaydlikdan ekanligi, ma'naviy-ma'rifiy sohada oldimizda turgan eng muhim vazifa jahonda kechayotgan geosiyosiy va mafkuraviy jarayonlarni chuqur tahlil qilib, ulardan xulosa chiqargan holda, yo'limizni to'g'ri tanlashimiz zarurligini aytib o'tgan edi. Tarbiya insonning jamiyatda yashashi uchun zarur bo'lgan ijobiy fazilatlarini namoyon etuvchi beqiyos kuchdir. Aynan tarbiya tufayli insonda go'zal odoq-axloq fazilatlarini shakllanib, insonning jamiyatdagi mavqieni belgilab beradi. Eng qadimgi va abadiy qadriyat sifatida tarbiya insonning qalb bezagi hisoblanadi. Zero, tomirida milliy g'urur, Vatan ishq jo'sh urgan, oriyatli, ma'naviy jasoratli insongina buyuk ishlarga qodir bo'ladi. Ichki ishlar organlari xodimlari qalbi va ongiga vatan himoyasi muqaddas va sharafl burch ekanligini singdirish bugungi kunda muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 20-yanvarda "Ichki ishlar organlarini xalqchil professional tuzilmaga aylantirish va aholi bilan yanada yaqin hamkorlikda ishlashga yo'naltirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-10-son qarori qabul qilingan edi. Mazkur qarorga muvofiq, "Ichki ishlar organlari xodimlarining kasbiy madaniyat va xizmat intizomi kodeksi" tasdiqlandi. Ya'ni ichki ishlar organlari xodimlarini davlatning yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlarga ega, o'z burchiga sodiq, vatanparvar va xalqparvar vakili etib tarbiyalash orqali aholining chinakam roziligiga erishish, ichki ishlar organlari xodimlarida xizmat vazifalariga halol, vijdonan,

Vatan va xalq oldidagi burchini chin dildan his etgan holda, yuksak mas'uliyat bilan yondashish, jamiyatda umume'tirof etilgan odob-axloq normalariga so'zsiz amal qilish tuyg'usini shakllantirish, ichki ishlar organlarida sodir etilishi mumkin bo'lgan nojo'ya xatti-harakatlar, suiiste'molchilik va korrupsiya holatlarining barvaqt oldini olish, huquq-tartibot tizimi obro'siga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi nizoli vaziyatlarni yuzaga keltirmaslik ustuvor vazifa sifatida belgilangan.

Bugungi kunda ichki ishlar organlari xodimi, eng avvalo, ma'naviy jihatdan yetuk, dunyoqarashi keng, uzoqni ko'ra biladigan, kreativ fikrlaydigan, notiqlik jihatdan ustun, fidoyi, mard va xizmat burchiga sadoqatli, ma'nau yetuk bo'lishi talab etiladi. Davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyev qayd etganidek: "Inson imon-e'tiqodli bo'lsa, yurtiga sodiq bo'lib xizmat qilsa, u haqiqiy vatanparvar bo'ladi" [6].

Shu o'rinda, ichki ishlar organlari xodimlarini ma'naviy-axloqiy fazilatlarga ega hamda vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda quyidagilarga alohida e'tibor qaratish lozim:

Birinchidan, Yangi O'zbekistonni va Uchinchi Renessans poydevorini barpo etish yo'lida amalga oshirilayotgan tub o'zgarishlar va islohotlarning maqsadi, mazmun-mohiyati hamda ustuvor yo'nalishlarini ichki ishlar organlari xodimlariga yetkazib borish;

Ikkinchidan, ichki ishlar organlarida ma'naviy-ma'rifiy va axloqiy-ruhiy ishlarni tizimli tashkil etish, kasbiy madaniyat va xizmat intizomi talablariga so'zsiz rioya etilishini ta'minlash, shuningdek, shaxsiy tarkibning vatanparvarlik tuyg'usini kuchaytirishga qaratilgan amaliy o'quv mashg'ulotlari o'tkazib borish;

Uchinchidan, ichki ishlar organlarida murabbiylik instituti hamda soha faxriylari faoliyatini samarali tashkil etish orqali "Ustoz-shogird" an'anasini yanada ommalashtirish va ularning katta hayotiy tajribasidan unumli foydalanish;

To'rtinchidan, ichki ishlar organlarida muzeylar, teatrlar va axborot-resurs markazi imkoniyatlaridan unumli foydalanish, xodimlarning ma'naviy-ruhiy holatini yaxshilash, shaxsiy tarkib o'rtasida kitobxonlik madaniyatini yuksaltirish va kitobxonlik tanlovlarini muntazam o'tkazib borish;

Beshinchidan, xodimlar ongu tafakkuriga Vatan va xalq manfaatlariga xizmat qilish sharaflari, muqaddas burch ekanini, qasamyodiga sodiq bo'lish, xizmat burchini bajarishda qonuniylikka qat'iy rioya etish tuyg'usini chuqur singdirish orqali xalqning ularga bo'lgan ishonchi va hurmat hissini yuksaltirish borasida davlat va jamoat arboblari bilan ma'naviy-ma'rifiy uchrashuvlar o'tkazib borish.

Xulosa va takliflar (Conslusion/Resommendations). Xulosa qilib aytganda, davlatimiz rahbari aytib o'tganidek: "Biz ma'naviyat va ma'rifat ishini vatanparvarlik ishi, vijdon ishi, deb bilamiz. Vijdoni, ma'naviyati bor inson Vatanni, albatta, yaxshi ko'radi. Vijdon, ma'naviyat degani – xalqqa, Vatanga chin yurakdan xizmat qilish deganidir. Mana shunday qarash butun xalqimiz, ayniqsa, yoshlarimiz tomonidan keng va qizg'in qo'llab-quvvatlanayotgani ma'naviy tarbiyaning naqadar dolzarb ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi" [7],- deya ta'kidlashi ayni haqiqatdir. Binobarin, Vatan sha'ni, millat or-nomusi uchun jamiyat maqsad va manfaatlarini tushunib yetadigan, har tomonlama yetuk komil ichki ishlar organlari xodimini tarbiyalashda ma'naviyat eng ta'sirchan va qudratli qurol vazifasini o'taydi.

Zero, ma'naviyati yuksak, bilimli, tashabbuskor, shijoatli, o'z oldiga ulkan maqsadlarni qo'ygan ichki ishlar organlari xodimlari ona Vatan taraqqiyotiga munosib hissa qo'shishga qodir bo'ladi.

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 28.01.2022 yildagi “2022 — 2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son farmoni. <https://lex.uz/docs/5841063>.
2. Jo‘rayev M.U. Ichki ishlar organlari boshqaruv tizimini takomillashtirish: Yurid. fan. d-ri. (PhD). dis. ... avtoref. – T., 2022. – 56 b.
3. Ichki ishlar organlarining kadrlar bilan ishlash faoliyatini takomillashtirish – xalq manfaatlariga xizmat qilishning muhim kafolati: O‘quv qo‘llanma (ikkinchi nashri) general-leytenant B.A.Matlyubovning umumiy tahriri ostida. – T.: O‘zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2021. –170 b.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 02.04.2021 yildagi “Ichki ishlar organlarining jamoat xavfsizligini ta‘minlash va jinoyatchilikka qarshi kurashish sohasidagi faoliyatini yanada takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha tashkiliy chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-5050-son qarori. <https://lex.uz/ru/docs/5353841>
5. Shavkat Mirziyoyev Jamiyat hayotining tanasi iqtisodiyot bo‘lsa, uning joni va ruhi ma‘naviyatdir. https://uza.uz/uz/posts/shavkat-mirziyoev-jamiyat-hayotining-tanasi-iqtisodiyot-bolsa-uning-zhoni-va-ruhi-manaviyatdir_235451
6. Sh.Mirziyoyev Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat‘iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz – T.: “O‘zbekiston”, 2017. – 478 b.
7. Prezident Shavkat Mirziyoyevning O‘zbekiston Respublikasi Mustaqilligining yigirma sakkiz yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi nutqi. <http://uza.uz/oz/politics/prezident-shavkat-mirziyeevning-zbekiston-respublikasi-musta-31-08-2019>

Abdullayev Sardorbek Usmonkhudjayevich

Associate Professor, PhD in Sociology

Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan

<https://orcid.org/0009-0004-1600-1590>

asardorbek85@mail.ru

Received 4th August 2025, Accepted 11th September 2025, Online 25th October 2025

SOCIAL FACTORS ENSURING THE QUALITY AND EFFECTIVENESS OF VOCATIONAL EDUCATION

Abstract: This article analyzes the role of social factors and modern technologies, particularly artificial intelligence (AI), in ensuring the quality and effectiveness of vocational education. The study explores the influence of various external factors such as family, society, labor market, information and communication technologies, AI tools, and state education policies on the learning process. Based on a systematic analysis of these factors, the article presents proposals aimed at enhancing the competitiveness and relevance of vocational education.

Keywords: vocational education, education quality, effectiveness, social factors, artificial intelligence, digital technologies, labor market, innovation.

СОЦИАЛЬНЫЕ ФАКТОРЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ КАЧЕСТВА И ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация: В данной статье рассматривается роль социальных факторов и современных технологий, в частности искусственного интеллекта (ИИ), в обеспечении качества и эффективности профессионального образования. Анализируются такие внешние факторы, как семья, общество, рынок труда, информационно-коммуникационные технологии, инструменты ИИ и государственная политика в сфере образования. На основе системного анализа предлагаются рекомендации по повышению конкурентоспособности и актуальности профессионального образования.

Ключевые слова: профессиональное образование, качество образования, эффективность, социальные факторы, искусственный интеллект, цифровые технологии, рынок труда, инновации.

PROFESSIONAL TA'LIMDA TA'LIM SIFATI VA SAMARADORLIGINI TA'MINLASHNING IJTIMOIIY OMILLARI

Annotatsiya: Ushbu maqolada professional ta'lim tizimida ta'lim sifati va samaradorligini ta'minlashda ijtimoiy omillar va zamonaviy texnologiyalar, xususan sun'iy intellekt (SI)ning o'rni tahlil qilinadi. Ta'lim jarayoniga ta'sir ko'rsatuvchi omillar sifatida oila, jamiyat, mehnat bozori, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, sun'iy intellekt, hamda davlat siyosatining ta'siri yoritiladi. Mazkur omillarni tizimli tahlil qilish orqali professional ta'limning raqobatbardoshligini oshirish bo'yicha takliflar ilgari suriladi.

Kalit so'zlar: professional ta'lim, ta'lim sifati, samaradorlik, ijtimoiy omillar, sun'iy intellekt, raqamli texnologiyalar, mehnat bozori, innovatsiya.

Kirish: Mamlakatimizda ta'lim olish, bitiruvchilarni ish bilan ta'minlash va ish bilan shug'ullanish huquqlarini ro'yobga chiqarish kafolatlari O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasini 42, 44, 45, 46, 50, 51, 65, 66–moddalarida [1, -B.25], shuningdek, O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 20-oktabrda qayta tahrir etilib, takomillashtirilgan holda qabul qilingan "Aholi bandligi to'g'risida"gi O'RQ-642-sonli Qonunida o'z aksini topgan. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 42–moddasida "Har kim munosib mehnat qilish, kasb va faoliyat turini erkin tanlash, xavfsizlik va gigiyena talablariga javob beradigan qulay mehnat sharoitlarida ishlash, mehnati uchun hech qanday kamsitishlarsiz hamda mehnatga haq to'lashning belgilangan eng kam miqdoridan kam bo'lmagan tarzda adolatli haq olish, shuningdek ishsizlikdan qonunda belgilangan tartibda himoyalanih huquqiga ega" ekanligi ko'rsatib o'tilgan[1, -B.15-16].

Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya jarayonlari sharoitida ta'lim sifati va samaradorligi har qachongidan ham dolzarb masalaga aylangan. Ayniqsa, professional ta'lim tizimi — iqtisodiyotning raqobatbardosh kadrlar bilan ta'minlanishida muhim rol o'ynaydi. Sifatli va samarali professional ta'lim xizmatlari jamiyatning innovatsion salohiyatini oshirish, mehnat bozorining zamonaviy talablarini qondirish va iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashga xizmat qiladi. Ushbu jarayonda nafaqat ichki ta'lim resurslari, balki keng ko'lamdagi ijtimoiy omillar ham hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

So'nggi yillarda O'zbekiston Respublikasida professional ta'lim tizimini rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Bu jarayonda yuqori malakali kadrlarini tayyorlash, ayniqsa professional ta'limini zamon talablariga moslashtirish muhimdir. Professional ta'lim bitiruvchilarini mehnat bozoriga muvaffaqiyatli kirishlari uchun sifatli ta'lim berish va ish bilan ta'minlash tizimini takomillashtirish dolzarb masaladir.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tadqiqotda tarixiylik, muammoviy-xronologik va statistik tahlil, retrospektiv tahlil, qiyosiy va kontent tahlil, tanlanma kuzatuv mantiqiy izchillik, tizimlashtirish usullaridan foydalanildi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlari talabiga muvofiq uzluksiz ta'lim tizimini takomillashtirish va yuqori malakali kadrlar tayyorlash hamda xizmatlarining ochiqligi va shaffofligi hamda sifati masalalariga davlat tomonidan alohida e'tibor qaratilmoqda. Shu maqsadda O'zbekiston Respublikasi qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarorlari, farmonlari, farmoyishlari, Vazirlar Mahkamasi tomonidan professional ta'lim tizimiga doir qabul qilingan qator qarorlarning amalga oshirilishini ta'minlashda mazkur sohada faoliyat ko'rsatayotgan rahbar hamda pedagog kadrlarning professional ta'lim sohada davlat siyosati va uni modernizatsiya qilishga doir ijtimoiy – huquqiy asoslarini chuqurroq bilishlari muhim ahamiyat kasb etadi.

O'ta muhim vazifalarni amalga oshirish uchun quyidagi meyoriy hujjatlar muhim rol o'ynaydi. Jumladan, 2020-yil 23-sentabrda O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni;

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-sonli Farmoni;

2019-yil 6-sentabrdagi "Professional ta'lim tizimini yanada takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-5812-sonli Farmoni;

Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 15-maydagi "O'zbekiston Respublikasida Kasbiy malakalar, bilim va ko'nikmalarni rivojlantirish milliy tizimi faoliyatini tashkil etish choralari to'g'risida» 287-son Qarori;

2020-yil 7-avgustdagi «O'zbekiston Respublikasida uzluksiz boshlang'ich, o'rta va o'rta maxsus professional ta'lim tizimini tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida» 466-son qarorlari soha faoliyatini takomillashtirish uchun kadrlar tayyorlashda malaka oshirish tizimini isloh qilish va rivojlantirishga xizmat qilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 6-sentabrdagi PF-5812-sonli farmoni "Professional ta'lim tizimini rivojlantirish va uning yangi talablarga moslashtirishga doir" muhim qadamlardan biri bo'lib, u mamlakatda professional ta'lim sohasini zamonaviy talablarga javob beradigan tarzda qayta tashkil etish va mukammallashtirishga yo'naltirilgan.

Ta'lim sifatini ta'minlash uchun bir qancha muhim omillar mavjud:

Birinchidan, ta'lim dasturlari mazmun-mohiyati ish bozoridagi talablarga, zamonaviy texnologiyalarga va ilmiy tadqiqotlarga mos bo'lishi kerak.

Ikkinchidan, professor-o'qituvchilarning tajribasi va pedagogik mahorati ta'lim sifatini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Ularning professional rivojlanishi va zamonaviy o'qitish usullarini qo'llashga intilishi o'quvchilarga samarali ta'lim berishga imkon yaratadi.

Uchinchidan, ta'lim jarayonini amaliyot bilan integratsiya qilish kerak. Amaliyotlar, stajirovkalar, ishlab chiqarish bilan hamkorlik bitiruvchilarning nazariy bilimlarini amaliy ko'nikmalarga aylantirishga yordam beradi. Talab qilinganidek, professional ta'lim tizimida kadrlar tayyorlash jarayonida nazariy bilimlar va amaliy ko'nikmalar o'rtasidagi mutanosiblik muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, ta'limning nazariy qismi hamda ishlab chiqarish amaliyoti o'rtasidagi 50/50 nisbat asosida tashkil etilishi o'quvchilarda kasbiy kompetensiyalar shakllanishini rag'batlantiradi. Bunday yondashuv, dunyo amaliyotida keng qo'llanilayotgan dual ta'lim modelining muhim tamoyillaridan biri sifatida, kadrlarni mehnat bozori talablariga muvofiq tayyorlash imkonini beradi. Shu bilan birga, o'quv jarayonida nazariya va amaliyot uyg'unligini ta'minlash, talabalarning kasbiy ijodkorligi va ishlab chiqarish muhitiga tez moslashishini ta'minlaydi. Bu o'z navbatida, ularning ish bozoridagi raqobatdoshligini oshiradi.

To'rtinchidan, o'quvchilarning ta'limga bo'lgan qiziqishi va intilishi ta'lim sifatiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Ularning faoliyati va o'qishga bo'lgan qiziqishi professor-o'qituvchilarning qo'llab-quvvatlashi hamda o'quv jarayonini rivojlantirishni talab qiladi.

Beshinchidan, professional ta'limda har bir o'quvchining shaxsiy ehtiyojlarini hisobga olish va ularning o'z qiziqishlariga yo'naltirilgan holda o'qitish zarur. Individual yondashuv o'quvchilarning malaka va ko'nikmalarini maksimal darajada rivojlantirishga imkon beradi.

Bu ijtimoiy omillar o'z navbatida ta'lim tizimida mamlakatning kelajagini belgilaydi va u jamiyatning ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Inson kapitali, ya'ni insonning bilim va ko'nikmalari, har bir davlatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti uchun asosiy resurs bo'lib hisoblanadi. Ta'lim orqali insonlar o'zlarining bilimlarini, ijodiy qobiliyatlarini va texnik ko'nikmalarini rivojlantirishadi, bu esa iqtisodiy samaradorlikka va ishlab chiqarishning o'sishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi[143].

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Dunyoda aholi bandligini ta'minlash va ishsizlikni kamaytirishga yo'naltirilgan ko'plab sotsiologik tadqiqotlar olib borilmoqda. Bu tadqiqotlar ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishni yoritishga xizmat qilmoqda. Jumladan, bandlikning mehnat bozoriga ta'siri, ishsizlikni kamaytirish uchun qanday strategiyalar ishlab chiqish zarurligini va ish o'rinlari yaratish orqali ijtimoiy-iqtisodiy o'sishga qanday ta'sir qilinishini o'rganish va hokazo. Mehnat bozoriga taklif va bandlik siyosati integratsiyasini o'z ichiga oluvchi tadqiqotlar, ishsizlikni kamaytirish va ijtimoiy farovonlikni oshirish uchun samarali usullarni aniqlashga yordam bermoqda.

Prezident Shavkat Mirziyoyev raisligida joriy yilning 9-sentyabr kuni maktabgacha ta'lim va maktab ta'limi sohasidagi islohotlar ijrosi hamda kelgusidagi ustuvor vazifalar muhokamasi yuzasidan videoselektor yig'ilishi o'tkazildi. Bu yig'ilishi esa ushbu masalalarni yangi bosqichga ko'tarish uchun muhim hujjat bo'lib xizmat qildi. Yig'ilishda o'qituvchilarning malakasini oshirish, pedagogik faoliyatni takomillashtirish va ta'lim sifati bo'yicha yangi strategiyalar belgilandi. Bu esa professional ta'lim muassasalarining faoliyatini yanada samarali tashkil etish imkonini yaratadi [2].

Joriy yildan boshlab oliygohlarda qabul kvotalarini investitsiya loyihalarida kadrlarga bo'lgan talabdan kelib chiqib shakllantirish tizimi yo'lga qo'yildi. Endilikda investor buyurtmasi bilan texnikumlarda ham kadrlar maqsadli tayyorlanadi. Investor so'roviga asosan texnikumdagi ta'lim dasturlarini 30 foizgacha o'zgartirish mumkin bo'ladi. Texnikum bilan dual ta'limni yo'lga qo'ygan korxonalarga imtiyozli kredit ajratiladi. Shu bilan birga, tarmoq uyushmalari o'zlariga a'zo ish beruvchilarning malaka talablarini tayyorlab bera olmayotgani, oqibatda korxona ham zarar ko'rayotgani, texnikumlar ham nimani o'qitishni bilmayotgani bo'yicha e'tiroz bildirildi [2].

O'qituvchiga munosib sharoit yaratish, bog'cha, maktab qurish, jihozlash, chetdan mutaxassis olib kelish, zamonaviy darslik va o'quv dasturlarini joriy qilish bo'yicha juda ko'p sharoitlar yaratilgani va bu yana davom ettirilishi ta'kidlandi.

"Lekin har bir tuman, viloyat hokimi, biz farzandlarimizni ishonib topshirgan bog'cha, maktab, texnikum, oliygoh rahbarlari bir haqiqatni aniq bilishi zarur. Odamlarimiz yaxshi yashashi uchun iqtisodiyotimiz kuchli bo'lishi kerak! Buning uchun yangi tovar, yangi xizmat, yangi texnologiya kerak! Sifatli ta'lim tizimi orqaligina bularga erisha olamiz! Boshqa yo'limiz yo'q! Shu haqiqatni anglab, har kuni o'zini qiynab ishlagan rahbarning tumanida, bog'chasi, maktabi, texnikumi, oliygohida albatta o'zgarish va natija bo'ladi!" [2] – deb ta'kidladi Prezidentimiz.

Ta'lim sifati — bu o'quvchilarning bilim, ko'nikma va kompetensiyalarining jamiyat va mehnat bozorining hozirgi va istiqboldagi talablariga mos kelishini ifodalaydigan muhim ko'rsatkichdir. Sifatli ta'lim, avvalo, o'quv dasturlarining zamonaviyligi, pedagogik kadrlarning kasbiy malakasi, o'quv bazasining texnologik ta'minoti, hamda o'quvchilarning bilim olishdagi faolligi va intellektual salohiyatiga hamda sun'iy intellekt vositalarining ta'lim jarayoniga to'g'ri joriy qilinishi bilan bevosita bog'liqdir.

Professional ta'limda yuqori sifatli ta'limni tashkil etish nafaqat individual shaxsiy taraqqiyotga, balki butun jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojiga xizmat qiladi. Zamonaviy ta'lim jamiyatda innovatsion salohiyatni shakllantirish, iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash, hamda mehnat bozori ehtiyojlarini to'laqonli qondirish yo'lida hal qiluvchi omil bo'lib xizmat qiladi.

Zamonaviy ta'lim – bu ijtimoiy – iqtisodiy va texnologik o'zgarishlarga moslashgan, innovatsion yondashuvlarni qo'llaydigan hamda shaxsning barcha jihatdan rivojlanishiga qaratilgan ta'lim tizimi hisoblanadi.

Zamonaviy ta'limning tendensiyasi – bu ta'lim sohasidagi rivojlanish yo'nalishlari, yangilanish jarayonlari va kelajakdagi ustuvor yo'nalishlarini belgilaydigan asosiy o'zgarishlardir. Ular jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy va texnologik o'zgarishlariga mos ravishda shakllanadi.

Tendensiya – bu ta'limda kuzatilayotgan aniq o'zgarishlar yoki ustuvor yo'nalishlar bo'lib, ular insonlarning bilimi, malakasi va jamiyat ehtiyojlariga ko'ra rivojlanish yo'lini ko'rsatadi.

Shunday qilib, ta'lim tushunchasi tarixiy jihatdan insoniyat sivilizatsiyasi bilan hamnafas ravishda rivojlangan. Birinchi marta "ta'lim" tushunchasi ilmiy muomalaga aniq bir sana bilan kiritilganini aytish qiyin, chunki u qadimdan turli madaniyatlarda shakllangan. Biroq, zamonaviy ma'nodagi ta'lim tushunchasi va uning ilmiy asoslari bir necha manbalarda va davrlarda shakllangan.

Jumladan, Misr, Xitoy va Hindistonda ta'lim axloq-odob, ma'naviyat va amaliy ko'nikmalarni berish jarayoni sifatida qaralgan. Masalan: Konfusiy (m.a. 551–479) ta'limni axloqiy tarbiya va jamiyat farovonligi uchun asos deb bilgan. Hind Vedalari ta'limni ruhiy bilimlar orqali inson kamolotini ta'minlash sifatida tushuntirgan.

Aflotun (Platon) va Aristotel: G'arb falsafasida ta'limni inson kamolotini ta'minlashda muhim jarayon sifatida ta'riflashgan. Aflotunning "Davlat" asarida ta'limning jamiyat taraqqiyoti uchun ahamiyati ta'kidlangan.

Zamonaviy ta'lim tushunchasi XVI-XVII asrlarda shakllana boshlagan. Jahon ta'lim tarixi Jan Amos Komenskiyni (1592–1670) zamonaviy pedagogikaning asoschisi deb

hisoblaydi. Uning “Velikaya didaktika” asarida ta’lim jarayoni ilmiy tizimga asoslangan holda izohlangan.

Ta’lim-inson tabiatiga moslashgan va ijtimoiy ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan jarayon sifatida ta’riflangan. XVIII-asr fransuz ma’rifatparvarlari (Jan-Jak Russo, Deni Didro) ta’lim tushunchasini jamiyat taraqqiyoti uchun asosiy vosita deb ta’kidlashgan.

XIX-asrda German pedagogikasida ta’lim tushunchasi qo’llanildi. Masalan, Iogann Fridrix Gerbart (1776–1841) ta’limni shaxs kamolotini ta’minlaydigan jarayon sifatida ta’riflagan. Uning ta’rifida ta’lim axloqiy tarbiya bilan bog’liq jarayon bo’lgan.

XX-asrda zamonaviy ta’lim tushunchasi psixologik, sotsiologik va iqtisodiy jihatlarni qamrab oldi. Jon Dyui (1859–1952) ta’limni amaliy hayotga moslashish va jamiyat ehtiyojlariga javob beradigan jarayon sifatida tushuntirgan.

Insonni ilm olishi, kasb tanlashi, mehnat bilan shug’ullanish masalasi Sharqda jumladan islom dini kirib kelguncha O’rta Osiyo hududida keng tarqalgan Zardushtiylik dini ta’limotida inson va uning mehnatiga alohida urg’u berilgan. Ushbu dinning muqaddas kitobi sanalgan “Avesto”da mehnatga oid munosabatlarning ilk talqini o’ziga xos tarzda ifoda etilgan. Masalan: “Avesto”da, ta’riflangan va targ’ib etilgan eng qutlug’ kasb dehqonchilikdir. Dehqonchilik kasbi sohiblari zardushtiylikni moddiy ne’matlar bilan ta’minlaydi. Bu esa, hayot taraqqiyotining asosiy omilidir”. [4, -B.69].

Zardushtiylik ta’limoti qadimgi O’rta Osiyo xalqlarining ijtimoiy, ma’naviy va madaniy asoslarini shakllantirishda muhim o’rin tutgan. Uning mehnatga bo’lgan qarashlari zamonaviy ta’lim va bandlik munosabatlari uchun quyidagi jihatlarda ahamiyatli:

- Zardushtiylikdagi mehnat madaniyati insonning ma’naviy kamoloti va jamiyat farovonligi uchun muhim manba hisoblanadi.
- Mehnat jarayonidagi adolat va hamkorlik prinsiplari zamonaviy mehnat munosabatlari uchun ham asos bo’lib xizmat qilishi mumkin.
- Zardushtiylik ta’limoti insonlarni bilim olishga, kasb-hunar o’rganishga va jamiyat rivojiga hissa qo’shishga da’vat etadi.

Shuningdek, bilim olish va mehnatga oid g’oyalarning rivojlanishida qadimgi Xitoy (Konfusiylar ta’limoti) va Hindiston (“Manu qonunlari” va “Arxashastra” yodgorliklari) tafakkurlari ham muhim ahamiyatga ega.

Ilm va mehnatga oid ilmiy qarashlarning rivojlanishida Islom ta’limotining vujudga kelishi va ravnaq topishi o’ziga xos ahamiyat kasb etdi. Islom ta’limotining bosh qomusi «Qur’oni Karim»da ham ilmga va mehnatga oid munosabatlarga alohida urg’u berilgan.

Bizning fikrimizcha, islom dini ilmni inson hayotining asosi deb bilib, mehnatni shaxsiy va ijtimoiy farovonlikning kaliti sifatida ta’kidlaydi. Qur’oni Karim va hadislarida ilm va mehnatga oid ko’plab qoidalar mavjud bo’lib, ular jamiyatning ma’naviy-axloqiy asoslarini shakllantirishga yordam beradi. “*Biluvchilar bilan bilmaydiganlar teng bo’larmi?*” (Zumar surasi, 9-oyat). Bu oyat ilmning inson hayotidagi muhimligini ta’kidlaydi. “*Parvardigorim, ilmi-kamolimni ziyoda qil*” (Toha surasi, 114-oyat). Bu oyat ilmni orttirishga bo’lgan doimiy ehtiyojni aks ettiradi. “*Inson uchun uning qilgan mehnatidan o’zga narsa yo’qdir*” (Najm surasi, 39-oyat). Bu oyat mehnat orqali inson o’z taqdiri va farovonligini yarata olishini ta’kidlaydi. “*Yer yuzida harakat qiling va Allohning fazlini qidiring*” (Jum’a surasi, 10-oyat). Bu oyat mehnat qilish va rizq izlashga da’vat qiladi.

Islom ta’limotida bilim va mehnat munosabatlarining alohida ravishda talqin qilinishi va e’tirof etilishi Sharq mutafakkirlarining ijtimoiy g’oyalarida mehnat omiliga yangicha yondashuvning paydo bo’lishiga sabab bo’ldi.

Sharq allomalarining yirik namoyandalari Abu Nasr Farobiy (“Fozil odamlar shahri” asari), Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino, Yusuf Xos Xojib (“Qutadg’u bilig” asari) kabi qomusiy olimlarning ta’limot va qarashlarida ta’lim, mehnat hamda inson omili alohida o’rin egallagan.

Jumladan, Abu Nasr Forobiy jonli mavjudotlarni va ularning sotsial rolini inobatga olgan holda beshta guruhga ajratib, insonni beshinchi guruhga kiritgan. Uning fikricha, bu guruhga taalluqlilar sara hayot tarziga loyiq bo'lib, o'z ehtiyojlarini o'zlari emas, balki ijtimoiy munosabatlarga kirgandagina qondira oladilar deb yozadi [5, -B.45]. Mutaakkir "Fozil odamlar shahri" asarida, taraqqiyotni, farovonlikning asosi mehnat ekanligini, har bir inson farovonlikni ta'minlashga hissa qo'shishini alohida ko'rsatib o'tgan [7, -B.41-42].

Xo'ja Axmad Yassaviy hikmatlarida jamiyat ijtimoiy tuzilmasini ta'riflab, uni tarkibidagi turli tabaqalar manfaatlarini himoyalash, ayniqsa, imkoniyati cheklangan qatamlarini ijtimoiy muhofazalash davlatning barqaror taraqqiyotini ta'minlovchi bosh omil ekanligini ko'rsatgan. [6, -B.234] Abu Rayhon Beruniy jamiyatda aholining ko'payishi ijtimoiy muammolarning kelib chiqishiga sabab bo'ladi deb ta'kidlaydi va uni bartaraf etish vatanparvar insonni qo'lidan keladi deb biladi [8, -B.154]. Nasriddin Tusiy esa, tartibot (nizom) va barqaror (ta'adul) tushunchalaridan foydalanib, jamiyatda mehnat bilan shug'ullanishda ularning amal qilishi shartligini ko'rsatib, "Ehtiyojlarni qondirish uchun barcha individlar yagona ijtimoiy organizmga aylanadilar" deb yozadi [9, -B.175]. Ibn Xaldun "Har bir inson dunyoga kelar ekan ichki dunyosi (fitra) bilan keladi, keyinchalik ota va onalari ularni iudist, xristian yoki otashparast qilishadi" [10, -B.236]. Ko'rinib turibdiki, farzandni biron bir kasbni tanlashi (egallashi) oilada ota va onaning ijtimoiy yetukligiga bog'liqligi ta'kidlangan. O'zbek mutafakkirlari mehnatning jamiyatdagi roliga, ilmi va mehnatkash insonga yuqori baho berganlar. Yusuf Xos Hojib: "Xizmat ahli o'z mehnati natijasidan umidvor turadi. Xizmatiga loyiq taqdir ko'rgan xodimning boshi ko'kka yetadi" [11, -B.63], deb ta'kidlaydi. Sharqda mehnatga oid munosabatlarning rivojlanishida Bahouddin Naqshbandiyning hissasi beqiyos. Bu o'rinda uning birgina "Dil ba yoru, dast ba kor" (Qalbing Ollohda-yu, qo'ling mehnatda bo'lsin) degan ibratli so'zlarini keltirishning o'zi kifoya. Ushbu ibora zahirida kishilarni mehnat qilish, intilish va izlanishga undash yotadi [9, -B.43]. Bahovuddin Naqshband va boshqalarning ijodini mavzu yuzasidan tahlili davomida ayon bo'ldiki, farovon jamiyatga erishish mezonlaridan ustuvori ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashda moddiy yaratuvchanlik, hunar o'rganish asosiy mezon hisoblanishini kuzatish mumkin. Mutaakkirlarning sotsiologik qarashlarida mehnat qilish, bolani yoshligidan biron bir hunarga o'rgatish masalasi alohida ta'kidlab o'tilgan.

Ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy bilimlarning taraqqiy etishi hamda mehnat munosabatlari alohida o'rin topishida bobokalonimiz Buyuk Amir Temurning o'ziga xos ta'limoti muhim ahamiyatga ega. Buyuk sarkarda Amir Temur ham o'z saltanatida mehnat ahli, kasb-kor egalari hurmatini o'rniga qo'yilishiga alohida e'tibor bergan: *"Agar kasbu hunar va ma'rifat ahllaridan bo'lsalar, bundaylarga saltanat korxonalaridan yumush berilsin. Bulardan boshqa bilagida kuchi bor faqir-miskinlar esa o'z ahvoli va kasbu koriga qarab ish tutsinlar"* degan fikrlari uning ilmiy qarashlari "Temur tuzuklari" asarida o'z ifodasini topgan [12, -B.80]. Unda davlatni boshqarish, iqtisodiyotni aniq va to'g'ri yuritish va mehnatni tashkil etish masalalariga alohida yondashilgan. Shuningdek, ulug' mutafakkir Alisher Navoiy (*"Vaqfiya"* asari) hamda buyuk davlat arbobi Zahiriddin Muhammad Boburning (*"Mubayyin"* va *"Boburnoma"* asarlari) yuritgan odil siyosati hamda iqtisodiy qarashlarida mehnat va inson omiliga alohida e'tibor qaratilgan. Ular mehnatning inson va jamiyat hayotidagi roliga yuksak baho berar ekan, boylik orttirish va to'q yashashning asosiy yo'li mehnatdir, deya ta'kidlaydilar.

Bizning fikrimizcha, alloma mutafakkirlarning ta'limotlari hozirgi paytda ta'lim, mehnat va bandlik tizimini shakllantirish hamda takomillashtirish dolzarb ahamiyatga ega. Yuqorida nomlari zikr etilgan buyuk allomalarimizning ijodini o'rganish mehnatga oid munosabatlar, tushuncha hamda qarashlar paydo bo'lishi va taraqqiy etishida Sharq olimlarining g'oyalari va maktablarining ahamiyati beqiyosdir. Ushbu g'oya va qarashlar hozirgi davrda iste'molda bo'lgan atama va tushunchalarning paydo bo'lishida ilmiy asos vazifasini o'tagan, deb hisoblashimiz mumkin.

Ta'lim sifatini oshirishda nafaqat ichki tizimiy resurslar, balki keng ijtimoiy omillar —

jamiyatning ta'limga bo'lgan munosabati, mehnat bozorining talabi, davlat siyosati, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivoji va oila muhitining ta'siri ham alohida o'rin tutadi.

Oila — ta'lim jarayonidagi birinchi va eng asosiy ijtimoiy institutdir. Ota-onalarning ta'limga nisbatan ijobiy munosabati, bolalarni rag'batlantirishi, ularning kasb tanlashida ko'rsatgan yo'l-yo'riqlari professional ta'limning samaradorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, mahalla va jamoat tashkilotlari tomonidan o'quvchilarga ijtimoiy-psixologik ko'mak berilishi ham muhimdir. Shuningdek, ta'lim tizimi mehnat bozori bilan uzviy bog'liq bo'lishi lozim. Iqtisodiyotning rivojlanish sur'ati, yangi texnologiyalarning joriy qilinishi, raqobatbardosh kadrlar bo'yicha ehtiyoj professional ta'lim dasturlarini yangilab borishni taqozo etadi. Ish beruvchilar bilan samarali hamkorlik o'quvchilarning amaliy tayyorgarligini oshirishga xizmat qiladi.

XXI-asrda ta'lim sifati va samaradorligi nafaqat an'anaviy ta'lim resurslari, balki sun'iy intellekt kabi ilg'or texnologiyalar orqali ham belgilanmoqda. Professional ta'lim tizimi esa iqtisodiyot uchun zarur bo'lgan malakali kadrlarni yetishtirishda muhim rol o'ynaydi. Ta'lim sifatini oshirish faqat o'quv dasturlari, pedagog kadrlar va moddiy-texnik baza bilan cheklanmay, balki keng ko'lamli ijtimoiy omillar va texnologik innovatsiyalar — xususan sun'iy intellekt imkoniyatlarini to'g'ri yo'naltirishni talab etadi.

Sun'iy intellektning ta'lim tizimiga joriy qilinishi professional ta'limda inqilobiy o'zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Quyidagilar sun'iy intellektning asosiy afzalliklaridandir:

- **Individual ta'lim:** SI asosidagi tizimlar har bir o'quvchining bilim darajasini tahlil qilib, shaxsiy o'quv rejasini tuzish imkoniyatini yaratadi.
- **Avtomatlashtirilgan baholash:** testlar, yozma ishlar va amaliy topshiriqlarni SI yordamida tezkor baholash imkoniyatini beradi.
- **Ta'lim analitikasi:** o'quvchilarning rivojlanish dinamikasini SI orqali monitoring qilish, ulardagi qiyinchiliklarni oldindan aniqlash imkoniyatini yaratadi.
- **Virtual o'qituvchilar va tutorlar:** chatbotlar va intellektual yordamchilar orqali masofaviy o'rganishni qo'llab-quvvatlaydi.
- **Kasbiy kompetensiyalarni simulyatsiya qilish:** VR/AR va SI asosida kasb-hunar ko'nikmalarini amaliy muhitda sinab ko'rish imkonini beradi.

Ta'lim sohasida olib borilayotgan islohotlar, xususan "O'zbekiston – 2030" strategiyasi doirasida professional ta'limda sun'iy intellekt, elektron jurnal, onlayn monitoring tizimlari joriy qilinmoqda. Bu esa ta'limda ochiqlik, sifat va samaradorlikni ta'minlashda muhim qadamlardan biri hisoblanadi.

Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, jahonning bir qator mamlakatlarida fuqarolarni kasbga ilmiy asoslangan tanlovdan o'tkazishning yagona tizimi yaratilgan. Bundan ko'zlangan maqsad, yetuk kasb sohibini yetishtirishdan iborat bo'lib, "*Kasb-hunar maktabi + Kollej + Texnikum + Ishlab chiqarish tashkiloti/korxona + Kasbga qayta tayyorlash + Mehnat bozorining talab va takliflari + Bandlikka ko'maklash markazlari*" hamkorligiga qat'iy amal qilib kelinadi. Bu tizimga kiradigan bo'linmalarning faoliyati ishlab chiqarish tashkilotlari/korxonalarining kadrlarga oid siyosatini amalga oshirish maqsadida ish olib boriladi. Tizim doirasida tibbiyot xodimlari, sotsiolog, huquqshunos, ruhshunoslar faoliyat yuritib kelmoqdalar. Bunda Germaniya, Singapur, Fransiya kabi davlatlarni ko'rsatib o'tishimiz mumkin.

Ular tajribalarining nazariy tahlilini amalga oshirib, bandlikni ta'minlashning institusional-funksional tarziga o'tishdan iboratdir. *Va ularni quyidagicha ta'riflaymiz:*

- aniq ijtimoiy makonda kasbiy ta'limni takomillashtirishga xizmat qiladi;
- kasbiy madaniyatni oshirish uchun zamin yaratadi;
- maqsadga qaratilgan kasbga yo'naltirishni tashkil etishga xizmat qiladi;
- ish va bandlikka doir bo'lgan axborotlarni saralash imkonini beradi;

- mehnat migratsiyasini dinamikasini belgilash imkonini beradi.

Ishsizlarni ish bilan ta'minlash hamda amaliyotga tayyor bo'lishi alohida ahamiyat kasb etib, quyidagi maqsadlar sari olib borilishi lozim. YA'ni milliy mehnat bozori manfaatini himoyalashga erishiladi:

- ta'lim davomida kasbiy mahoratni oshirish;
- kasbiy layoqatini ko'tarish, tajriba orttirish;
- muhim kasbiy sifatlarni professionallik darajasiga yetkazish;
- ta'lim va ishlab chiqarish amaliyotini muvozanatga keltirish o'ta muhimdir.

Professor G.Klyucharevning fikricha, jamiyatning taraqqiy topishida bandlikni oshirishni ta'minlash jarayonida insoniyat tomonidan yaratilgan bilimlar muhim hisoblanib, bu o'z navbatida ilmiy ta'limotlarga tayangan tarzda bandlikni oshirishni taqozo etadi [13, -B.89-91]. Shu bois, ilmiy asoslangan boshqaruv usulini qo'llash, ilmiy prognoz natijalariga amal qilib uni rejalashtirish butun dunyo mamlakatlari uchun bugungi kunda muhim yo'nalish sifatida amaliyotda qo'llanilib kelinmoqda. Negaki bu tarzda yondashuv nafaqat yoshlarni, balki xotin-qizlar, yoshi keksalar, imkoniyati cheklanganlarni ish bilan ta'minlash uchun muhim hisoblanadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Professional ta'limda ta'lim sifati va samaradorligini ta'minlash murakkab va ko'p omilli ijtimoiy-pedagogik jarayon bo'lib, uning muvaffaqiyati ta'lim muhitini belgilovchi tashqi va ichki omillarning uzviy integratsiyasiga bevosita bog'liqdir. Mazkur tadqiqot asosida aniqlanishicha, ta'lim sifati oshirish faqat didaktik vositalar yoki metodik yondashuvlar bilangina cheklanmasdan, balki keng ijtimoiy omillar — oila, jamoatchilik, mehnat bozori, davlat siyosati hamda sun'iy intellekt texnologiyalarining samarali tatbiqiga tayanmog'i lozim.

Xususan, sun'iy intellektning professional ta'limga joriy qilinishi — ta'lim mazmunining moslashuvchanligi, baholash jarayonining avtomatlashtirilishi, o'quvchilarning o'zlashtirish darajasini aniq tahlil qilish va individual yondashuvni yo'lga qo'yishda keng imkoniyatlar yaratmoqda. Bu esa nafaqat ta'lim sifati, balki uning samaradorligini strategik darajada oshirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, zamonaviy mehnat bozorining o'zgaruvchan talablari professional ta'lim muassasalarini dinamik muvofiqlashtirishga, ya'ni kasbiy kompetensiyalarning doimiy yangilanib borilishiga undaydi. Bunda davlatning institutsional qo'llab-quvvatlovi, ijtimoiy hamkorlik mexanizmlarining mustahkamligi va raqamli transformatsiyaning chuqurlashtirilishi hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Umuman olganda, professional ta'limda sifat va samaradorlikni oshirish uchun ijtimoiy omillar va ilg'or texnologiyalar (xususan, sun'iy intellekt) o'rtasida izchil, tizimli va sinergetik yondashuv shakllantirilishi zarur. Bu esa O'zbekiston Respublikasining innovatsion iqtisodiyotga asoslangan taraqqiyot strategiyasini samarali amalga oshirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – T.: O'zbekiston NMIU, 2023-yil.
2. Prezident Shavkat Mirziyoyev raisligida joriy yilning 9-sentyabr kuni maktabgacha ta'lim va maktab ta'limi sohasidagi islohotlar ijrosi hamda kelgusidagi ustuvor vazifalar muhokamasi yuzasidan videoselektor yig'ilishida so'zlagan nutqi. <https://president.uz/uz/lists/view/8471>

3. Качалов В.А. Стандарты ИСО 9000 и проблемы управления качеством в вузах. – М., 2015. Стр 85.
4. Homidov H. “Avesto “ fayzlari. –Т.: Xalq merosi, 2001. -110 b.
5. Жизненные необходимости и социальное бите. В кн. История социальной мысли в Исламе. – Москва: Вече, 2012. -245с.
6. Ahmad Yassaviy. Hikmatlar. -Т.: Adabiyot va san’at nashriyoti, 1991. –234 b.
7. Abu Nasr Forobiy Fozil odamlar shahri. – Т.: Milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti,. 2004. -141 b.
8. Теория Бируни об обществе. В кн. История социальной мысли в Исламе. – Москва: Вече, 2012. -154с.
9. Karimov S. O’rta Osiyo sotsiologik fikrlari tarixidan. Samarqand:SamDU nashri, 2000. -43 b.
10. Социологическая теория Ибн Халдуна. В кн. История социальной мысли в Исламе. – Москва: Вече, 2012. -236с.
11. Yusuf Xos Hojib. Qutadg’u bilig. –Т.: 1990. -63 b.
12. Temur tuzuklari. –Т.:«Sharq», 2005. -80 b.
13. Ключарев Г.А. Дополнительное профессиональное образование: особенности, эффективность, перспективы. - // Сотсис № 2, 2010.-83-91 б.

Nuraliyev Tolibjon Ne'mat o'g'li
Qarshi xalqaro universiteti assistent-o'qituvchisi

Received 4th August 2025, Accepted 11th September 2025, Online 25th October 2025

RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR VA VIRTUAL MUHITNING YOSHLAR MA'NAVIYATIGA TA'SIRI

Annotatsiya. Ushbu maqolada bugungi kundagi zamonaviy axborot texnologiyalari va virtual olamning yoshlar ma'naviyati hamda ularning dunyoqarashiga ta'siri shuningdek, yosh avlod tarbiyasidagi zamonaviy tendensiyalar atroflicha tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi ham yangi raqamlashgan muhitning yoshlar avlod qadriyatlar tizimiga, dunyoqarashi va ma'naviy immunitetiga qanday ta'sir ko'rsatayotganini aniqlashdan iborat. Ishda ilmiy adabiyotlar tahlili, sotsiologik so'rov va statistik ma'lumotlarning qiyosiy tahlil usullaridan foydalanilgan. Tadqiqot natijalari asosida yoshlar ma'naviyatini mustahkamlash va ularni salbiy ta'sirlardan himoya qilish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Tayanch so'zlar. ma'naviy tarbiya, dunyoqarash, mediaolam, virtual olam, xalq og'zaki ijodi, globallashuv, chatbot, qadriyatlar, an'analar.

ВЛИЯНИЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ И ВИРТУАЛЬНОЙ СРЕДЫ НА ДУХОВНОСТЬ МОЛОДЁЖИ

Аннотация. В статье представлен комплексный анализ влияния современных информационных технологий и виртуального мира на духовность молодёжи и её мировоззрение, а также современных тенденций в воспитании подрастающего поколения. Основная цель исследования – определить, как новая цифровая среда влияет на систему ценностей, мировоззрение и духовный иммунитет подрастающего поколения. В работе использованы методы анализа научной литературы, социологического опроса и сравнительного анализа статистических данных. По результатам исследования разработаны практические рекомендации по укреплению духовности молодёжи и её защите от негативных влияний.

Ключевые слова. духовное воспитание, мировоззрение, медиапространство, виртуальный мир, устное творчество, глобализация, чат-бот, ценности, традиции.

THE IMPACT OF DIGITAL TECHNOLOGIES AND VIRTUAL ENVIRONMENTS ON THE SPIRITUALITY OF YOUTH

Annotation. This article provides a comprehensive analysis of the impact of modern information technologies and the virtual world on the spirituality of young people and their worldview, as well as modern trends in the upbringing of the younger generation. The main goal of the study is to determine how the new digital environment affects the value system, worldview and spiritual immunity of the younger generation. The work uses methods of scientific literature analysis, sociological survey and comparative analysis of statistical data. Based on the results of the study, practical recommendations have been developed to strengthen the spirituality of young people and protect them from negative influences.

Keywords. spiritual education, worldview, mediaolam, virtual world, folk oral creativity, globalization, chatbot, values, traditions.

Kirish(Introdustion). Bugungi globallashuv sharoitida hayotimizning har bir sohasiga axborot texnologiyalari yutuqlari kirib kelishi kuzatilmoqda. Bu esa, o'z navbatida insonlarning turmush tarzi, ularning moddiy va ma'naviy qiyofasining o'zgarishiga ham sabab bo'lmoqda. XXI asrda raqamli dunyoda sun'iy intellekt, kiberolam, chatbot, bulutli texnologiyalar kabi yangi axborotga oid tushunchalarning paydo bo'lishi asosan yoshlar ma'naviy hayotiga o'zining ta'sirini o'tkazmoqda. Natijada, avvalari yoshlar va yoshi keksalarning fikrlashlari o'rtasida farq bo'lgan bo'lsa, bugungi kunga kelib o'rta yoshli insonlar va bugungi yoshlar dunyoqarashi, fikrlash doirasida ham sezilarli tafovutlar yuzaga kelmoqda [1]. Buning oqibatida, hozirgi ulg'ayib kelayotgan yosh avlodda muloqotdagi kommunikativlik yo'qolib insonlarni emas balki, hayvonlar yoki ijtimoiy tarmoqlarni o'ziga do'st sifatida bilish bugungi kunda juda ommalashib bormoqda. Bu esa albatta, yoshlar ma'naviy hayotiga va ularning tarbiyasi borasida ham muammolarni yuzaga keltirmoqda. Jumladan, "virtual identifikatsiya" muammosini olsak yoshlarning o'zligini anglash va o'zini namoyon qilish jarayoni endi haqiqiy dunyoda emas, balki virtual makonda sodir bo'lmoqda.

Bugungi kunda Xalqaro elektraloqa ittifoqi (ITU)ning taqdim etgan statistika ma'lumotlariga qaraganda: "15-24 yoshli aholining 80 foizidan ko'proq qismi internetdan foydalanadi." [2]

Sun'iy intellekt asosidagi platformalar yoshlarga haqiqiy hayotda mavjud bo'lmagan ideal obrazni yaratish imkoniyatini beradi. Bu esa "men kimman?" degan muhim savolga noto'g'ri javob olishga olib keladi, chunki virtual obraz va haqiqiy shaxs o'rtasidagi tafovut ruhiy stress manbaiga aylanib boradi[3]. Yoki an'anaviy qadriyatlar tizimiga kiruvchi oilaviy meros, kasbiy an'analar, mahalla birligi kabi asrlar davomida shakllangan tushunchalar ham raqamli texnologiyalar bilan raqobat muhitida unutilib borayapti. Kibermakon yoshlar uchun tezkorlik, o'zgaruvchanlik, virtual ommaviylik va kontent ishlab chiqarish kabi yangi tushunchalarni keltirib chiqardi.

Ota-bobolarimiz hayotiy muvaffaqiyat deb hisoblagan tushunchalarga endi yoshlar tomonidan qadrlanmay qolinish xavfi yuzaga kelmoqda. Ilgari ma'naviy tarbiya va hayotiy tajriba avloddan avlodga o'tgan bo'lsa, bugungi kunda bu tizimda uzilish yuz bermoqda. Hozirgi kunda o'rta yoshdagi ota-onalar va ularning bolalari o'rtasida nafaqat texnologik bilimlar, balki tafakkurlari, dunyoqarashi va hatto tilda ham farqlar kuzatilmoqda. Bu esa, oila institutiga, uning ma'naviy vositachilik roliga ham tahdidlarni kuchaytirmoqda[4].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Tadqiqotning birinchi bosqichi sifatida muammoning nazariy asoslarini mustahkamlash maqsadida globallashuv, raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt, yoshlar psixologiyasi, ma'naviyat va "virtual identifikatsiya" masalalariga oid ilmiy adabiyotlar, jumladan, ilmiy maqolalar, monografiyalar, statistik hisobotlar (ITU, JAMA va boshqalar) va sotsiologik tadqiqotlar tahlil qilingan Surobova R.Z, Raimov J.K, Mullabayev U.A, G'ulomov Sh.B, Xashimxodjayeva M.J kabi tadqiqotchilarning ilmiy ishlari o'rganildi. Bu usul orqali ishning ilmiy izohi va konseptual asoslari shakllantirildi.

Shu bilan bir qatorda, insonlar bilan haqiqiy munosabatlardan qochish va uning o'rniga virtual muloqotni afzal ko'rish yoshlarning hissiy intellektini rivojlantirishga to'sqinlik qiladi[5]. Ular boshqa odamlarning kayfiyatini seza olmaslik, og'zaki va noverbal muloqotda noqulaylik his qilish, murakkab vaziyatlarni hal qila olmaslik kabi muammolarga duch kelmoqdalar. Natijada esa, ruhiy-emotsional tushkinlik, depressiya kabi holatlar juda ko'paymoqda.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). “Raqamli texnologiyalar va virtual muhitning yoshlar ma’naviyatiga ta’siri” mavzusidagi ushbu ilmiy maqolada quyidagicha tadqiqot metodologiyalaridan foydalanilgan holda tahlillar olib borildi:

Ushbu tadqiqotni amalga oshirishda muammoning ko‘p qirrali va zamonaviy tabiatini hisobga olgan holda aralash metodologiyasi (mixed-methods approach) qo‘llanildi. Chunki, bu yondashuv asosida muammoni ham miqdoriy, ham sifat jihatdan chuqur o‘rganish va natijalarni umumlashtirish imkoniyati mavjud. Natijada esa, tadqiqotning dolzarbligi va uning bugungi kundagi ahamiyati haqida batafsil xulosalar shakllanib, muammoni atroflicha yoritilishida muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot quyidagi bosqich va usullardan iborat.

Shu bilan bir qatorda sotsiologik so‘rov natijalari ham olinib tadqiqotning borishiga hamda umumiy xulosa qismlarini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etdi.

Tadqiqotning asosiy empirik ma’lumotlari:

“Yoshlarning raqamli muhitdagi ma’naviy qiyofasi va muammolari” mavzusida tuzilgan anketalar orqali to‘plandi. So‘rov maqsadi – yoshlarning internet va sun’iy intellekt platformalaridan foydalanish darajasi, ularning virtual olam va haqiqiy hayotdagi o‘zligini qarashlari, an’anaviy qadriyatlarga munosabati, oilaviy va ijtimoiy muloqotdagi o‘zgarishlar, shuningdek, ruhiy holatiga oid ma’lumotlarni o‘rganishdan iborat edi.

Tadqiqot uchun 15-30 yosh oralig‘idagi 500 nafar yosh (talabalar, ishsiz va ishlayotgan yoshlar) qatnashdi. Tadqiqot uchun yosh oralig‘i nisbatan katta hajmda olindi, bu statistik natijalarning ishonchlilikini oshirishga xizmat qildi. Natijada ma’lumotlar aniq va xulosalarni yakdil chiqarishda ham muhim rol o‘ynaydi.

So‘rovnomaning tuzilishi yopiq (ko‘p variantli), ochiq (erkin javob) va “Likert shkalasi” asosidagi (1 dan – “butunlay rozi emasman” 5 gacha – “butunlay roziman”) savollar qo‘llanildi. Savollar kirish qismida ko‘rsatilgan muammolarni, masalan, “Virtual do‘stingizni haqiqiy do‘stingizdan afzal ko‘rasizmi?”, “Oila va mahalla an‘analarining ahamiyati siz uchun qanday o‘zgarayapti?”, “Ota-onangiz bilan qanday mavzularda fikrlaringiz to‘g‘ri kelmaydi?” kabi jihatlarni o‘lchashga qaratilgan edi. Bu usul orqali so‘rovnoma ishtirokchilari o‘zlarini qiynayotgan, ruhiy holati bilan bog‘liq muammolarga yozma javob berishi natijasida bugungi kunda yoshlar psixikasida va ma’naviy olamida bo‘layotgan o‘zgarishlar tendensiyalarini batafsilroq o‘rganish va tahlil qilish imkoniyatiga ega bo‘lamiz.

Yuqoridagi kabi ma’lumotlar va so‘rovnoma usullari asosan, ta’lim muassasalari hududlarida “yuzma-yuz” suhbat, onlayn platformalar (Google Forms, Telegram kanallar, ijtimoiy tarmoqlar) orqali amalga oshirildi. Anketadan olingan miqdoriy ma’lumotlarni chuqurroq tushunish va ularga sifat jihatidan izoh berish va tahlil qilish maqsadida ham intervyu usullari qo‘llanildi. So‘rov natijalariga ko‘ra eng qizigarli va tipik deb topilgan 20 nafar ishtirokchi bilan yarim tuzilgan intervyular o‘tkazildi. Intervyular “virtual identifikatsiya”ning shaxsga ta’siri, an’anaviy va raqamli qadriyatlar o‘rtasidagi kurash, oiladagi kommunikativ muammolar va ruhiy tushkunlik holatlari haqida chuqur ma’lumot berdi.

Shuningdek, guruh muhokamasi ham qo‘llanilib, 4 ta guruh (har birida 6-8 kishi) bilan “Raqamli asrda ma’naviy tarbiya: imkoniyatlar va tahdidlar” mavzusida muhokamalar olib borildi. Muhokama jarayoni yoshlarning o‘zaro fikr almashishi, muammoni turli jihatlaridan ko‘rib chiqishi va

guruh dinamikasida yangi g'oyalarning paydo bo'lishiga imkon yaratdi. Jumladan guruh bo'lib ishlashda qaysi yosh toifasidagi ishtirokchilar tez chiqishib keta olishi, kimlar o'z fikrini erkin bayon qila olayotganligiga ham e'tibor qaratildi. Bu esa o'z navbatida, bugungi kun yoshlaridagi ijtimoiy aloqalardagi muammolarni chuqurroq tahlil qilish imkoniyatini berdi.

So'rov orqali to'plangan miqdoriy ma'lumotlar statistik tahlil qilindi. Ma'lumotlarni tavsiflashda deskriptiv statistik (foizlar, o'rtacha qiymatlar, chastotalar) usullari qo'llanildi. Qatnashchilar guruhlari (masalan, yosh, jins, ta'lim darajasi) o'rtasidagi bog'liqliklarni aniqlash uchun tahlillar va testlardan foydalanildi. Keyingi foydalanilgan usul esa, ijtimoiy tarmoqlardagi kontentlar tahlili va uning (yoshlar) insonlar ruhiyatiga va ma'naviy tarbiyasiga ta'siri bo'ldi. Bunda yoshlar orasida mashhur bo'lgan ba'zi ijtimoiy tarmoq platformalari (Instagram, Telegram, TikTok) va sun'iy intellekt asosidagi chatbotlarning (masalan, ChatGPT, DeepSeek) yoshlar tomonidan qanday qo'llanilishi, ularning targ'ib qilayotgan kontent va qadriyatlarini o'rganish uchun kontent-tahlili usuli qo'llanildi. Bu usul virtual muhitda yoshlar ma'naviyatiga ta'sir etayotgan asosiy mavzular va tendensiyalarni aniqlashga yordam berdi.

Qo'llangan ushbu aralash metodologiya yordamida tadqiqot muammosini bir-birini to'ldiradigan turli jihatlari – raqamli, psixologik, ijtimoiy va ma'naviy – muhitni har tomonlama va ishonchli o'rganish imkoniyati yaratildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Yuqoridagi tadqiqot metodologiyasi orqali biz quyidagicha natijalarga erishganimizni qayd qilishimiz mumkin:

Tadqiqotning ushbu bosqichida yoshlarning virtual makonda o'z identifikatsiyasini shakllantirish jarayonlari va bu jarayonlarning ularning haqiqiy o'zlik qarashlariga ta'siri chuqur o'rganildi. Olingan natijalar virtual va haqiqiy o'zlik o'rtasida sezilarli darajada tafovut mavjudligini qat'iy ko'rsatadi.

So'rovnoma ma'lumotlarining statistik tahlili shuni ko'rsatdiki, barcha ishtirokchilarning 72% (360 nafar) o'zlarining ijtimoiy tarmoqlardagi profilini haqiqiy hayotdagi imidjiga nisbatan “yanada jozibador” va “ma'qulroq” deb hisoblashini bildirdi. Ushbu ko'rsatkich yoshlar orasida virtual identifikatsiyaning haqiqiy o'zlikdan ustun qo'yilish tendensiyasini aniq aks ettiradi. Bu esa, juda xavotirli natija hisoblanadi. Ya'ni bugungi kun yoshlari o'zlarining haqiqiy qiyofasidan (xoh ma'naviy bo'lsin, xoh tashqi) ko'ngli to'lmaydi. Ular ijtimoiy tarmoqdagi profillarini mukammal yaratilgan deb hisoblashishini belgilashgan.

Bu tafovutlar yosh guruhlari bo'yicha qiyosiy tahlil qilinsa, eng yuqori ko'rsatkich 18-22 yosh guruhida (80%) qayd etilgan bo'lib, bu esa yosh avlodning virtual makon bilan intensiv integratsiyasini ko'rsatadi. 23-27 yosh guruhida bu ko'rsatkich 65% ga, 28-30 yosh guruhida esa 55% ga tushib ketadi, bu virtual identifikatsiya muammosi va uning ma'naviy tarbiya jarayonidagi o'rnining asosan yosh avlodga xos masala ekanligini tasdiqlaydi[6].

Intervyularda qayd etilgan eng ko'zga ko'ringan misollardan biri 19 yoshli ishtirokchilarning katta qismi ijtimoiy tarmoqlardagi o'zining tahrirlangan fotosuratlaridagi ijobiy xulosalarni o'qib, o'zini mamnun his qilishi biroq keyinchalik, ular o'zlarining aksini oynada ko'rib bu baxt va o'ziga ishonch hissiyoti yo'qolishini qayd qilishgan. Bu esa tabiiyki, yosh avlodning “odamovi” bo'lib faqat onlayn makonda muloqot qilishni afzal ko'rishlarining yana bir sababi sifatida qayd etishimiz

mumkin[7]. Chunki ijtimoiy tarmoqlarda insonlar o'zini ideal ko'rsatishga intiladi. Bu ham yoshlar ma'naviy olamiga o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatadi.

Shu bilan bir qatorda bugungi yoshlarda "egosentrizm"ning kuchayib borayotganligini ham ta'kidlash joiz. Egosentrizmni keltirib chiqaradigan holatlar sifatida biz ijtimoiy tarmoqlarga haddan tashqari berilib ketish va o'z qobig'iga o'ralib olib, shaxsiy chegaralardan chetga chiqmay yashashni olishimiz mumkin[8].

Mutaxassislarning hisob-kitoblariga ko'ra insonlarning ijtimoiy tarmoqda sarflaydigan minimal vaqti 3 soatni tashkil etadi[9]. Bir qarashda kishini xavotirga soladigan hech narsa yo'qdek. Inson bu 3 soat mobaynida turli hududlarda yashaydigan yaqinlari, tanishlari, qarindoshlari bilan muloqot qilmoqda, bunda nima notabiiylik bor deb o'ylash mumkin. Albatta, ushbu muloqot jarayonlarining ijobiy tomonlarini inkor etib bo'lmaydi. Biroq, ijtimoiy tarmoqlarda faqat ezgu niyatni ko'zlagan insonlar o'tirmasligini o'nlab misollar bilan asoslash mumkin. Ayniqsa, yoshlarda bunday holat ko'proq yolg'iz qolish istagining kuchayishida namoyon bo'ladi[10].

Bugungi kunda mashhur bo'lgan ijtimoiy tarmoqlarda o'z sahifasiga ega bo'lmagan insonni topish qiyin. Ayniqsa, bu holatning yuqori darajasini yoshlar orasida ko'rish mumkin. Ma'lumotlarga qaraganda, dunyo yoshlari, jumladan mamlakatimizda o'sib kelayotgan yosh avlod asosiy vaqtining taxminan 50% foizi virtual muloqotga sarflanmoqda. Gap shundaki, ko'pchilik yoshlar o'z hayotlarini ijtimoiy tarmoqlarsiz tasavvur qila olmaydilar.

Tanishlar, sinfdoshlar, do'stlar qidirish, vaqt va masofadan qat'iy nazar muloqotni davom ettirish uchun birinchi ijtimoiy tarmoqlar 20 yildan ko'proq vaqt oldin paydo bo'lgan[11]. Vaqt o'tishi bilan ijtimoiy tarmoqlardan foydalanishning maqsadlari va tabiati sezilarli o'zgarishlarga duch keldi va bugungi kunda alohida tuzilma - Internet madaniyati haqida gapirish mumkin.

Hozirgi vaqtda ijtimoiy tarmoqlar zamonaviy inson va ayniqsa, yoshlar hayotining muhim qismini egallaydi. Ko'plab so'rovlar, kuzatishlar va tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, yoshlarning aksariyati ijtimoiy tarmoqlardan foydalanadi. Bundan tashqari, kuzatuvlar shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich maktab yoshidagi (7-11 yoshli) bolalar ham ijtimoiy tarmoqlarda ro'yxatdan o'tgan, 17-25 yoshli yoshlar esa kunlik vaqtining uchdan bir qismini virtual dunyoda o'tkazishadi, aksariyat hollarda ularning mavjudligini ijtimoiy tarmoqlarsiz tasavvur qilmaslik.

Ijtimoiy tarmoqlar odamlar o'rtasidagi shaxsiy muloqotni anglatmaydi, shuning uchun o'z-o'zidan shubhalanish hissi, aloqa o'rnatishda qiyinchiliklar va o'zini past baholaydigan o'smirlar va yigitlar ko'pincha virtual muloqotni "yashashdan" afzal ko'radilar[12]. Ijtimoiy tarmoq odamlarni o'z akkauntlari tasvirini tanlashda cheklamaydi, lekin bu o'zlari uchun har qanday ma'lumotni tarqatadigan sahifa yaratish imkoniyatidir, buning natijasida foydalanuvchining ma'lum bir imidji shakllanadi, ko'pincha haqiqatga to'g'ri kelmaydi.

Ijtimoiy tarmoqlardan nazoratsiz, cheklanmagan foydalanish nimaga olib kelishi mumkin? Vaqtning katta qismi virtual dunyoda bo'lishga sarflanadi, real hayotda aloqasi yo'qolgan ko'plab qiziqarli va foydali narsalar e'tiborsiz qoladi.

Virtual dunyoga sho'ng'ish bilan bog'liq holda, haqiqatga qaytish qiyinlashadi, shuning uchun odam noqulaylikni boshdan kechirishi mumkin, vaziyatga moslashishda qiyinchiliklar, ijtimoiy tarmoq dunyosiga qaytish istagi, qayerda va kim bilan bo'lishini tanlashi mumkin. Muloqot qilish, nima o'qish va tinglash va hokazo.

Vaqt tuygʻusini yoʻqotish - ijtimoiy tarmoqqa bir necha daqiqa "kirish", talaba bir soat qanday oʻtganini, hatto vaqtni ham sezmasligi mumkin. Xuddi shu narsa, odam oʻz sahifasini har bir necha daqiqada yangilash zarurligini his qilganda sodir boʻladi, aksariyat hollarda hech qanday maqsad yoʻq, odat tusiga kiradi. Va har qanday sababga koʻra Internetni oʻchirish juda ogʻriqli qabul qilinishi va depressiyaga olib kelishi mumkin. Bu qaramlikning aniq dalilidir[13].

Internetda uzoq vaqt boʻlish jarayonida yoshlar oʻzlarining muloqot qobiliyatlarini yoʻqotadilar, bu esa savolni toʻgʻri tuza olmaslik, suhbatni boshlamaslik, juftlik, guruhda ishlashni istamaslik, oʻz-oʻzini his qilish kabi oqibatlariga olib keladi. oʻqituvchining savoliga javob berishda qoʻrquv, guruh oldida gapirishda qiyinchiliklarga sabab boʻladi. Ijtimoiy tarmoqlar tomonidan taqdim etilayotgan maʼlumotlarning hajmi va tabiati nazorat qilinmaydi va cheklanmagan, shuning uchun tarmoqda ijtimoiy va axloqiy meʼyorlarni mensimaslik va inkor etish, nafrat, shafqatsizlik, zoʻravonlik, noqonuniy targʻibot namoyishini topish mumkin. Aslida oʻzbek xalqi mentalitetida bolalar tarbiyasi borasida koʻp asrlik tajriba bor boʻlishiga qaramay, hozirda ota-onalar va bolalar oʻrtasida munosabatlarda bir qancha oqsashlar kuzatilyotganligini aytishimiz mumkin. Shulardan biri muloqotning yoʻqolib borayotganligi ham ularni tarbiyasiga salbiy taʼsir koʻrsatuvchi yana bir omil boʻlib hisoblanadi.

Tadqiqotimiz natijalari shuni koʻrsatadiki, bu munosabatlarning yomonlashuvi nafaqat avlodlararo bogʻliqlikni zaiflashtirmoqda, balki yoshlarning maʼnaviy shaxs sifatida shakllanishiga ham jiddiy taʼsir koʻrsatmoqda. Oʻzbek oilalarida anʼanaviy ravishda kuchli boʻlgan ogʻzaki muloqot anʼanalari (hordiq chiqarish, oilaviy majlislar, dostonlash, ogʻzaki nasihatchilik) asta-sekin yoʻqolib bormoqda. Bizning kuzatishlarimizga koʻra, oʻrtacha oʻzbek oilasida ota-ona va farzand oʻrtasidagi samimiy suhbatlar vaqtining haftasiga 3-4 soatdan koʻp boʻlmaganligi aniqlandi. Buning asosiy sababi sifatida ota-onalarning ish bilan bandligi (42%) va bolalarning raqamli qurilmalarga koʻproq vaqt sarflashlari (58%) koʻrsatilmoqda.

Tarbiyaviy metodlardagi tafovut - Oʻtmishda keng qoʻllanilgan "xalq ogʻzaki ijodi orqali tarbiyalash", "namuna orqali taʼsir koʻrsatish", "qoʻshni yoki mahalla ahlining nazorati" kabi anʼanaviy tarbiya usullari endi samaradorligini yoʻqotmoqda. Zamonaviy yoshlar bu usullarni "eski moda" yoki "shaxsiy hayotga aralashish" deb qabul qilmoqdalar.

Anʼanaviy jamiyatda ota-onalar bolalari uchun asosiy maʼnaviy vakil va qadriyatlar manbai boʻlib xizmat qilgan. Bugun esa, bu vazifa ijtimoiy tarmoqlarga (32%), mashhur bloggerlarga (28%) va internet hamjamiyatlariga (22%) oʻtmoqda. Bu oʻzgarish nafaqat avtoritetning oʻzgarishini, balki butunlay boshqa qadriyatlar tizimining shakllanishini koʻrsatadi.

Tadqiqotimiz shuni koʻrsatadiki, zamonaviy yoshlar ota-onalari bilan murakkab hissiyotlar va tajribalarni baham koʻrishdan qochmoqdalar. Soʻrov natijalariga koʻra, 15-18 yoshli oʻspirinlarning atigi 18% i ota-onalariga sevgi, doʻstlik, umidsizlik kabi murakkab hislari haqida ochiq gapiradilar. Bu emotsional masofalashish oilaviy bogʻliqlikni zaiflashtirmoqda. Shunigdek, ota-onalar va bolalar oʻrtasida nafaqat tushunchalar, balki til darajasida ham tafovut yuzaga kelmoqda. Yosh avlod yangi soʻzlar, internet terminlari va qisqartmalardan keng foydalansa, ota-onalar anʼanaviy til meʼyorlariga sodiq qolmoqdalar. Bu til tafovuti ular oʻrtasidagi tushunishni yanada qiyinlashtirmoqda.

Eng xavfli tendensiya esa, asrlar davomida toʻplangan maʼnaviy meros va hayotiy donolikning yangi avlodga yetkazilmasligidir. Bugungi kun aksariyat yosh ota-onalar bolalariga oʻzlari oʻz ota-

bobolaridan olgan ertaklar, maqollar, tarixiy hikoyalarni aytishmayapti. Bu an'anaviy ma'naviy merosning uzilishiga olib kelmoqda. Muloqotning yo'qolishi nafaqat oilaviy munosabatlarning susayishiga, balki butun bir qatlam ma'naviy merosning yo'qolishiga sabab bo'lmoqda. Bu holat nafaqat oila institutiga, balki butun milliy madaniyatimizning uzluksizligiga tahdid soluvchi muammo sifatida qaralishi lozim.

Xulosa va takliflar (Conslusion/Resommendations). Ushbu tadqiqot zamonaviy axborot texnologiyalari va virtual muhitning yoshlar ma'naviyati, dunyoqarashi va tarbiyasiga ta'sirini chuqur tahlil qilishga bag'ishlangan. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, raqamli muhit yoshlar o'rtasida "virtual identifikatsiya" muammosini keltirib chiqarib, ularning haqiqiy o'zlik va ma'naviyatlariga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Buning oldini olish uchun esa biz ayrim takliflarni ilgari suramiz: Yoshlarni ta'lim muassalarida guruh bo'lib ishlashga jalb qilish, ularning tarbiyasiga va ma'naviy dunyosiga bir qator ijobiy jihatlar keltirishi mumkin.

Bolalar birgalikda ishlash orqali hamkorlik qilish ko'nikmalarini o'rganadilar, bu ularga kelajakda jamoada ishlashda yordam beradi. Guruhda ishlash bolalarga o'z fikrlarini ifoda etish, tinglash va boshqalar bilan muloqot qilishni o'rganish imkoniyatini beradi. Guruhda muammolarni birgalikda muhokama qilish va ularni hal qilish bolalarni tahlil qilish va fikr yuritish qobiliyatini rivojlantiradi. Guruhdagi bolalar bir-biridan g'oyalar olish orqali ijodiy fikrlashlarini oshiradilar. Bolalar o'zaro yordam berish orqali empatiya va boshqalar hissiyotlarini tushunish ko'nikmalarini rivojlantiradilar. Guruh bo'lib ishlash jarayonida bolalar o'z hissiyotlarini boshqarishni va o'z-o'zini anglashni o'rganadilar. O'z-o'zini baholash va ishonch hosil qilish hissi ham shakllanib boradi. Guruhda bajarilgan topshiriqlarni muvaffaqiyatli yakunlash yosh avlodda o'zlariga bo'lgan ishonchni oshiradi.

Guruh bo'lib ishlash jarayonida bolalar bir-biridan turli qadriyatlarni o'rganadilar, bu esa ularning ma'naviyatini oshiradi. Turli fikr va g'oyalar bilan tanishish, bolalarga boshqalar fikrlarini tushunish va qabul qilishni o'rganishga yordam beradi. Guruhda ishlash bolalarga o'z vazifalarini bajarish va jamoaviy muvaffaqiyat uchun mas'uliyatni his qilishni o'rgatadi. Ijtimoiy muammolarni hal qilishda birgalikda ishlash bolalarga axloqiy qadriyatlar va etika asoslarini o'rganish imkonini beradi. Guruhda turli bolalar ishtirok etganda, bolalar bir-birining madaniyati va tajribalari bilan tanishadilar, bu esa ularning dunyoqarashini kengaytiradi. Har bir bolaning o'ziga xos fikrlash uslubi va g'oyalari, bolalarga xilma-xillikni qabul qilish va hurmat qilishni o'rgatadi.

Shu bilan bir qatorda, ota-onalar va tarbiya muassasalari yoshlar bilan ochiq muloqotni rivojlantirishga e'tibor qaratishi lozim. O'qituvchilar va ota-onalar, bolalar bilan birgalikda an'anaviy hikoyalar, maqollar va dostonlarni muhokama qilishi, bu orqali ma'naviy merosni ularga yetkazishlari zarur. Yoshlarni raqamli muhitda muloqot qilish va axborotlarni tanlash ko'nikmalarini rivojlantirish uchun onlayn va oflayn treninglar tashkil etilishi lozim. Bu yoshlarning ma'naviy immunitetini oshirishga yordam beradi. Oila ichidagi va maktabda ijtimoiy aloqalarni rivojlantirish maqsadida guruh muhokamalari, seminarlar va treninglar o'tkazilishi, shuningdek, yoshlar o'rtasida ijtimoiy tashabbuslarni qo'llab-quvvatlash lozim.

Ota-onalar va yoshlar o'rtasidagi muloqotni kuchaytirish uchun "Oilaviy Muloqot Dasturi"ni joriy etish taklif qilinadi. Ushbu dastur ota-onalar va bolalar o'rtasida ochiq va samimiy suhbatlarni rivojlantirishga qaratilgan. Oila a'zolari har hafta belgilangan vaqtda birga to'planishadi. Uchrashuvlar

davomida har bir a'zo o'z fikrlarini va his-tuyg'ularini ochiq bayon qilish imkoniyatiga ega bo'ladi. Oila a'zolari o'zaro muloqot qilishni osonlashtiradigan o'yinlar va faoliyatlarni amalga oshirishi mumkin. Masalan, rol o'ynash o'yinlari yoki birgalikda biror loyiha ustida ishlash. Har bir oila a'zosi o'z his-tuyg'ularini ifoda etish uchun kartalar yoki yozuvlar yordamida fikrlarini bildirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu bola va ota-onalar o'rtasida his-tuyg'ularni yaxshiroq tushunishga yordam beradi. Ota-onalar va bolalar birgalikda muammolarni hal qilishda bir-biriga yordam berishadi. Oila a'zolari o'zaro maqsadlar belgilab, ularga erishish uchun birgalikda harakat qilishadi.

Ushbu dastur ota-onalar va yoshlar o'rtasidagi hissiy bog'lanishni mustahkamlash, ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish va oilaviy munosabatlarni yaxshilashga yordam beradi. Ota-onalarga bolalarining raqamli dunyoda qanday xavf-xatarlar bilan yuzlashayotganini tushuntirish va ularga muammolarni hal qilishda yordam beruvchi qo'llanmalar ishlab chiqilishi zarur.

Xulosa qilib aytganda, yuqorida keltirilgan tavsiyalar orqali yoshlarning ma'naviy hayotini mustahkamlash va ularni zamonaviy axborot texnologiyalarining salbiy ta'sirlaridan himoya qilishda natijalarga erishish mumkin. Bu, o'z navbatida, yosh avlodning sog'lom va ma'naviyatli shaxs sifatida shakllanishiga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alicke MD, Govorun O. The Better-Than-Average Effect. In: Alicke MD, Dunning A, Krueger JJ, editors. Studies in self and identity: the self in social judgment. New York: Psychology Press; 2005. pp. 85–106.
2. Xalqaro elektraloqa ittifoqining rasmiy sahifasi – <https://www.itu.int/en/Pages/default.aspx>
3. Судич Ю.В., Проказин В.В. Роль социальных сетей в жизни молодёжи. М. 2019. Ya.Mamatova, S.Sulaymanova. O'zbekiston mediata'lim taraqqiyot yo'lida. O'quv qo'llanma. Extremum-press, 2015-94.b.
4. Федоров А.В. Медиаобразования и медиаграмотность. Учебное пособие. М. 2018 г.
5. Suvi Tyuminen, Sirkku Kotilaynen, Anniina Lundvall., Media va axborot savodxonligini shakllantirishning pedagogik jihatlari. O'quv-amaliy qo'llanma. - Extremum-press, 2017-142.b
6. Amirov D.M. Axborot-kommunikatsion texnologiyalari izohli lug'ati. 2010.
7. G. Sh. Tursunova (2021). Egosentrizm inson xulq atvorining negativ xususiyati sifatida. Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS), 1(Special issue), 150-156.
8. Matibaev T. Matibaeva R. Jaholat xuruji. - Toshkent: Akademiya, 2013.
Madarahimova F.R. Oliy ta'lim tashkilotlari talabalarida mediasavodxonlikni rivojlantirish. Dis ishi. Toshkent.2024.
9. Axmetova L.C. Mediaobrazovaniya i mediagramotnost: teoriya, metodologiya, praktika. Uchebnoe posobie. KazGU. 2016 g.

10. Судич Ю.В., Проказин В.В. Роль социальных сетей в жизнь молодёжи. М. 2019.
11. Matibaev T. Matibaeva R. Jaholat xuruji. - Toshkent: Akademiya, 2013. Tolipov A.A. Yoshlar orasida jiioyatchilikning oldiii olishning ijtimoiy mexanizmlari. Diss.Avtoreferat. T.: 2021.
12. Баженова Ж.М. Принципы обучения школьников основам экранной грамотности / Л.М. Баженова // Специалист. 1993. № 5. -С. 68.
13. Баранов О.А. Медиаобразование в школе и вузе. Тверь: Изд-во Твер. гос. ун-та, 200. -С.87.

Ibroximova Aziza Abbasovna

Westminster International University in Tashkent

aziza665@gmail.com

Received 4th August 2025, Accepted 11th September 2025, Online 25th October 2025

SUSTAINABLE MUSEUM MANAGEMENT: FACTORS SHAPING DEVELOPMENT

Abstract. This paper explores sustainable museum management in the 21st century, emphasizing the shift from traditional roles toward broader social, educational, and economic functions. Drawing on literature, case studies, and survey data, it highlights key factors shaping sustainability across environmental, socio-cultural, and economic dimensions. Findings show that while museums adopt eco-friendly practices and promote community well-being, challenges remain in funding, staffing, and strategic management. The study concludes that sustainable practices enhance resource use, strengthen cultural preservation, and secure long-term viability through public engagement and responsible governance.

Keywords: museum sustainability, sustainable management, cultural heritage, environmental practices, museum networks, stakeholder engagement, public value creation, strategic management.

MUZEYLARNING BARQAROR MENEJMENTI: TARAQQIYOTNI BELGILOVCHI OMILLAR

Annotatsiya. Ushbu maqolada XXI asrda muzeylarni barqaror boshqarish masalalari, an'anaviy vazifalardan kengroq ijtimoiy, ta'limiy va iqtisodiy rollarga o'tishga urg'u berilgan holda ko'rib chiqiladi. Adabiyotlar, amaliy misollar va so'rovnoma ma'lumotlariga asoslanib, maqolada ekologik, ijtimoiy-madaniy va iqtisodiy o'lchovlarda barqarorlikni shakllantiruvchi asosiy omillar ko'rsatib o'tilgan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, muzeylar ekologik jihatdan qulay amaliyotlarni joriy etayotgan va jamiyat farovonligini oshirayotgan bo'lsalar-da, moliyalashtirish, kadrlar va strategik boshqaruvda muammolar saqlanib qolmoqda. Tadqiqot xulosasiga ko'ra, barqaror amaliyotlar resurslardan samarali foydalanishni kuchaytiradi, madaniy merosni asrashni mustahkamlaydi va jamoatchilik ishtiroki hamda mas'uliyatli boshqaruv orqali uzoq muddatli barqarorlikni ta'minlaydi.

Kalit so'zlar: muzey barqarorligi, barqaror boshqaruv, madaniy meros, ijtimoiy-madaniy qadriyat, ekologik amaliyotlar, iqtisodiy barqarorlik, muzey tarmoqlari, manfaatdor tomonlar bilan hamkorlik, jamoatchilik qadriyatini yaratish, strategik boshqaruv.

УСТОЙЧИВЫЙ МЕНЕДЖМЕНТ МУЗЕЕВ: ФАКТОРЫ, ОПРЕДЕЛЯЮЩИЕ РАЗВИТИЕ

Аннотация. В данной статье рассматривается устойчивое управление музеями в XXI веке, с акцентом на переход от традиционных функций к более широким социальным, образовательным и экономическим ролям. Опираясь на литературу, тематические исследования и данные опросов, в работе выделяются ключевые факторы, формирующие устойчивость в экологическом, социокультурном и экономическом измерениях. Результаты показывают, что, несмотря на внедрение музеями экологически безопасных практик и содействие благополучию общества, остаются проблемы, связанные с финансированием, кадровым обеспечением и стратегическим управлением. В заключение подчеркивается, что устойчивые практики способствуют более эффективному использованию ресурсов, укрепляют сохранение

культурного наследия и обеспечивают долгосрочную жизнеспособность через общественное участие и ответственное управление.

Ключевые слова: устойчивость музеев, устойчивое управление, культурное наследие, экологические практики, музейные сети, взаимодействие со стейкхолдерами, создание общественной ценности, стратегическое управление.

Introduction

In the 21st century, the role and functions of museums have significantly evolved beyond their traditional mission of collecting, preserving, and exhibiting cultural heritage. Modern museums are increasingly viewed as multifaceted social institutions that not only safeguard memory but also play vital roles in education, intercultural exchange, economic growth, and digital advancement. These transformations have introduced new global trends that influence museum development and call for a rethinking of management approaches, audience engagement practices, and cultural policy strategies. International Council of Museums (2007): “A museum is a non-profit, permanent institution in the service of society and its development, open to the public, which acquires, conserves, researches, communicates and exhibits the tangible and intangible heritage of humanity and its environment for the purposes of education, study and enjoyment.” [1]

Their role includes safeguarding diverse memories for future generations and ensuring equal rights and universal access to heritage. Museums operate on a non-profit basis, emphasizing participation, transparency, and collaboration with a wide range of communities. Their activities cover collecting, preserving, researching, interpreting, and exhibiting, all with the aim of deepening understanding of the world. However, when negative consequences arise, museum management must address emerging threats, underscoring the fact that modern museum management is increasingly confronted with new challenges[2].

A museum functions as a component or subsystem within society. Similar to a company, it can be viewed as a dynamic system. According to Prigogine and Stengers [3], the defining feature of dynamic systems is that their future states cannot be predicted with certainty. Their stability and performance are heavily influenced by unforeseen and accidental events, such as the COVID-19 pandemic, which serves as a clear example.

UNESCO’s 2017 research estimated that the global number of museums ranged between 50,000 and 60,000. This figure had grown steadily—from about 22,000 in 1975 to 49,000 in 2004, and over 55,000 by 2012, according to *Museums of the World* [4]. More recent findings, however, show a sharper rise: UNESCO reported in 2020 that the number of museums worldwide had reached around 95,000. Table 1.2 provides a breakdown of these figures by region. Recent UNESCO estimates indicate that there are about 104,000 museums worldwide, with North America and Western Europe hosting the largest shares. The United States alone accounts for nearly one-third of these institutions, making it the country with the greatest number of museums globally [5].

Sustainability presents valuable prospects for museums, offering fresh approaches to interpreting and presenting heritage, expanding audience outreach, and introducing innovative, efficient methods for managing collections and engaging with local stakeholders [6].

Referring to the Brundtland Commission's 1987 definition of sustainable development, it can be argued that sustainability is inherently embedded in a museum's mission. This involves not only safeguarding and enriching cultural heritage for future generations but also fostering the cultural well-being of the community [7].

Like other organizations, museums are expected to adopt sustainable practices that address environmental, social, and economic dimensions. Environmentally, this involves actions to reduce energy use. Socially, it requires ensuring both physical and intellectual accessibility for all visitors. Economically, since museums are nonprofit institutions and considered merit goods, the value-for-money (VFM) framework emphasizes their obligation to generate positive externalities that justify support through public funding [8].

Literature review

A review of the literature on sustainability in museum management reveals that most scholarly and professional work has focused on two main areas. The first is environmental responsibility, which includes museum policies and practices aimed at minimizing the ecological footprint of cultural activities [9] and raising awareness about climate change [10]. The second is socio-cultural engagement, reflected in museums' contributions to community well-being through exhibitions, educational programs, conferences, and other initiatives that promote sustainability and foster socially responsible attitudes toward new citizens and future generations. By contrast, the economic dimension of sustainability has received relatively little attention ([11].

Museum sustainability must address all dimensions collectively by integrating public value creation, political management within the authorizing environment, and operational capacity [12]. Moore's Strategic Triangle for the public and non-profit sectors highlights three essential elements: (1) **Public value creation** – tied to the institution's mission; (2) **Political management** – the organization's relationship with political stakeholders to secure necessary resources and authority [13]; and (3) **Operational capacity** – the systems, processes, and resources that enable goal achievement. This framework underscores that solving one issue must align with solutions to the others.

Methodology

This article applies the methods of system analysis and synthesis for a comprehensive study of factors influencing museum sustainability. To strengthen the research design, **data from previous surveys conducted in related contexts were also reviewed and integrated**. These additional survey results provided comparative insights into how museums in different regions approach sustainability.

For instance, survey findings from European museums highlighted recurring challenges such as limited financial autonomy, shortage of digital specialists, and insufficient visitor engagement strategies. At the same time, positive examples emerged, showing how museums with strong community partnerships or diversified funding sources were more resilient and effective in implementing sustainability practices.

By incorporating **samples from these external survey results**—including data on visitor numbers, staffing structures, environmental initiatives, and stakeholder relationships—the study was

able to cross-check its own survey findings and identify broader patterns. This triangulation of data ensures that the analysis is not only grounded in the local context but also reflects international tendencies.

Ultimately, the integration of different survey samples enriches the methodological framework, offering a more comprehensive picture of museum sustainability and allowing the research to propose recommendations that are both evidence-based and adaptable to various cultural environments.

A mixed qualitative/quantitative survey was conducted with museum curators and managers from 61 public and private institutions in the Marche Region, Italy [14]. Only museums open to the public were included. The semi-structured questionnaire covered management practices (services, visitor relations, marketing) and sustainability orientation, measured across two dimensions:

1. **Cultural** – awareness of sustainable tourism and willingness to invest in sustainability policies.
2. **Behavioral** – sustainability-related actions.

Environmental, social, and economic aspects were analyzed, focusing on energy use, water conservation, waste management, green purchasing, visitor access, and participation in networks.

The survey showed that regional museums were diverse in type and collections but had low visitor numbers, heavy reliance on volunteers, limited professional training, weak management capacity, and minimal stakeholder engagement.

Researchers identified 186 Romanian museums with email contacts via the National Heritage Institute database and sent questionnaires in October 2016 [15]. Data collection ended in November with 86 valid responses (46.77% response rate).

Findings show that museum effectiveness, public openness, and heritage exposure positively influence cultural sustainability. Sustainable museums use resources better, secure more funding, and strengthen preservation. Social sustainability policies help ensure future viability and attract public support. However, environmental behavior did not directly improve heritage conservation; its impact was indirect, through resource savings that enhanced efficiency and, in turn, cultural sustainability.

Discussion

Museum sustainability policies should generate long-term socio-cultural and economic value. The survey found major management gaps—shortage of skilled staff, limited hours, weak marketing, lack of tools, and accessibility issues. While museums recognize sustainability's benefits, they emphasize socio-cultural over economic aspects and have begun environmental practices without funding. However, networks remain weak in generating socio-economic value. Regional policies therefore need a strategic, business-oriented approach focused on self-evaluation and priorities, with four action lines:

1. **Horizontal actions** – basic heritage preservation and service standards.
2. **Punctual actions** – support for outstanding museums to achieve excellence.
3. **Cross-actions** – partnerships and cultural tours linking museums and other sectors.
4. **Professional training** – capacity building in leadership, governance, finance, and digital tools.

Strengthening networks and marketing can help create long-term cultural, social, and economic sustainability. Drawing on expert interviews and case studies, it is evident that museum management and marketing strategies play an important role in shaping sustainability. With the right strategies, even museums with less appealing profiles can overcome disadvantages, while those with stronger assets can further enhance their results. The choice of strategies depends on both internal and external factors, and requires an initial environmental analysis using tools such as SWOT, PEST, and Porter's Five Forces. Unlike collection size, strategy implementation is a management-driven variable. Moreover, the strategies adopted affect key aspects such as visitor numbers, revenue generation, community involvement, heritage preservation, audience diversification, intercultural dialogue, and innovation. Therefore, while management and marketing strategies act as an indirect driver of museum sustainability, they are not treated as a standalone indicator in the framework for measuring it [16].

Moreover, comparing the annual percentage growth or decline in museum sustainability, as suggested by Adams [17], is not sufficient to rank institutions by overall sustainability. This method only reflects progress within a limited timeframe and ignores past performance. As a result, a museum that has already achieved a high level of sustainability may show little or no percentage growth, which would misleadingly place it at the bottom of such a ranking. This does not accurately represent its real sustainability. A clearer picture of sustainability trends can only be achieved by using relative values.

Conclusion

Museums, as public institutions, are fundamentally dedicated to serving society [18]. In line with this mission, they aim to contribute positively to sustainable development. However, financial constraints have increasingly pushed museums to focus on achieving organizational sustainability. As Moldavanova [19] explains, this concept encompasses both institutional continuity and intergenerational sustainability—the capacity of a museum to carry out its cultural mission over the long term. Beyond ensuring survival and demonstrating relevance, our study found that sustainable management also strengthens museums' ability to successfully accomplish their cultural objectives.

Museums' efficiency, public accessibility, and the extent to which they showcase heritage all contribute positively to cultural sustainability. These results support the arguments of Loach et al. [20] and Errichiello and Micera [21], who suggested that the economic and social dimensions of sustainability can serve as instruments for implementing strategies focused on cultural sustainability. Sustainable museums not only optimize their use of resources but also benefit from greater financial capacity to collect, preserve, conserve, and study cultural artifacts. Furthermore, engaging in socially responsible practices enables museums to secure increased public funding, which in turn enhances their performance in safeguarding cultural heritage [22].

REFERENCES

1. ICOM. (2017). International Council of Museums – Statutes. https://icom.museum/wpcontent/uploads/2018/07/2017_ICOM_Statutes_EN.pdf

2. Milan Jan Půček, František Ochraňa, Michal Plaček. Museum Management Opportunities and Threats for Successful Museums. Springer Nature Switzerland AG 2021
<https://doi.org/10.1007/978-3-030-82028-2>
3. Prigogine, Y., & Stengers, I. (1984). Order out of Chaos; Man's new dialogue with nature. Bantam Books.
4. UNESCO. (2019). Report on the implementation of the UNESCO 2015 recommendation on museums and collections. Recommendation concerning the protection and promotion of museums and collections, their diversity and their role in society. Paris: The United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.
<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000371549>
5. Stata.com. <https://www.statista.com/topics/7489/museums-worldwide/>
6. Merriman, N. (2008), "Museum collections and sustainability", *Cultural Trends*, Vol. 17 No. 1, pp. 3-21, doi:10.1080/09548960801920278
7. Worts, D. (2006), "Fostering a Culture of Sustainability", *Museums & Social Issues*, Vol. 1 No. 2, pp. 151-172, doi: 10.1179/msi.2006.1.2.151
8. Holden, J. (Ed.) (2006), *Cultural Value and the Crisis of Legitimacy. Why culture needs a democratic mandate*, Demos, London.
9. Rota, M., Corgnati, S.P. and Di Corato, L. (2015), "The museum in historical buildings: Energy and systems. The project of the Fondazione Musei Senesi", *Energy and Buildings*, Vol. 95, pp. 138-143, doi:10.1016/j.enbuild.2014.11.008
10. Cameron, F.R. (2012), "Climate change, agencies and the museum and science centre sector", *Museum Management and Curatorship*, Vol. 27, No. 4, pp. 317-339, doi: 10.1080/09647775.2012.720183
11. Woodward, S. (2012), "Funding museum agendas: challenges and opportunities", *Managing Leisure*, Vol.17, No. 1, pp. 14-28, doi: 10.1080/13606719.2011.638202
12. Moore, G. and Moore, M. (2005). *Creating public value through state arts agencies*, Arts Midwest, Minneapolis.
13. Weinberg, M.L. and Lewis, M.S. (2009), "The public value approach to strategic management", *Museum Management and Curatorship*, Vol. 24, No. 3, pp. 253-269, doi: 10.1080/09647770903073086
14. T. Pencarelli, M. Cerquetti, S. Splendiani. The sustainable management of museums: an italian perspective. *Tourism and Hospitality Management*, Vol. 22, No. 1, pp. 29-46, 2016
15. Pop, I.L.; Borza, A.; Buiga, A.; Ighian, D.; Toader, R. Achieving Cultural Sustainability in Museums: A Step Toward Sustainable Development. *Sustainability* **2019**, *11*, 970. <https://doi.org/10.3390/su11040970>
16. Pop, I.L.; Borza, A. Factors Influencing Museum Sustainability and Indicators for Museum Sustainability Measurement. *Sustainability* **2016**, *8*, 101. <https://doi.org/10.3390/su8010101>
17. Adams, E. Towards Sustainability Indicators for Museums in Australia; University of Adelaide: Adelaide, Australia, 2009. Available online:

<http://www.significanceinternational.com/Portals/0/Documents/>

[Sustainability_indicators_report_by_Eleanor_Adams_11January2010.pdf](#)

18. Rentschler, R.; Gilmore, A. Museums: Discovering services marketing. *Int. J. Arts Manag.* 2002, 5, 62–72.
19. Moldavanova, A. Two narratives of intergenerational sustainability: A framework for sustainable thinking. *Amer. Rev. Public Adm.* 2016, 46, 526–545. [CrossRef]
20. Loach, K.; Rowley, J.; Griffiths, J. Cultural sustainability as a strategy for the survival of museums and libraries. *Int. J. Cult. Policy* 2017, 23, 186–198. [CrossRef]
21. Errichiello, L.; Micera, R. Leveraging Smart Open Innovation for Achieving Cultural Sustainability: Learning from a New City Museum Project. *Sustainability* 2018, 10, 1964. [CrossRef]
22. Camarero, C.; Garrido, M.J.; Vicente, E. How cultural organizations' size and funding influence innovation and performance: the case of museums. *J. Cult. Econ.* 2011, 35, 247. [CrossRef]

Ahrorova Madina Rahmatovna
Samarqand Davlat Pedagogika instituti
madinaaxrorova@gmail.com

Received 4th August 2025, Accepted 11th September 2025, Online 25th October 2025

O‘ZBEK MUMTOZ SHOIRALARI IJODIDA PEDAGOGIK QARASHLAR VA ULARNING METODODLOGIK TAHLILI

Annotatsiya Maqolada Sharq ayollarining jamiyat tarbiyasidagi o‘rni ochib berilgan. Pedagogik qarashlar ma’rifat g‘oyalari bilan hamohang tarzda yoritilganligi maqolaning asosiy tadqiqot obyekti tashkil etadi.

Kalit so‘zlar: Robiya (X asr), Mehri (XV asr), Zebuniso (XVII asr), Nodira, Uvaysiy, Maxzuna, Dilshod (XIX-asr), Anbar-otin (XIX-XX-asrlar) “Mukammal tarixi Farg‘ona”, “bahrbayt”, “Muhojirlar tarixi”.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ В ТВОРЧЕСТВЕ УЗБЕКСКИХ ПОЭТОВ- КЛАССИКОВ И ИХ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация: В статье раскрывается роль женщин Востока в воспитании общества. Основным объектом исследования статьи является освещение педагогических взглядов, созвучных идеям просветительства.

Ключевые слова: Робия (X в.), Мехри (XV в.), Зебунисо (XVII в.), Нодира, Увайсий, Махзуна, Дильшод (XIX в.), Анбар-отин (XIX-XX вв.) «Совершенная история Ферганы», «Бахрбайт», «История переселенцев».

PEDAGOGICAL VIEWS IN THE CREATION OF UZBEKISTAN CLASSICAL POETS AND THEIR METHODOLOGICAL ANALYSIS

Abstract: The article reveals the role of Eastern women in the education of society. The main object of research of the article is the coverage of pedagogical views in harmony with the ideas of enlightenment.

Keywords: Robiya (X century), Mehri (XV century), Zebuniso (XVII century), Nodira, Uvaysiy, Makhzuna, Dilshod (XIX century), Anbar-otin (XIX-XX centuries) "Perfect history of Fergana", "bahrbayt", "History of the Migrants"

KIRISH

O‘zbek xalqi tarixan ta’lim-tarbiya sohasida o‘ziga xos dorilfunun yaratgan. O‘tmishda atoqli mutafakkirlar pedagogikaga doir muhim fikrlarni aytib qoldirganlar, ularni o‘rganish pedagogik tafakkurning o‘sishiga, pedagogik madaniyatning ortishiga imkon beradi. Chunonchi, davlatimiz

rahbari ta'kidlaganidek "Xalqimiz tayanchi - ajdodlarimiz qoldirgan ma'naviy merosning o'zi bir xazina. Bu xazinadan odilona foydalanish lozim".

O'rta Osiyo pedagogikasining o'ziga xususiyatlaridan biri shoira ayollarning nafaqat oiladagi, balki jamiyat hayotidagi pedagogik jarayondagi ishtirokidir. Tadqiqotlar natijasida taraqqiyotning har bir bosqichida shunday shoirlarning nomlarini uchratamiz. Masalan: Robiya - (X asr), Mehri- (XV asr), Zebuniso (XVII-asr), Nodira, Uvaysiy, Maxzuna, Dilshod- (XIX-asr), Anbar-otin - (XIX-asr - XX-asr boshlari) va boshqalar.

ADABIYOTLAR TAHLILI.

Mumtoz shoirlar ijodi haqida qiziqish dastlab Lutfillo Olimning "Nodira hayoti"ga bag'ishlangan maqolasida 1923-yilda "Bilim o'chog'i jurnalining 2-3-sonida berilgan ma'lumotlaridan boshlangan degan qarashlar bor. Maqolani kirish qismida muallif xotin-qizlarning kishilik dunyosidagi tarixiy rolini qayd etar ekan, Qo'qon, Samarqand va Buxoro kabi shaharlardan "tog'dek" madrasai xonimlardan shoira va olimlar chiqqanligini gapirib, Nodirani bunga misol qilib ko'rsatadi.

Aynan shu maqola haqida Mahbuba Qodirova nomzodlik dissertatsiyasida Ijobiy va tanqidiy fikrlar bildirilgan. Tadqiqotchi biografiyasiga oid ba'zi ma'lumotlarni noto'g'ri berganligini M.Qodirova isbotlab beradi. Masalan: Komila ismi deb yozadi. Vaholanki, uning taxallusi edi. Lutfullo Olim Nodiraning g'azallarini tahlil qilayotganda uning zamonasining konkret tarixiy sharoiti bilan bog'lamasdan yuzaki tekshiradi. Bu maqola Nodiraning hayoti va ijodi bilan tanishtirishda birinchi tashabbus edi." – deya xulosa qiladi. Shoiraning ijodiy merosi hech qachon olimlar nazaridan chetda qolmagan. Ular turli xil qarashlarini xalqqa havola etib borishgan. Gazeta va jurnallar orqali fikrlarni bildirishgan. Jumladan, Nodiraning ijodini o'rganishda va ommalashtirishda filologiya fanlari kandidati (nomzodi) O'tkir Rashid anchagina ish qilgan. Uning 1940-yili "Yorqin hayot" jurnalining 4 va 8–9-sonlarida bosilgan "Nodira" sarlavhali maqolasi, 1949-yil "Vatanimizning ajoyib kishilari to'g'risida suhbatlar" sonidagi Uvaysiy, Mahzunalar haqidagi maqolasi, 1957-yili "Sharq yulduzi" jurnalining 4-sonida "Uch mashhur shoira" sarlavhali maqolalari diqqatga sazovordir. Bu maqolalar Nodiraning hayoti va ijodi haqida birmuncha ma'lumot beradi. Mahbuba Qodirova "O'tkir Rashid Nodira haqidagi ma'lumotni manbaga asoslanmasdan keltira beradi" – deb maqola to'g'risida o'z fikrlarini bayon etadi. Yana, "Nodiraning tug'ilgan yili 1790 desa, Umarxon 19 yoshida, 15 yashar Nodiraga 1805-yili uylangan. Keyingi maqolada Nodiraga 1808-yili 22 yoshida uylanadi" – deb necha chalkash fikrlari to'g'risida tanqidiy yondashadi", -deb aytadi.

1937-yili "O'zbek xotin-qizlari" jurnalida Muzayyana "Nodira" sarlavhali maqolasi bosilib chiqqan. 1959-yili Moskvada bo'lgan o'zbek san'ati va adabiyoti dekadasi munosabati bilan O'zbekiston Davlat badiiy adabiyoti nashriyoti tomonidan bir qancha o'zbek adabiyoti klassik shoirlarining asarlari nashr etilgan. Bundan tashqari taniqli ma'rifatparvar Qo'qon tarixi va adabiyotining katta vakili olimi Po'latjon domulla Qayumov "Tazkirai Qayumiy" (1998) asarida umumturkiy adabiyotining ulug' namoyondalari haqida juda qadrli ma'lumotlarni yozib qoldirgan. Po'latjon domulla biron shoir haqida fikr yuritayotganda, ilmiylik tamoyili mezoniga amal qiladi. "Tazkirai Qayumiy" 1-daftar 149-betida Nodira hayoti va ijodi to'g'risida qisqacha ma'lumotlar berib o'tadi. Nodiraning otasi Rahmonqulibiy Norbo'tabiy bilan azaliy qarindoshligi, tarixchi olim Hakimxon to'raning "Muntahab ut tavorix" asari haqida to'xtalgan.

Ushbu tadqiqotlardagi umumiy xulosalarga tayanib, mumtoz shoirlar ijodidagi pedagogik qarashlarni Nodiraning badiiy asarlari misolida ko'rsak. Bizga ma'lumki, Nodira asarlari mukammal bilimli, chuqur g'oyaviy mazmun va yuksak badiiy shaklga ega. Uning ijodida ezgulik va yovuzlik, insonparvarlik va adolat o'rtasidagi kurash, insonni axloqiy tarbiyalash, uning ma'naviyatini yuksaltirish muammolari kabi zamonaviy hayotning muhim masalalari o'z aksini topgan. Shoiraning teran insonparvar she'rlari insonning tabiiy haq-huquqlarini, Sharqning mazlum va xo'rlangan ayollarini himoya qiluvchi otashin ovozdek yangradi. Shoiraning zamondoshlari Abdunabi Xotif, Uzlat, Uvaysiyar o'z xotira va hikoyalarida Nodiraning yoshlik yillari, she'riy mahorat cho'qqilari sari yo'li, devonlar yaratishi, uning siyosiy-ijtimoiy, adabiy-pedagogik faoliyatiga xos xususiyatlarni bayon etgan. Nodira qiynalgan ayol qalbi, ezilgan impuls, oyoq osti qilingan orzular, amalga oshmagan umidlar haqida gapirdi. U johillikni, zulmni, zulmni qoraladi. Ulug' ayol – ustoz va psixolog inson qadr-qimmatini, chinakam do'stlik, odamlarga muhabbatni kuylagan. Nodira turmush o'rtog'i Umarxon adolatli va dono hukmdor bo'ladi, degan umidda yashadi.

Nodira ijodining o'ziga xos jihati shundaki, u oliy zodagonlardan bo'lgan ayrim shaxslarning noliyiq qilmishlarini qoralash va yosh avlodga nisbatan axloq-odob namunasiga ta'sir bo'lmasligi kerakligini ta'kidlagan:

Toj ham, taxt ham, saroy ham, qasr ham hukmronlik quroli emas.

Shohning boshqaruv quroli boshqa narsa,

Podshoh shon-shuhrat maydonida o'zini ko'rsatmoqchi bo'lsa,

Buning uchun boshqa narsa talab qilinadi.

Va hamma o'jarlar orasida

Erkaklar o'rni zodagonlikdir [3].

Bu o'rinda shoira shohning xizmatlari so'zda emas, amalda ekanligi, u zo'ravonlik bilan emas, yuksak axloq va olijanob ishlar bilan o'zini yuksaltirishi kerak, degan fikrni davom ettiradi. Shoh shoh unvonini bilan emas, balki insoniyligi, mehribonligi va adolati bilan faxrlanishi kerak. Nodira yaxshilik olami bilan yomonlik olamini qarama-qarshi qo'ydi. Agar yovuzlikni xonlar va ularning saroy a'yonlari timsol qilsa, u yaxshilik boshlanishini oddiy xalq vakillari, zamondoshlarida ko'rgan. U barchani tinch-totuv yashashga chaqiradi.

Fazliy Namangoniyning "Mukammal tarixi Farg'ona" asaridagi ma'lumotlarga ko'ra, Mohlaroyim ikkita madrasa qurdirgan. Ulardan biri qabriston yonidagi Cholpon madrasasi, ikkinchisi esa va Maxlaroyimning shaxsan o'zi ta'minlab turgan miskin va g'ariblar uchun qurilgan madrasa. Madrasadagi barcha talabalar tekin o'qitilgan, kiyim-kechak bilan ta'minlangan, madrasa peshtaxtalarida esa turli kitoblar va qo'lyozmalarning yaxshi to'plamlari bor edi. Shoir Mutrib eslaganidek, Nodira tashabbusi bilan Alisher Navoiy, Fuzuliy, Bedil, Bobur devoni va ularning eng ko'zga ko'ringan tarixiy asarlari va adabiy yodgorliklarining yozishmalari va tarjimalari amalga oshirilgan.

Nodira ko'chiruvchilar ishining barcha tafsilotlarini o'rganib chiqdi, savodxonligini kuzatib bordi. U shaxsan o'zi qo'lyozmalarni tekshirdi, shundan so'ng u muqovalar yasashga ruxsat berdi, Nodira mohir nusxachilarni kumush qalam qutilari bilan taqdirladi, ularga "Oltin qalam sohibi" unvonini berdi. Nodira o'zini iqtidorli yoshlar bilan o'rab oldi va Uvaysiy bilan birga yosh qizlarda

she'riyatga mehr uyg'otishga harakat qildi. Uvaysiy ustoz shogirdlarining ongini, mushohadasini rivojlantirish maqsadida kundalik mavzularda yozilgan she'riy topishmoqlardan foydalangan. Shogirdlarining estetik didini rivojlantirgan Nodira va Uvaysiy ular qalbida adabiyotga mehr uyg'otdi, bilim, ilm, donishmandlikni qadrlashga chaqirdi.

Nodira yozgan:

Bilim, aql, donolik, sabr, xotirjamlik, ehtiyotkorlikni

Sham atrofida aylanib yurgan kuya kabi hamma narsani saqlang [3].

Nodira yoshlarga katta kuch va e'tibor bag'ishladi, ularni to'g'ri fikrlashga o'rgatish, ularda barcha ilg'or va yaxshilikka muhabbat qo'llab-quvvatlashga harakat qildi. Shoiraning bu tarbiyaviy faoliyati ta'lim-tarbiya va ma'naviyatni yuksaltirishga da'vatlarda ifodalangan. "Til qilichi ilm xazinasining kaliti bo'ldi", deb yozgan Nodira va noma'lum muallif o'zining tojik devonida uning fahm-farosati tufayli u baxt va hayot mazmunini anglaganini ta'kidlagan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR.

Turkistonda birinchi bo'lib qizlar maktabini ochgan ayol o'qituvchi Anbar otin 1810-yilda Qo'qonda kambag'al oilada tug'ilgan. Yetti yoshida Anbar Dilshod Barno boshqariladigan maktabga yuboriladi. Shoir Dilshod, ziyoli, o'qimishli, dunyoqarashi keng ayol. Maktabda qizlar dunyoviy fanlar bilan tanishdilar, o'qidilar Bu yerda Anbar she'r yozishni boshlagan. Dilshod ruxsati bilan shoir mustaqil saboq bera boshlaydi. U ayollarning xulq-atvor qoidalarini o'rgatdi, singdirdi yuqori axloqiy xulq-atvor ko'nikmalarini shakllantiradi. Xalq ta'limi haqida qayg'urgan Anbarotin shoir Furqat nomiga she'riy xabar yozib, unda yangi turdagi maktab ochish talabini qo'llab-quvvatlashni so'radi. U o'qituvchilar tayyorlamagan mavjud boshlang'ich maktab va madrasalar aholi o'rtasida savodsizlikni yo'q qilish muammosini hal qilolmasligini tushundi. Ularda barcha ta'lim ibodatlarini ma'nosiz yodlashga tushirilgan. Anbar esa xalqni ilm olishga va yangi maktablarda o'qishga chaqirdi. Shoir ta'limda shaxsning ozod bo'lishiga yo'l ko'rsatishiga ishongan.

Shoiraning butun ijodini qamrab olgan markaziy mavzulardan biri o'zbek ayolining og'ir taqdiri. Anbarning g'azabli ovozi g'am va dardga to'lib, Sharq ayolini xo'rlangan va huquqdan mahrum bo'lgan shaxsga aylantirgan ijtimoiy tuzumni qoralaganini bildiradi. Uning yorqin va hissiyotli misralari kundalik hayotda shakllangan qoloq huquq va urf-odatlarga murosasiz munosabatni ifodalaydi:

Farmonqulining qiziman, voy, ojizman, ojizman,

Lekin men farishta emas, odamman

bandaning yomon taqdiri menga begona!

Do'stlar, men yolg'iz o'zim haqimda gapirmayapman,

Zulmatda yashiringan ayollarning nolalari son-sanoqsiz,

Oh, ularga rahm qil! [4]

Bu satrlarda insonparvarlik, Turkistonning xo'rlangan ayolini ozod ko'rishga bo'lgan ehtirosli ishtiyoq singdirilgan. Anbar otin ayollarning ko'zlaridan pardani tashlab, qanot qo'zg'atadigan vaqt kelishiga qat'iy ishonadi. Garchi shoir tushunchaga ko'tarilmasa ham o'z asarlarida ommaviy kurash, ammo boylarni tanqid qilib, mazlum xalq manfaatlarini faol himoya qiladi, ularning og'ir taqdiri bilan murosqa qila olmaydi. Anbar otin shoir, faylasuf va ustoz, albatta, avlodlarining xotirasi va minnatdorchiligiga loyiqdir.

XIX-XX asrlarda mintaqaning tafakkuri ayol o'qituvchilar shoiralar bilan bog'liq bo'lib qoldi. Ushbu davrda ijod etgan Uvaysiy, Dilshod, Samar-Bonu, Anbar Otin va ularning pedagogik qarashlari haqida juda oz ma'lumotlar yetib kelgan.

Biz ko'rib chiqayotgan davrda asosan o'g'il bolalar ta'lim olib, faqat bir nechta qizlar maktabga borar edi, ayol o'qituvchilar ularni o'qitgan. Qizlar, qoida tariqasida, 7 yoshdan 11 yoshgacha bo'lgan o'quv kursini tugatdilar. Ko'proq arabcha matnlar o'qitilgan maktablarda odatda yoshi katta qizlarga hunarmand ayollar tomonidan tikuvchilik o'rgatilgan. O'qituvchilar talabalarining deyarli yarmi odatda kichik o'g'il bolalar edi (ko'pincha olti yoshgacha)

Uvaysiy qizlar maktabida asosan muxammaslar o'qitilgan va talabalar bilan muxammas yozish mashq qilingan. O'qituvchilar "bahrbayt" (she'rlar dengizi) o'yinidan ham foydalanishgan: o'yinchilardan biri o'rgangan she'rlaridan she'r o'qib beradi, qolgan o'quvchilar esa oldingi she'rning oxirgi so'zi yoki oxirgi harfi bilan boshlangan boshqasini tezda eslab qolishga harakat qilishardi.

Biz Anbar Otin va Dilshod (ikkinchining taxallusi Barno edi) haqida to'liqroq ma'lumot topdik. Shu tariqa, Dilshod o'zining "Muhojirlar tarixi" nomli avtobiografik asarida bir necha yil maktabni boshqargani va yiliga 20-30 nafar o'quvchi tahsil olishi haqida hikoya qiladi. Shu yillarda Dilshod 891 nafar qizga o'qish va yozishni o'rgatgan [4].

XULOSA

XIX-XX asrlarda Turkiston maorif tizimida ayollarning ayniqsa, o'zbek mumtoz shoiralarining ahamiyati beqiyos. Ular tashkil etgan maktablarda talabalar qisqa vaqt ichida haftiyak va chorkitobni o'rganishdi, lekin Dilshod maktabida asosiy adabiyotlar Alisher Navoiy, Muhammad Fuzuliy, Hofiz, Mirzo Bedil, Shamsiddindan o'qishar edi.

Iste'dodli shoira Dilshod, improvizatsiyaga mohir bo'lib, qizlarda she'riyat didini rivojlantirgan. Uning ta'kidlashicha, uning barcha shogirdlarining deyarli to'rtidan bir qismi she'riyat qobiliyatiga ega bo'lib, ulardan 24 nafari "Muhojirlar tarixi"ning yo'qolgan sahifasida ismlari bor edi. Dilshod, ayniqsa, o'zining to'rt nafar shogirdlarini alohida ajratib ko'rsatdi: "Mening eng yaxshi shogirdlarim Xayriniso, Bahriniso, Anbaroy va To'tiqiz bo'lib, ular Hofiz, Navoiy, Bedil va Fizuliyning sevib qolgan izdoshlari edi".

Dilshod maktabining ayrim shoiralari o'zlari she'rlar yozganlar, demak u qizlarga nafaqat o'qish, balki yozishni ham o'rgatgan.

1887-yilda I.Oltinsarin tomonidan Qirg'iz shahrida tashkil etilgan birinchi ayollar maktabida qizlarni savodxonlik, axloqiy tarbiya, insof, hunarmandchilikka o'rgatish masalalariga katta e'tibor berilgan. Birozdan keyin bunday maktablar To'rg'ay (1891), Qo'stanay (1896), Aqto'be (1896) shaharlarida ochildi [1; 316]. Ammo Ayollar madrasasi ilk bor 1910-yilda Orenburg shahrida Bog'bo'ston Mo'minova tashabbusi bilan ochilgan. Madrasada qozoq, qirg'iz, o'zbek va ko'plab tatar ayollari tahsil olgan. 10 yil davomida madrasani 1212 nafar talaba tamomladi, shundan 347 nafar qiz muallimlik oldi [1; 315]. 1920-yilda Alash shahrida qozoq va tatar maktablari ochilib, ularda ayollar dars bergan. Ular orasida Nazira Quljonova va Jumabike Ibragimova ham bor edi. Ular jurnalist, yozuvchi sifatida ham tanilgan va ijtimoiy faoliyati bilan hurmatga sazovor bo'lgan. Shunday qilib, chorizm mustamlakachilik siyosatining og'ir sharoitlarida xotin-qizlar – shoiralar – ustoz-murabbiylar tarbiyasiga munosib hissa qo'shdilar

Yuqoridagilardan ma'lum bo'ladiki, O'zbekistonning bir qismi, bugungi Qozog'iston, Tojikiston, Turkmaniston, Qirg'iziston hududlarini o'z ichiga olgan Turkistonda maorifning rivojlanish tarixini buyuk maorifchi ayol ijodini o'rganmasdan turib tasavvur etib bo'lmaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1.M.Qodirova Nodira hayoti va ijodi, T., 1965; nadira, T.. 1967, 1990; Dilshod, T., 1971; Zebunniso, T., 1982; Shoiri Anbar, T., 1991: Shoiri Muazzamxon, T., 1992; She'riyat va muhabbat malikasi, T., 1998.

2.Мухтаров А. Дильшод и ее место в истории общественной мысли таджикского народа в XIX — начале XX веков — Душанбе, 1969.

3. Центральный государственный архив Узбекистана — Ф.3.-Оп.2- Д.116.-Л.67.

4.Образовательное наследие женщин — просветительниц Центральной Азии конца XIX — начала XX вв. — Астана, 2010. — 167 с.

5.Педагогическое наследие женщин — просветительниц центральной азии конца XIX — начала XX вв. Баббекова Гульзамира Джураевна Астана, Казахстан

Karimov Zafarbek Ataboyevich
Urganch Davlat Pedagogika Instituti
“Milliy g‘oya va falsafa” kafedrası dotsenti
Email: kzafarbek727@gmail.com

Received 4th August 2025, Accepted 11th September 2025, Online 25th October 2025

FINLYANDIYA TA'LIM FALSAFASI VA O'ZBEKISTON TA'LIM ISLOHOTLARI: QIYOSIY TAHLIL

Annotatsiya. Ushbu maqolada Finlyandiya ta'lim falsafasi va O'zbekiston ta'lim islohotlari qiyosiy tahlil qilinadi. Finlyandiya ta'lim tizimining tenglik, erkinlik, shaxsga yo'naltirilganlik va o'qituvchi mustaqilligi kabi tamoyillari tahlil etilib, O'zbekiston ta'lim tizimidagi so'nggi yillardagi islohotlar bilan solishtiriladi. Tadqiqot qiyosiy pedagogik tahlil, kontent-analiz va xalqaro tashkilotlar hisobotlariga asoslangan holda olib borildi. Natijalar Finlyandiya ta'lim modeli insonparvarlik tamoyillarini amalda to'liq ro'yobga chiqarganini, O'zbekiston esa bosqichma-bosqich bu model tomon intilayotganini ko'rsatdi. Maqola yakunida O'zbekiston ta'lim tizimini takomillashtirish uchun amaliy tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim falsafasi, insonparvarlik tamoyillari, Finlyandiya ta'lim tizimi, O'zbekiston ta'lim islohotlari, qiyosiy pedagogika.

FINNISH EDUCATIONAL PHILOSOPHY AND EDUCATIONAL REFORMS IN UZBEKISTAN: A COMPARATIVE ANALYSIS

Annotation: This article presents a comparative analysis of the philosophy of education in Finland and educational reforms in Uzbekistan. The Finnish education system, based on equity, freedom, learner-centeredness, and teacher autonomy, is examined and compared with the recent reforms in Uzbekistan's education sector. The study relies on comparative pedagogy, content analysis, and international reports. Findings indicate that Finland has successfully implemented humanistic principles in practice, while Uzbekistan is gradually moving towards this model. The article concludes with practical recommendations for enhancing the quality of education in Uzbekistan.

Keywords: philosophy of education, humanistic principles, Finnish education system, educational reforms in Uzbekistan, comparative pedagogy.

ФИНСКАЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ФИЛОСОФИЯ И ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ РЕФОРМЫ УЗБЕКИСТАНА: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Аннотация: В данной статье проводится сравнительный анализ философии образования Финляндии и образовательных реформ в Узбекистане. Рассматриваются ключевые элементы финской системы образования, такие как равенство, свобода, личностно-ориентированный подход и автономия учителя, а также их сопоставление с проводимыми в Узбекистане реформами. Исследование основано на методах сравнительной педагогики, контент-анализа и материалах международных организаций. Результаты показывают, что Финляндия успешно реализовала принципы гуманизма на практике, в то время как Узбекистан постепенно движется в этом направлении. В заключение предложены практические рекомендации по совершенствованию системы образования Узбекистана.

Ключевые слова: философия образования, принципы гуманизма, система образования Финляндии, образовательные реформы в Узбекистане, сравнительная педагогика.

KIRISH

O'zbekistonda so'nggi yillarda ta'lim sohasida xalqaro tajribalarga, xususan Finlandiyadagi ta'lim modeliga katta qiziqish paydo bo'lmoqda. Ushbu model "Finlyandiya tajribasi" nomi bilan keng tarqalgan bo'lsa-da, uning nima ekanligi va O'zbekiston sharoitida qanchalik mos kelishi haqida ko'plab savollar mavjud. Davlat darajasida ham bu masalaga alohida e'tibor qaratilmoqda: masalan, Sirdaryo viloyatiga tashrif vaqtida Prezident Shavkat Mirziyoyev boshlang'ich maktablar uchun "Finlyandiya standartlari" asosida darsliklar ishlab chiqilishini e'lon qildi va bu qarorni Finlyandiya xalq ta'limini Yevropada va butun dunyoda raqobatbardosh ekanligi bilan izohladi. Keyinchalik Qashqadaryo viloyatini rivojlantirish bo'yicha yig'ilishda esa kelgusi o'quv yilidan boshlab viloyatning 48 ta maktabida Finlyandiya ta'lim tizimi tatbiq etilishi haqida ko'rsatma berildi. Bundan tashqari, Ta'lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi finlyandiyalik ekspert bilan muhokama o'tkazganligi haqida hisobot berdi. Ammo savol tug'iladi: **"Fin tajribasi" nimadan iborat bo'ladi?** U haqiqatan ham O'zbekiston ta'lim tizimidagi chuqur muammolarni hal qila oladigan sehrli vositami? Yoki u faqat ayrim elementlari bilan chegaralangan modellar to'plami bo'lib, ularni o'z sharoitimizga moslashtirish zarur? Ushbu maqolada shunday savollar asosida Finlyandiya ta'lim falsafasi va O'zbekiston ta'lim islohotlari insonparvarlik tamoyillari nuqtai nazaridan qiyosiy tahlil qilinadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqot Finlyandiya ta'lim falsafasi va O'zbekiston ta'lim islohotlarini insonparvarlik tamoyillari nuqtai nazaridan o'rganishga qaratilgan bo'lib, metodologik asos sifatida qiyosiy pedagogika va ta'lim falsafasi nazariyalari tanlab olindi. Tadqiqot jarayonida asosan sifatli tahlil yondashuvlari qo'llanildi, chunki ikki mamlakat ta'lim tizimlari o'ziga xos tarixiy, madaniy va ijtimoiy omillar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ularni faqat to'liq sonli ko'rsatkichlar orqali baholab bo'lmaydi. Shu bois, interpretativ-paradigmatik yondashuv asosida mavjud manbalar o'rganilib, ular o'rtasidagi umumiylik va farqlar aniqlashga harakat qilindi. Finlandiya ta'lim tizimi o'zining noyob falsafasi va amaliyotlari bilan dunyo miqyosida tanilgan. Ushbu tizim quyidagi asosiy jihatlarda ajralib turadi:

- **Hammasi uchun teng imkoniyat** — Finlyandiya ta'limi adolat tamoyilini ustun qo'yadi, ya'ni ijtimoiy-iqtisodiy farqlardan qat'i nazar, har bir bola yuqori sifatli ta'limga ega bo'lishi lozim
- **O'qituvchiga ishonch va avtonomiya** — Fin o'qituvchilarga dars rejasini o'zi shakllantirish, uslublar tanlash va o'quvchilarning individual ehtiyojlariga moslashish imkoniyati beriladi.
- **Stress darajasini kamaytirish va o'qitishda gumanistik yondashuv** — bolalarga ortiqcha imtihonlar yuklash emas, balki erkin muhit, tanaffuslar va ijodiy faoliyatga vaqt ajratish muhimdir.
- **Nazoratning minimal miqdori va ishonchga asoslangan baholash** — maktablar va o'qituvchilarga cheklangan nazorat bo'lishi, baholash ko'proq formativ (doimiy) tarzda amalga oshiriladi.

Finlyandiya ta'lim tizimining tuzilishi ham uning falsafasiga mos. Masalan, maktabgacha ta'lim keng qo'llaniladi (garchi qat'iy majburiy bo'lmasa ham), majburiy umumta'lim bosqichi 11 yilni tashkil etadi, baholash va standartlashtirilgan testlar erta bosqichlarda kam qo'llaniladi.

O'zbekistonda ham so'nggi yillarda ta'lim islohotlari keng qamrovli maqsadlar bilan amalga oshirilmoqda. Maktabgacha ta'lim qamrovi 2017–2022 yillar davomida ikki barobar oshdi. Prezidentning davlat sammitlari va yig'ilishlarida ta'lim, o'qituvchilar tayyorlash, maktab infratuzilmasi va sifat masalalari ko'p muhokama qilinmoqda. Prezident fikricha, ta'lim har bir jamiyatning taraqqiyoti uchun kalitdir: "Muammolarimizning yechimi ... faqat ta'lim va tarbiyadadir."

Bugungi kunda "Fin tajribasini tatbiq etish" tashabbusi joylarda sinov tariqasida boshlanmoqda — masalan, Qashqadaryo viloyatida 48 ta maktabda fin modelini tatbiq etish masalasi qo'yilgan. Ammo bu jarayonda bir qator savollar va xavotirlar ham mavjud: ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy farqlarni qanday hisobga olish mumkin? Fin modelining individual elementlarini olib, ularni

O'zbekiston sharoitiga moslashtirish bo'yicha qanday strategik yo'nalishlar tanlanishi kerak? Ushbu tadqiqot ana shunday savollarga javob topishga intiladi.

Tadqiqotning asosiy manbalari turlicha bo'lib, xalqaro va milliy hujjatlar, ilmiy adabiyotlar, statistik ma'lumotlar hamda ekspert tahlillarini qamrab oldi. Finlyandiya ta'lim tizimini o'rganishda OECD, UNESCO va Jahon banki hisobotlari, shuningdek Pasi Sahlbergning *Finnish Lessons* asari asosiy nazariy manba sifatida olindi. O'zbekiston ta'lim islohotlarini tahlil qilishda esa Prezident Shavkat Mirziyoyevning nutqlari, hukumat qarorlari, Xalq ta'limi vazirligi va Ta'lim sifatini nazorat qilish inspeksiyasi hujjatlari, mahalliy olimlar maqolalari hamda rasmiy statistik ma'lumotlar hamda pedagogika va falsafa bo'yicha zamonaviy ilmiy maqolalar tadqiqotning nazariy asoslarini mustahkamlashda muhim manba sifatida qo'llandi.

Tadqiqot dizayni qiyosiy-pedagogik xarakterga ega bo'lib, unda bir necha tahlil yo'nalishlari uyg'unlashtirildi. Avvalo, normativ-huquqiy hujjatlar tahlil qilinib, har ikki mamlakatda ta'limni tartibga soluvchi qonunlar, dasturlar va strategiyalar solishtirildi. Keyin pedagogik adabiyotlar orqali ta'lim falsafasi va insonparvarlik tamoyillari nazariy jihatdan o'rganildi. Bundan tashqari, xalqaro reytinglar (PISA, TIMSS) orqali empirik ma'lumotlar ko'rib chiqildi, natijalarning ijtimoiy-madaniy sabablarini izohlash uchun esa kontent-tahlil usuli qo'llanildi [1](OECD, 2018). Ushbu yondashuv Prezident nutqlari, ta'lim siyosatiga oid rasmiy hujjatlar va ekspert intervyularidan olinadigan asosiy g'oyalarni tizimlashtirishga imkon berdi. Ma'lumotlar yig'ish jarayoni bosqichma-bosqich amalga oshirildi. Avval xalqaro va mahalliy manbalar o'rganilib, ular o'qituvchilar maqomi, baholash tizimi, darslik siyosati, maktab avtonomiyasi va insonparvarlik tamoyillari kabi kategoriyalar bo'yicha ajratildi. Keyingi bosqichda mazkur kategoriyalar doirasida ikki tizim o'rtasidagi o'xshashlik va farqlar aniqlanib, ular tahliliy jadval va konseptual sxemalar orqali umumlashtirildi. Yakuniy bosqichda esa milliy sharoitga moslashtirish imkoniyatlari va ehtimoliy cheklovlar asosida xulosalar ishlab chiqildi.

Metodologik jihatdan tadqiqot bir nechta yondashuvlarning uyg'unligiga asoslandi. Qiyosiy pedagogik usul orqali ikki tizim bir xil mezonlar asosida solishtirildi, sotsiologik yondashuv yordamida xalqaro statistik ma'lumotlar (PISA ko'rsatkichlari, o'qituvchilar malakasi, ta'lim qamrovi) tahlil qilindi. Shu bilan birga, falsafiy tahlil insonparvarlik tamoyillarining mohiyatini chuqur anglash imkonini berdi, kontent-tahlil esa siyosiy nutqlar va hujjatlarda aks etgan g'oyalarni tizimlashtirishga xizmat qildi.

Tadqiqotning chegaralari ham mavjud. Ma'lumotlarning ko'pi sifatli xususiyatga ega bo'lgani uchun natijalar empirik eksperiment yoki tajribaviy tekshiruvga asoslanmagan. Statistik ma'lumotlarning yillari va mezonlari turlicha bo'lgani sababli ular to'liq qiyoslanishi qiyin. Shuningdek, Finlyandiya modelining barcha elementlari O'zbekiston sharoitiga to'liq tatbiq etilishi mumkin emasligi bois, tadqiqot natijalari ko'proq tavsiyaviy xarakter kasb etadi. Shu bilan birga, qo'llanilgan metodologiya insonparvarlik tamoyillarini turli kontekstlarda tahlil qilishga va ularni milliy ta'lim tizimiga moslashtirish bo'yicha nazariy asoslangan xulosalar chiqarishga imkon berdi.

NATIJALAR

Tadqiqot jarayonida Finlyandiya va O'zbekiston ta'lim tizimlarini insonparvarlik tamoyillari nuqtai nazaridan qiyoslash natijasida bir qator muhim jihatlar aniqlandi. Avvalo, Finlyandiya ta'lim tizimi o'zining tenglikka asoslangan yondashuvi bilan ajralib turadi. Mamlakatda barcha o'quvchilar uchun bepul va sifatli ta'lim kafolatlangan, maktablar o'rtasida katta tafovut yo'q. [2]. Bu tizimda ijtimoiy kelib chiqishi, iqtisodiy imkoniyat yoki yashash joyidan qat'i nazar, barcha o'quvchilar deyarli bir xil sharoitlarda bilim olishadi. Natijada o'quvchilar orasidagi bilimlar tafovuti dunyodagi eng past ko'rsatkichlardan biri sifatida qayd etilgan[3]. Ikkinchidan, o'qituvchilar maqomi masalasida sezilarli farqlar kuzatildi. Finlyandiya o'qituvchilik eng nufuzli kasblardan biri hisoblanadi va unga kirishda kuchli tanlov o'tkaziladi. O'qituvchilar magistr darajasiga ega bo'lishi shart, ular mustaqil pedagogik

qaror qabul qilish huquqiga ega [4]. O'zbekistonda esa o'qituvchilarning maqomi va moddiy rag'batlantirilishi so'nggi yillarda yaxshilanayotgan bo'lsa-da, hali ham xalqaro standartlarga to'liq mos kelmasligi qayd etildi [5].

Shuningdek, baholash tizimi bo'yicha sezilarli tafovut mavjud. Finlyandiya o'quvchilar maktab davrida xalqaro testlar yoki milliy imtihonlar orqali muntazam baholanmaydi. Asosiy e'tibor individual rivojlanishga, o'qituvchi tomonidan shakllantiruvchi baholashga qaratilganligi bilan ajralib turadi. O'zbekistonda esa baholash tizimi an'anaviy tarzda ko'proq nazoratga asoslangan bo'lib, xalqaro standartlar asosida yangi baholash mexanizmlarini joriy etish ishlari bosqichma-bosqich amalga oshirilish rejalashtirilmoqda. Shu qatorda, insonparvarlik tamoyillarining ifodalanish darajasi ham qiyoslandi. Finlyandiya ta'lim tizimi o'quvchining shaxsiy erkinligi, mustaqil fikrlashi va ijtimoiy mas'uliyatini rivojlantirishga yo'naltirilgan [6]. O'zbekistonda esa insonparvarlik tamoyillari ko'proq ta'lim islohotlarining strategik maqsadlarida va huquqiy hujjatlarda ifoda etilgan bo'lsa-da, amaliyotda hali to'liq shakllanmaganligi kuzatildi [7].

Yana shuni ta'kidlash kerakki, xalqaro baholash dasturlari natijalari ham o'rganildi. PISA 2018 ma'lumotlariga ko'ra, Finlyandiya o'quvchilari savodxonlik, matematika va tabiiy fanlardan yuqori natijalarni ko'rsatgan. O'zbekiston esa mazkur dasturga endigina qo'shilgan bo'lib, dastlabki ko'rsatkichlarda o'quvchilarning global o'rtacha natijalardan pastroq ekanligi aniqlandi [8] (World Bank, 2020). Shu bilan birga, bu ishtirok xalqaro mezonlarga moslashish va ta'lim sifatini oshirishda muhim qadam bo'ldi. Yakuniy natija shuni ko'rsatadiki, Finlyandiya ta'lim tizimi insonparvarlik tamoyillarini yuqori darajada amalda ro'yobga chiqargan bo'lsa, O'zbekiston hozircha bu jarayonni huquqiy va strategik asoslarda shakllantirmoqda. Shu bois, Finlyandiya tajribasining ayrim elementlarini O'zbekiston sharoitiga moslashtirish ta'lim sifatini oshirishda samarali yo'l bo'lishi mumkin.

Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, Finlyandiya va O'zbekiston ta'lim tizimlari insonparvarlik tamoyillariga turlicha yondashuvlarga ega bo'lsa-da, ularning umumiy jihatlari ham mavjud. Qiyosiy tahlil jarayoni mavjud tafovutlarni aniqlash bilan birga, ta'limdagi ijobiy tajribalarni ham ko'rsatib berdi. Muhokama davomida ushbu jihatlar chuqurroq izohlandi hamda O'zbekiston sharoitida qo'llash imkoniyatlari yoritildi. Finlyandiya ta'lim tizimining muvaffaqiyatini belgilovchi asosiy omillardan biri ta'limda tenglik va adolat prinsipining izchil amalga oshirilganidadir. Bu mamlakatda shahardagi maktab bilan chekka hududdagi maktab o'rtasida sezilarli farqlar deyarli yo'q, natijada barcha bolalarga teng imkoniyat yaratiladi. Bunday yondashuv insonparvarlik g'oyalarining hayotda amalda tatbiq etilayotganidan dalolat beradi. O'zbekistonda ham bu borada muayyan islohotlar amalga oshirilayotgan bo'lsa-da, hududlar o'rtasida ta'lim sifati va sharoitlar bo'yicha farqlar hali ham sezilib turadi. Bu esa mamlakatda ta'lim infratuzilmasini yangilash va uni barcha hududlarda barqaror rivojlantirishni talab qiladi.

Farqlar o'quv dasturlari mazmunida ham kuzatiladi. Finlyandiya dasturlari ko'proq amaliy hayotiy ko'nikmalarni shakllantirishga yo'naltirilgan bo'lib, unda tanqidiy fikrlash, ijodkorlik va jamoada ishlash kabi kompetensiyalar alohida o'rin tutadi. O'zbekistonda esa dasturlar hanuz ko'proq nazariy bilimlarga asoslangan bo'lib, amaliy yondashuvni rivojlantirish endigina yangi bosqichda jadallashmoqda. Shu sababli, o'quv dasturlarini yangilash, ularni zamonaviy kompetensiyaviy yondashuv asosida qayta ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi. Xalqaro ta'lim reytinglari ham ikki mamlakatning yondashuvlari o'rtasidagi farqlarni ko'rsatdi. Finlyandiya o'quvchilari xalqaro baholash dasturlarida yuqori natijalarga erishib kelmoqda, bu esa insonparvarlikka asoslangan yondashuvning samaradorligini tasdiqlaydi. O'zbekiston esa bu dasturlarda yaqinda ishtirok etishni boshladi va dastlabki natijalarda ayrim ko'rsatkichlarda global o'rtachadan pastroq ko'rsatkich qayd etildi. Shunga qaramay, mazkur ishtirokning o'zi mamlakatning xalqaro ta'lim maydoniga kirib kelganini va sifatni oshirish yo'lida qat'iy harakat qilayotganini bildiradi.

Umumiy muhokamadan ko‘rinadiki, O‘zbekiston uchun Finlyandiya tajribasidan to‘g‘ri dan-to‘g‘ri nusxa olish emas, balki uning asosiy tamoyillarini milliy sharoitga moslashtirish muhimdir. Chunki ikki mamlakatning ijtimoiy-madaniy va iqtisodiy sharoitlari sezilarli darajada farq qiladi. Finlyandiya aholining soni nisbatan kam bo‘lgani uchun ta‘lim tizimini boshqarish qulayroq, O‘zbekistonda esa katta aholi soni va hududiy tafovutlar boshqaruv jarayonini murakkablashtiradi. Shu bois insonparvarlik tamoyillarini tatbiq etishda mahalliy resurslar, imkoniyatlar va mavjud sharoitlarni hisobga olish lozim. Amaliy jihatdan qaraganda, O‘zbekistonda insonparvarlik tamoyillarini kuchaytirish uchun ta‘limda tenglikni ta‘minlash, chekka hududlardagi maktablarni zamonaviylashtirish, o‘qituvchilar maqomini oshirish, baholash tizimini takomillashtirish, o‘quv dasturlarini yangilash hamda xalqaro hamkorlikni kengaytirish asosiy yo‘nalishlardan biri bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Xulosa. Yuqoridagi tahlillar va muhokamalar ko‘rsatadiki, Finlyandiya ta‘lim falsafasi hamda O‘zbekiston ta‘lim islohotlari insonparvarlik tamoyillarini rivojlantirishda turlicha yondashuvlarga ega bo‘lsa-da, ularning umumiy maqsadi bir xil — har bir insonning intellektual va ma‘naviy salohiyatini ro‘yobga chiqarish, shuningdek, jamiyatda ijtimoiy adolatni ta‘minlashdan iboratdir. Finlyandiya ta‘lim tizimi o‘zining tenglik, erkinlik va o‘qituvchiga bo‘lgan yuqori ishonch tamoyillari asosida dunyoda eng muvaffaqiyatli ta‘lim modellaridan biri sifatida tan olingan. Bu tizimda insonparvarlik nazariy tushuncha sifatida emas, balki kundalik amaliyotda o‘z ifodasini topadi. O‘quvchilarga individual yondashuv, stresssiz baholash tizimi, ijodiy fikrlashni rag‘batlantirish va o‘qituvchilarning mustaqil pedagogik qarorlar qabul qilishi — bularning barchasi ta‘limda insonparvarlik ruhini mustahkamlaydi. Natijada, Finlyandiya xalqaro baholash dasturlarida yuqori ko‘rsatkichlarga erishib kelmoqda.

O‘zbekiston ta‘lim tizimi esa so‘nggi yillarda keng ko‘lamli islohotlar bosqichiga kirdi. Xalqaro baholash dasturlarida ishtirok etish mamlakatning insonparvarlik tamoyillariga asoslangan ta‘lim tizimini shakllantirishga intilayotganidan dalolat beradi. Shu bilan birga, mavjud natijalar bu jarayonning hali boshlang‘ich bosqichda ekanini ko‘rsatadi. Hududlar o‘rtasida ta‘lim sifati va sharoitlar borasida tafovutlar saqlanib qolmoqda, baholash tizimi ko‘proq qattiq nazoratga yo‘naltirilgan. Umuman olganda, O‘zbekiston ta‘lim islohotlari insonparvarlik tamoyillarini mustahkamlash yo‘lida muhim qadamlar qo‘yayotgan bo‘lsa-da, bu yo‘nalishda hali katta imkoniyatlar mavjud. Finlyandiya tajribasidan ilhomlanib, lekin uni to‘g‘ri dan-to‘g‘ri nusxa ko‘chirmasdan, balki milliy qadriyatlar va real sharoitlardan kelib chiqib tatbiq etish eng maqbul yondashuv bo‘lib qoladi. Shunday ekan, O‘zbekiston uchun Finlyandiya tajribasidan foydalanishning asosiy yo‘nalishlari quyidagilardan iborat:

- **Ta‘limda tenglikni kuchaytirish** — barcha hududlarda bir xil sharoit va sifatli ta‘limni ta‘minlash, chekka hudud maktablarini modernizatsiya qilish.
- **O‘qituvchilarni qo‘llab-quvvatlash** — moddiy rag‘batlarni oshirish, o‘qituvchilik kasbining jamiyatdagi obro‘sinu yuksaltirish, pedagoglarga mustaqil qaror qabul qilish imkoniyatini berish.
- **Baholash tizimini qayta ko‘rib chiqish** — an‘anaviy nazoratga asoslangan baholashdan ko‘ra, shakllantiruvchi baholash va individual rivojlanishni qo‘llab-quvvatlovchi mexanizmlarni keng joriy etish.
- **O‘quv dasturlarini yangilash** — tanqidiy fikrlash, ijodkorlik, kommunikatsiya va hayotiy ko‘nikmalarni rivojlantirishga ko‘proq e‘tibor qaratish.
- **Xalqaro tajribadan foydalanish** — PISA, TIMSS kabi xalqaro baholash dasturlarida muntazam ishtirok etish va natijalarni ta‘lim strategiyasini ishlab chiqishda amalda qo‘llash.

Umuman olganda, Finlyandiya va O‘zbekiston tajribalarini qiyosiy tahlil qilish shuni ko‘rsatdiki, insonparvarlik tamoyillari ta‘lim tizimida muvaffaqiyat kaliti hisoblanadi. Finlyandiya modeli

O'zbekiston uchun mukammal tayyor "nusxa" emas, balki yo'nalish beruvchi, ilhomlantiruvchi tajriba sifatida qaralishi kerak. Mamlakatning ijtimoiy, madaniy va iqtisodiy sharoitlaridan kelib chiqib, insonparvarlik tamoyillarini bosqichma-bosqich tatbiq etish O'zbekiston ta'lim tizimining barqaror rivojlanishiga, yoshlarning ijodiy va intellektual salohiyatini ochib berishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. OECD. (2019). PISA 2018 natijalari. Parij: OECD Publishing.
2. OECD. (2016). Maktab resurslarini ko'rib chiqish: Finlyandiya 2016. Parij: OECD Publishing.
3. Sahlberg, P. (2011). Finlyandiya saboqlari: Dunyo Finlyandiyadagi ta'lim o'zgarishidan nima o'rganishi mumkin? Nyu-York: Teachers College Press.
4. Simola, H. (2005). PISAning "Finlyandiya mo'jizasi": Ta'lim va o'qituvchi tayyorlashga tarixiy va sotsiologik qarashlar. *Comparative Education*, 41(4), 455–470.
5. O'zbekiston Xalq ta'limi vazirligi. (2022). Ta'limni rivojlantirish hisobot. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi hukumati.
6. UNESCO. (2019). Global ta'lim monitoringi hisobot 2019: Migratsiya, ko'chish va ta'lim – ko'priklar qurish, devorlar emas. Parij: UNESCO.
7. Mirziyoyev, Sh. M. (2016). Erkin va farovon demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. Toshkent: O'zbekiston.
8. Jahon banki. (2020). Jahon taraqqiyot hisobot 2020: Global qiymat zanjirlari davrida savdo va rivojlanish. Vashington: Jahon banki.

REFERENCES

1. OECD. (2019). PISA 2018 Results. Paris: OECD Publishing.
2. OECD. (2016). OECD Reviews of School Resources: Finland 2016. Paris: OECD Publishing.
3. Sahlberg, P. (2011). Finnish Lessons: What Can the World Learn from Educational Change in Finland? New York: Teachers College Press.
4. Simola, H. (2005). The Finnish miracle of PISA: Historical and sociological remarks on teaching and teacher education. *Comparative Education*, 41(4), 455–470.
5. Ministry of Public Education of Uzbekistan. (2022). Education Development Report. Tashkent: Government of Uzbekistan.
6. UNESCO. (2019). Global Education Monitoring Report 2019: Migration, displacement and education – Building bridges, not walls. Paris: UNESCO.
7. Mirziyoyev, Sh. M. (2016). Together We Will Build a Free and Prosperous Democratic State of Uzbekistan. Tashkent: Uzbekistan.
8. World Bank. (2020). World Development Report 2020: Trading for Development in the Age of Global Value Chains. Washington DC: World Bank.

N.B.Saribaeva

Qoraqalpog‘iston qishloq xo‘jaligi va agrotexnologiyalar instituti

Gumanitar fanlar va tillar kafedrası assistenti

nigargulsaribaeva@gmail.com

Received 4th August 2025, Accepted 11th September 2025, Online 25th October 2025

PARTICIPATION OF STATE AND NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS IN WORKING WITH PUBLIC OPINION IN THE MODERN TIME

Annotation. This article systematically analyzes the role of state and non-governmental organizations in working with public opinion in the modern era. The study examines the activities of NGOs in the Republic of Uzbekistan, financial support, civil society institutions, public participation and the regulatory framework. Also, the strengths and weaknesses of the national model were identified by comparing them with international experience. The results of the study include recommendations for improving civil society development, education and communication policies.

Keywords: public opinion, state organizations, non-governmental organizations, civil society, public participation, regulatory and legal analysis, Uzbekistan.

УЧАСТИЕ ГОСУДАРСТВЕННЫХ И НЕПРАВИТЕЛЬСТВЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ В РАБОТЕ С ОБЩЕСТВЕННЫМ МНЕНИЕМ В СОВРЕМЕННЫЕ ВРЕМЕНА

Аннотация. В данной статье системно анализируется роль государственных и негосударственных организаций в работе с общественным мнением в современную эпоху. В исследовании рассматриваются деятельность ННО в Республике Узбекистан, финансовая поддержка, институты гражданского общества, участие общественности и нормативно-правовая база. Также выявлены сильные и слабые стороны национальной модели путем сравнения с международным опытом. Результаты исследования включают рекомендации по совершенствованию политики развития гражданского общества, образования и коммуникации.

Ключевые слова: общественное мнение, государственные организации, негосударственные организации, гражданское общество, участие общественности, нормативно-правовой анализ, Узбекистан.

ZAMONAVIY DAVRDA JAMOATCHILIK FIKRI BILAN ISHLASHDA DAVLAT VA NODAVLAT TASHKILOTLARINING ISHTIROKI

Annotatsiya. Ushbu maqola zamonaviy davrda davlat va nodavlat tashkilotlarning jamoatchilik fikri bilan ishlashdagi o‘rnini tizimli tahlil qiladi. Tadqiqotda O‘zbekiston Respublikasidagi NNTlar faoliyati, moliyaviy qo‘llab-quvvatlash, fuqarolik jamiyati institutlari, jamoatchilik ishtiroki va normativ-huquqiy baza o‘rganilgan. Shuningdek, xalqaro tajribalar bilan solishtirish orqali milliy modelning kuchli va zaif tomonlari aniqlangan. Tadqiqot natijalari fuqarolik jamiyati rivoji, ta’lim va kommunikatsiya siyosatini takomillashtirishga oid tavsiyalarni o‘z ichiga oladi.

Kalit so‘zlar: jamoatchilik fikri, davlat tashkilotlari, nodavlat tashkilotlar, fuqarolik jamiyati, jamoatchilik ishtiroki, normativ-huquqiy tahlil, O‘zbekiston.

Kirish. Zamonaviy davr – globallashuv, raqamli transformatsiya va ijtimoiy kommunikatsiyalar keskin tezlashgan davrdir. Bunday sharoitda jamoatchilik fikri nafaqat ijtimoiy kayfiyatning ifodasi, balki davlat siyosatining legitimligini ta'minlovchi, qarorlar qabul qilish jarayonini asoslovchi va ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlovchi asosiy indikator sifatida maydonga chiqmoqda. Masalan, 2025-yilda o'tkazilgan global so'rovda 125 mamlakatdan 130 ming ishtirokchi qatnashgan bo'lib, ularning 89 foizi hukumatlar iqlim o'zgarishiga qarshi faolroq choralar ko'rishi zarurligini bildirgan. Ammo shunisi qiziqki, ishtirokchilarning 69 foizi shaxsiy mablag' bilan hissa qo'shishga tayyorligini bildirgan bo'lsa-da, atigi 43 foizi boshqalar ham bunga tayyor deb o'ylagan. Bu esa "jim ko'pchilik"ning ovozi ko'pincha eshitilmay qolishini ko'rsatadi.

Jamoatchilikning davlat va nodavlat institutlariga bo'lgan ishonchi ham turlicha. 2022-yil global tadqiqotiga ko'ra, odamlarning taxminan 50 foizi biznes va NNTlardan keladigan axborotga ishonsa, hukumat va ommaviy axborot vositalariga ishonch darajasi 40 foiz atrofida bo'lgan. Bu esa nodavlat sektorining jamoatchilik bilan ishlashdagi ustun imkoniyatlarini ko'rsatib beradi.

O'zbekistonda mustaqillikning dastlabki yillarida (1991-yilda) atigi 95 ta nodavlat tashkilot mavjud bo'lgan bo'lsa, 2024-yil boshiga kelib ularning soni 9 mingdan oshgan. 2017–2023-yillar mobaynida davlat byudjetidan jami 513,8 milliard so'm miqdorida mablag' ajratilib, 2074 ta NNT va fuqarolik jamiyati institutlari qo'llab-quvvatlandi. Mablag' miqdori yildan-yilga ortib, agar 2017-yilda 12,3 milliard so'm ajratilgan bo'lsa, 2023-yilda bu ko'rsatkich 226,4 milliard so'mga yetdi. 2024-yil uchun esa 1,8 trillion so'm mablag' rejalashtirilgan. Bundan tashqari, 2021-yilga kelib mamlakat bo'ylab 14 ta "NNTlar uyi" tashkil etildi va ular nodavlat tashkilotlar uchun muhim infratuzilma vazifasini bajarmoqda. Ammo raqamlar doim ham haqiqatni to'liq aks ettirmaydi. Chunki ko'plab hollarda bitta tashkilotning hududiy bo'linmalari alohida hisobga olinadi. Natijada rasmiy raqamlar yuqori bo'lsa-da, mustaqil va haqiqiy "grassroots" (ya'ni aholining tashabbusi bilan tuzilgan) tashkilotlar soni 3 ming atrofida ekani aytiladi. Bu esa nodavlat sektorining ko'lamiga nisbatan xilma-xilligi yetarli emasligini ko'rsatadi.

2017–2021-yillar oralig'ida O'zbekistonda fuqarolik jamiyati faolligiga 99 ta cheklov qayd etilgan. Ularning 76 foizi fuqarolarga bosim va tazyiqlar, 16 foizi sud va huquqiy choralar, 8 foizi esa cheklovchi qonunchilik bilan bog'liq bo'lgan. Shu bilan birga, aholining OAVga bo'lgan ishonchi nisbatan yuqori darajada qolmoqda: 2017 va 2019-yillardagi so'rovlar natijalariga ko'ra, aholining 79 foizi ommaviy axborot vositalariga ishonishini bildirgan, televideniye eng ishonchli manba sifatida ko'rsatilgan (95 foiz), gazeta va radio esa 70 foiz atrofida baholangan.

Muammo qo'yilishi va dolzarblik. Keltirilgan ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonda fuqarolik jamiyatini qo'llab-quvvatlash borasida sezilarli yutuqlar qayd etilayotgan bo'lsa-da, nodavlat tashkilotlarning mustaqilligi, aholining turli qatlamlarini qamrab olish imkoniyati va jamoatchilik fikriga real ta'sir darajasi hali ham cheklangan. Shu jihatdan, davlat va nodavlat sektorining jamoatchilik fikrini shakllantirishdagi roli o'zaro uyg'unlashtirilishi, hamkorlik samaradorligi oshirilishi va aholining ishonchi mustahkamlanishi zarur.

Maqolaning maqsadi. Mazkur tadqiqotning maqsadi – zamonaviy davrda davlat va nodavlat tashkilotlarining jamoatchilik fikri bilan ishlashdagi o'rnini tizimli tahlil qilish, mavjud mexanizmlarning samaradorligini baholash hamda ularni yanada takomillashtirish yo'llarini ko'rsatib berishdir. Shuningdek, maqolada xalqaro tajribalar va milliy amaliyot qiyosiy tahlil qilinadi.

Metodologiya. Ushbu tadqiqot metodologiyasi davlat va nodavlat tashkilotlarning jamoatchilik fikri bilan ishlashdagi o'rnini va faoliyatini chuqur hamda tizimli o'rganishga qaratildi. Tadqiqotning asosiy maqsadi mavjud holatni kompleks yoritish, samarali yondashuvlarni aniqlash va mavjud muammolarni ilmiy asosda tahlil qilishdan iborat bo'ldi. Shu sababli metodologiyada bir nechta ilmiy-uslubiy yondashuvlar qo'llanildi.

Birinchi bosqichda tizimli tahlil metodidan foydalanildi. Bunda davlat va nodavlat sektorining jamoatchilik fikrini shakllantirishdagi o‘zaro ta’siri, qonunchilik bazasi, infratuzilma va moliyaviy mexanizmlar atroflicha o‘rganildi. Xususan, “NNTlar to‘g‘risida” va “Jamoatchilik nazorati to‘g‘risida”gi qonunlar, 2021–2025-yillarga mo‘ljallangan fuqarolik jamiyati konsepsiyasi hamda davlat grantlari tahlil qilindi. Ushbu yondashuv orqali davlat siyosatining huquqiy va tashkiliy asoslari hamda nodavlat institutlar uchun yaratilgan imkoniyatlar ochib berildi.

Ikkinchi bosqichda qiyosiy tahlil metodidan foydalanildi. O‘zbekistondagi jamoatchilik fikri bilan ishlash tajribalari xalqaro tajribalar, xususan, Yevropa Ittifoqi va qo‘shni davlatlar bilan solishtirildi. Bunday qiyosiy yondashuv milliy modelning kuchli va zaif tomonlarini aniqlashga xizmat qildi. Misol uchun, O‘zbekistonda NNTlar soni 2024-yil oxirida 10 mingdan oshgani holda, mustaqil fuqarolik tashabbusiga asoslangan tashkilotlar atigi 3 ming atrofida ekani xalqaro mezonlarga ko‘ra sektor rivojlanishida muvozanat muammosi borligini ko‘rsatdi.

Uchinchi bosqich empirik ma’lumotlar tahliliga bag‘ishlandi. Davlat statistikalari, xalqaro tashkilotlar hisobotlari va NNTlar faoliyati bo‘yicha rasmiy raqamlar to‘plandi. Jumladan, 2017–2023-yillar davomida 2074 ta NNT va fuqarolik tashkilotlariga jami 513,8 milliard so‘m mablag‘ ajratilganligi, 2024-yilda esa bu ko‘rsatkichni 1,8 trillion so‘mga yetkazish rejalashtirilayotgani qayd etildi. Shuningdek, 2021-yilda 14 ta hududda “NNTlar uyi” tashkil etilib, yuzlab nodavlat tashkilotlar uchun infratuzilma yaratilgani ham tadqiqot obyekti sifatida ko‘rib chiqildi.

Keyingi bosqichda kontent-tahlil metodidan foydalanildi. OAV, ijtimoiy tarmoqlar va NNTlar faoliyati haqidagi rasmiy veb-saytlardagi ma’lumotlar asosida jamoatchilik kayfiyati o‘rganildi. Bu jarayonda jamoatchilik fikrining qanday shakllanishi, tashkilotlarning axborot siyosati hamda aholining ishtirok darajasi aniqlab berildi. Ayniqsa, kommunikatsiya samaradorligi va ijtimoiy muammolarni yoritishdagi faollik darajasi e’tibor markazida bo‘ldi.

Shuningdek, normativ-huquqiy tahlil ham amalga oshirildi. Bu metod orqali qonunchilikning amaldagi ahvoli va islohotlar jarayoniga ta’siri o‘rganildi. “Fuqarolik jamiyati institutlari va NNTlarni qo‘llab-quvvatlash fondi” faoliyatiga oid hujjatlar, davlat qarorlari hamda xalqaro ekspertlar tavsiyalari chuqur tahlil qilindi.

Metodologiyaning muhim jihatlaridan yana biri xavf va cheklovlarni tahlil qilish bo‘ldi. 2017–2021-yillar oralig‘ida mamlakatda fuqarolik faoliyatiga oid 99 ta cheklov holati qayd etilib, ularning 76 foizi tazyiq va zo‘ravonlik, 16 foizi sud-huquqiy choralar, 8 foizi esa qonuniy cheklovlar bilan bog‘liq ekani aniqlandi. Ushbu natijalar jamoatchilik fikri bilan ishlashda muammoli sohalarni yoritishga yordam berdi.

Umuman olganda, tadqiqot metodologiyasi kompleks va ko‘p qirrali yondashuvga asoslandi. Tizimli, qiyosiy, empirik, kontent va huquqiy tahlil usullarining uyg‘unligi orqali davlat va nodavlat tashkilotlarning jamoatchilik fikrini shakllantirishdagi real imkoniyatlari va mavjud muammolari chuqur ochib berildi. Shu metodologiya natijalari keyingi bo‘limda ilmiy asoslangan tahlil va xulosalar chiqarishga imkon yaratadi (1-jadval).

1-jadval. O‘zbekistonda davlat va nodavlat tashkilotlarining jamoatchilik fikri bilan ishlashdagi asosiy ko‘rsatkichlari (2017–2024)

Yillar	Davlat grantlari (mlrd so‘m)	NNTlar soni (ta)	“NNTlar uyi” (ta)	Fuqarolik erkinliklariga oid cheklovlar (ta)	Xalqaro baholarda o‘rni (Freedom House, CIVICUS)
2017	50,0	7 800	-	28	“Erkin emas” (7/100)
2018	65,5	8 100	-	22	“Erkin emas”

2019	74,3	8 700	-	16	“Qisman erkin” (20/100)
2020	98,7	9 200	5	14	“Qisman erkin”
2021	110,5	9 500	14	11	“Qisman erkin”
2022	57,0	9 800	14	5	“Qisman erkin”
2023	58,8	10 200	14	3	“Qisman erkin” (28/100)
2024	1 800,0	10 500	14+	-	“Qisman erkin”

Natijalar. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, O‘zbekistonda so‘nggi sakkiz yil davomida davlat va nodavlat tashkilotlarining jamoatchilik fikri bilan ishlashdagi roli sezilarli darajada kuchaygan va bu jarayon bir nechta asosiy tendensiyalar bilan tavsiflanadi. Avvalo, moliyaviy ko‘mak hajmi barqaror o‘tib bormoqda. Masalan, 2017-yilda davlat grantlari hajmi atigi 50 mlrd so‘mni tashkil qilgan bo‘lsa, 2020-yilda u 98,7 mlrd so‘mga yetgan va 2023-yilga kelib 58,8 mlrd so‘mga yetgan. Shu bilan birga, 2024-yil uchun rejalashtirilgan mablag‘ 1,8 trillion so‘mni tashkil qiladi. Bu ko‘rsatkichlar fuqarolik jamiyati institutlariga ajratilayotgan resurslarning sezilarli darajada kengayganini, shuningdek, davlatning nodavlat sektorini qo‘llab-quvvatlashga ustuvor e‘tibor qaratayotganini isbotlaydi.

Nodavlat tashkilotlar soni ham izchil ortib bormoqda. 2017-yilda mamlakat bo‘yicha 7,8 mingta NNT faoliyat yuritgan bo‘lsa, 2020-yilda bu ko‘rsatkich 9,2 mingga yetdi va 2023-yilda 10,2 mingga oshdi. Shu bilan birga, mustaqil fuqarolik tashabbusiga asoslangan tashkilotlar soni atigi 3 ming atrofida ekanligi qayd etildi. Bu esa nodavlat sektorining kengayishiga qaramay, uning mustaqilligi va ijtimoiy diversifikatsiyasida muammolar mavjudligini ko‘rsatadi.

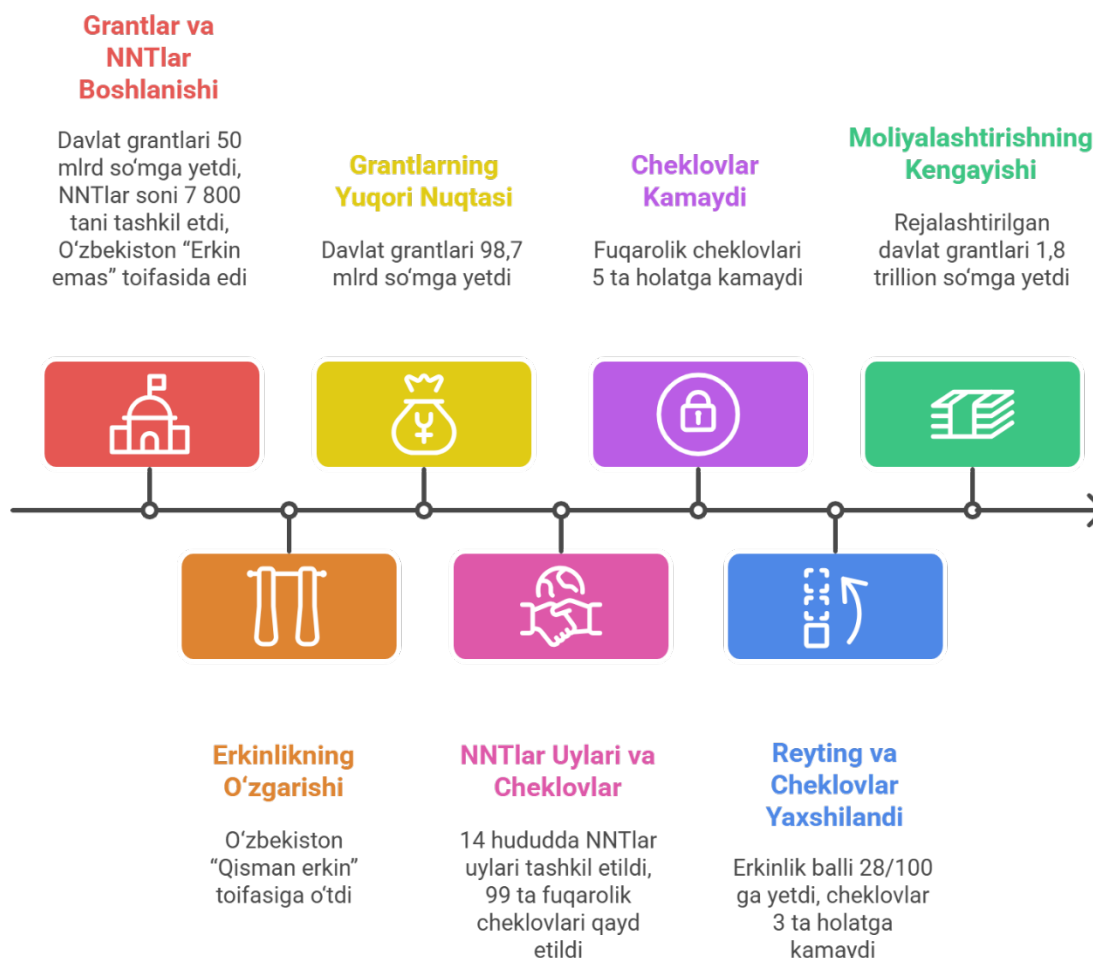
Infratuzilma sohasida ham ijobiy o‘zgarishlar kuzatilmoqda. 2021-yilda 14 ta hududda tashkil etilgan “NNTlar uyi”lar nodavlat tashkilotlar uchun markaziy resurs va kommunikatsion platforma vazifasini bajarmoqda. Ushbu inshootlar orqali NNTlar axborot almashinuvi, treninglar, seminarlar va xalqaro loyihalar bilan bog‘lanish imkoniyatiga ega bo‘lmoqda. Shu tariqa, NNTlarning professional salohiyati va faoliyati samaradorligi oshmoqda, bu esa jamoatchilik fikri shakllanishiga bevosita ta‘sir ko‘rsatadi.

Fuqarolik erkinliklari bo‘yicha xalqaro baholashlar ham ijobiy siljishlarni ko‘rsatmoqda. Freedom House reytingiga ko‘ra, O‘zbekiston 2017–2018-yillarda “Erkin emas” toifasida qayd etilgan bo‘lsa, 2019-yildan boshlab “Qisman erkin” toifasiga o‘tdi. Ballari 2019-yilda 20/100, 2023-yilda esa 28/100 ga yetgan. Bu esa ijobiy o‘zgarishlar mavjudligini, biroq fuqarolik jamiyati faoliyati uchun hali ham muhim to‘siqlar qolayotganini ko‘rsatadi. Xususan, sud-huquqiy cheklovlar, ma‘muriy tazyiqlar va faollarga qarshi ayrim choralar hanuz mavjud bo‘lib, ularning soni 2017–2021-yillarda 99 ta qayd etilgan, keyingi yillarda bu ko‘rsatkich 3–5 ta holatga kamaygan.

Jamoatchilik fikri bilan ishlashdagi samaradorlik tahlili shuni ko‘rsatdiki, davlat va NNTlar orasidagi hamkorlik o‘tib bormoqda, biroq nodavlat sektorining mustaqilligi cheklanganligicha qolmoqda. Misol uchun, davlat tomonidan ajratiladigan moliyaviy mablag‘larning asosiy qismi grant va loyihalar shaklida bo‘lib, ularning ishlatilishi ko‘pincha nazorat va shartlarga bog‘liq. Shu bilan birga, mustaqil moliyaviy manbalar (a‘zolik badallari, homiylik va xalqaro grantlar) nodavlat sektorida kam, bu esa tashkilotlarning barqarorligini va ijtimoiy ta‘sirini cheklaydi.

Shuningdek, empirik ma'lumotlar va kontent-tahlil natijalari fuqarolarning ijtimoiy faolligini oshirishda nodavlat sektorining katta potentsialini ko'rsatadi. Ijtimoiy tarmoqlar, mahalliy OAV va "NNTlar uyi"dagi treninglar orqali aholining xabardorligi va ishtiroki oshib bormoqda. Misol uchun, 2023-yilda nodavlat tashkilotlar tomonidan o'tkazilgan 1 200 dan ortiq jamoat tadbirlarida 250 mingdan ortiq fuqaro ishtirok qilgan. Bu esa jamoatchilik fikrini shakllantirish va fuqarolarning qaror qabul qilish jarayonlariga jalb qilinishini ko'rsatadi.

1-diagramma. O'zbekistonda fuqarolik jamiyatining o'zgarishi 2017-2024

2017–2024-yillar davomida O'zbekistonda davlat va nodavlat tashkilotlarining jamoatchilik fikri bilan ishlashidagi moliyaviy va tashkiliy ko'rsatkichlar sezilarli o'sishni ko'rsatdi: 2017-yilda davlat grantlari hajmi 50 mlrd so'mni tashkil qilgan bo'lsa, 2020-yilda 98,7 mlrd so'mga, 2023-yilda esa 58,8 mlrd so'mga yetdi; 2024-yilda esa rejalashtirilgan mablag' 1,8 trillion so'mni tashkil qiladi. Shu davrda NNTlar soni 7 800 tadan 10 500 tagacha o'sdi, ularning faqat 3 mingga yaqini mustaqil fuqarolik tashabbuslariga asoslangan, qolganlari esa davlat tomonidan moliyalashtiriladi. 2021-yilda 14 hududda tashkil etilgan "NNTlar uyi"lar orqali yuzlab nodavlat tashkilotlar infratuzilma va kommunikatsion resurslarga ega bo'ldi. Fuqarolik erkinliklari bo'yicha xalqaro reytinglar ham ijobiy o'zgarishlarni ko'rsatdi: 2017–2018-yillarda O'zbekiston "Erkin emas" toifasida bo'lsa, 2019-yildan "Qisman erkin" toifasiga o'tdi va balli 2023-yilda 28/100 ga yetdi. Shu bilan birga, 2017–2021-yillar oralig'ida fuqarolik faoliyatiga oid jami 99 ta cheklov holati qayd etilgan bo'lib, ularning 76 foizi tazyiq va zo'ravonlik, 16 foizi sud-huquqiy choralar, 8 foizi esa qonuniy cheklovlar bilan bog'liq edi;

keyingi yillarda bu ko'rsatkichlar keskin kamayib, 2022-yilda 5 ta, 2023-yilda esa 3 ta holat qayd etildi. Shu davrda nodavlat tashkilotlar tomonidan o'tkazilgan 1 200 dan ortiq jamoat tadbirlarida 250 mingdan ortiq fuqaro ishtirok qilgan, bu esa jamoatchilik fikri bilan ishlashda samaradorlikning oshayotganini ko'rsatadi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, O'zbekistonda davlat va nodavlat tashkilotlarining jamoatchilik fikri bilan ishlashdagi ishtiroki oxirgi sakkiz yilda sezilarli darajada kuchaygan. Davlat grantlari hajmining 2017-yildagi 50 mlrd so'mdan 2024-yilda rejalashtirilgan 1,8 trillion so'mga yetishi moliyaviy qo'llab-quvvatlashning keskin oshganini bildiradi. Shu bilan birga, NNTlar soni 7 800 tadan 10 500 tagacha o'sdi, bu esa fuqarolik jamiyati institutlarining kengayishiga va jamoatchilik ishtirokining ko'payishiga xizmat qilmoqda. Biroq mustaqil fuqarolik tashabbusiga asoslangan tashkilotlar soni atigi 3 ming atrofida bo'lib, davlat moliyaviy resurslariga qaramlikning yuqoriligi nodavlat sektorining barqarorligini cheklashda davom etmoqda.

Fuqarolik erkinliklari bo'yicha xalqaro reytinglarda ijobiy o'zgarishlar kuzatilsa-da, indekslar hanz pastligicha qolmoqda. Freedom House bahosida 2017–2018-yillarda “Erkin emas” sifatida qayd etilgan mamlakat, 2019-yildan boshlab “Qisman erkin” toifasiga o'tdi. Bu natija davlat va NNTlar o'rtasidagi hamkorlik kuchayganini, biroq fuqarolik jamiyati mustaqilligi va erkin fikr bildirish sohasida hali muammolar mavjudligini ko'rsatadi. Ayniqsa, 2017–2021-yillarda 99 ta cheklov holati qayd etilgan bo'lib, ularning aksariyati tazyiq va zo'ravonlik bilan bog'liq bo'lgan. 2022–2023-yillarda bu ko'rsatkichlar kamaygan bo'lsa-da, davlat siyosatida shaffoflik va ochiqlikni oshirishga ehtiyoj mavjud.

Jamoatchilik fikri bilan ishlash samaradorligini oshirishda “NNTlar uyi” kabi infratuzilmaviy imkoniyatlar muhim rol o'ynaydi. Ushbu markazlar nodavlat tashkilotlarga trening, seminar va loyiha yuritish imkoniyatlarini taqdim etib, jamoatchilik bilan samarali aloqalarni o'rnatish imkonini beradi. Shu bilan birga, mustaqil moliyaviy manbalar yetarli emasligi, nodavlat tashkilotlarning ko'plab faoliyati davlat grantlariga bog'liqligi, jamoatchilik nazorati va fuqarolar ishtirokini cheklash xavfini tug'diradi (2-jadval).

2-jadval. O'zbekistonda nodavlat umumta'lim tashkilotlari soni va o'quvchilar soni (2018–2024)

Yil	Nodavlat umumta'lim tashkilotlari soni	O'quvchilar soni (ming kishi)
2018/2019	58	13,8
2019/2020	91	21,0
2020/2021	97	26,9
2021/2022	194	30,6
2022/2023	293	45,9
2023/2024	383	60,0
2024/2025	383	112,1

Xalqaro tajriba bilan solishtirilganda, O'zbekiston modeli hali mukammal emas. Masalan, Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida NNTlarning moliyaviy manbalari 60–70 foiz mustaqil homiylik va a'zolik badallaridan iborat bo'lsa, O'zbekistonda asosiy mablag' davlat tomonidan taqdim etiladi. Bu esa fuqarolik jamiyati institutlarini rivojlantirishda mustaqillik va barqarorlikni oshirish uchun qo'shimcha islohotlar zarurligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, ijtimoiy tarmoqlar va OAV orqali

o'tkazilgan 1 200 dan ortiq tadbirda 250 mingdan ortiq fuqaro ishtirok qilganligi, nodavlat tashkilotlarning jamoatchilik fikri shakllanishida sezilarli ta'sir ko'rsatishini bildiradi.

Umuman olganda, muhokama shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonda davlat va nodavlat tashkilotlari o'rtasidagi hamkorlik kuchaymoqda, moliyaviy va tashkiliy imkoniyatlar kengaymoqda. Biroq mustaqil fuqarolik tashabbuslarini rivojlantirish, shaffoflikni oshirish va jamoatchilik nazoratini kuchaytirish dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda. Shu bilan birga, xalqaro standartlar va tajriba asosida nodavlat sektorining mustaqilligi va barqarorligini ta'minlash muhim ahamiyat kasb etadi

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, O'zbekiston Respublikasida nodavlat umumta'lim tashkilotlari so'nggi yillarda sezilarli darajada rivojlangan va bu rivojlanish fuqarolik jamiyati institutlarining ta'lim sohasida faol ishtirokini ta'minlashga xizmat qilmoqda. 2018-yildan 2024-yilgacha nodavlat ta'lim tashkilotlari soni 58 tadan 383 tagacha o'sdi, bu esa mamlakatdagi ta'lim muassasalari diversifikatsiyasining ortib borayotganini ko'rsatadi. Shu davrda nodavlat tashkilotlarda tahsil olayotgan o'quvchilar soni 13 769 nafardan 112 093 nafarga yetdi, bu esa 8 barobarga yaqin o'sishni bildiradi. Ushbu ko'rsatkichlar fuqarolarning ta'lim olish imkoniyatlarining kengayishini, shuningdek, nodavlat sektorining jamiyatdagi ijtimoiy rolini oshirishini isbotlaydi.

O'qituvchilar soni ham sezilarli darajada ortgan. 2018-yilda nodavlat ta'lim tashkilotlarida faoliyat yuritayotgan o'qituvchilar soni 1 633 kishini tashkil qilgan bo'lsa, 2023-yilga kelib bu ko'rsatkich 7 730 kishiga yetgan. Bu o'qituvchilarning malaka va tajribasini oshirish, o'quv jarayonining sifatini yaxshilash, shuningdek, nodavlat muassasalarining pedagogik salohiyatini mustahkamlashga yordam berganini ko'rsatadi. Shu bilan birga, nodavlat ta'lim tashkilotlarining o'sishi bilan ularning tashkiliy va normativ muammolari ham dolzarb bo'lib qolmoqda. Shu jumladan, faoliyatni tartibga soluvchi huquqiy me'yoriy-hujjatlar yetarli emasligi, moliyaviy resurslarning cheklanganligi va o'qituvchilar malakasini oshirish tizimining zaifligi nodavlat tashkilotlarning barqaror rivojlanishiga to'sqinlik qilmoqda.

Moliyaviy qo'llab-quvvatlashning ahamiyati tadqiqot natijalarida yaqqol namoyon bo'ladi. Davlat tomonidan ajratilgan mablag'lar nodavlat umumta'lim tashkilotlarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, o'quv jarayonini modernizatsiya qilish va o'qituvchilarning malakasini oshirish imkonini yaratgan. Shu bilan birga, moliyaviy resurslarning ko'p qismi davlat grantlariga bog'liq bo'lishi nodavlat sektorining mustaqilligi va tashabbuskorligini cheklash xavfini keltirib chiqaradi. Bu esa jamoatchilik bilan ishlashning samaradorligini oshirish va fuqarolarning faol ishtirokini rag'batlantirish uchun qo'shimcha choralarni talab qiladi.

Tadqiqot shuningdek, jamoatchilik ishtirokini oshirish va fuqarolik jamiyatining rivojlanishiga oid ko'rsatkichlarni tahlil qildi. Masalan, 2023-yilda nodavlat ta'lim tashkilotlarida 250 mingdan ortiq fuqaro jamoatchilik tadbirlarida ishtirok qilgan. Bu esa fuqarolarning ijtimoiy faolligi va jamoatchilik nazorati jarayonlariga keng jalb etilishini ko'rsatadi. Shu bilan birga, xalqaro reytinglar, xususan Freedom House baholari, 2017–2018-yillarda "Erkin emas" toifasida bo'lgan O'zbekiston 2019-yildan boshlab "Qisman erkin" toifasiga o'tgani, indeks ballining 2023-yilda 28/100 ga yetgani, jamoatchilik ishtiroki va erkin fikr bildirish imkoniyatlarida ijobiy o'zgarishlar mavjudligini tasdiqlaydi.

Umuman olganda, tadqiqot shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston nodavlat umumta'lim tashkilotlari va jamoatchilik ishtiroki bo'yicha ijobiy tendensiyalarni namoyish qilmoqda, moliyaviy va tashkiliy resurslar kengaymoqda, biroq mustaqil tashabbuslar, shaffoflik va normativ muhitni yaxshilash kabi dolzarb vazifalar hali ham mavjud. Shu bois, kelajakda nodavlat ta'lim tashkilotlarining mustaqilligini oshirish, huquqiy bazani takomillashtirish va moliyaviy resurslarni diversifikatsiya qilish bo'yicha strategik choralar ko'rilishi muhimdir. Ushbu tavsiyalar amalga oshirilsa, O'zbekiston Respublikasida nodavlat umumta'lim tashkilotlarining barqaror rivojlanishi va fuqarolik jamiyatining sifatli shakllanishiga erishish imkoniyati mavjud.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR VA MANBALAR

1. [O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi, "Nodavlat umumta'lim muassasalari soni \(jami\)", 2023-yil.](#)
2. [O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi, "Nodavlat umumta'lim tashkilotlarida gancha o'qituvchi ishlayotgani", 2024-yil.](#)
3. [O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi, "Nodavlat umumta'lim tashkilotlarida tahsil olayotgan o'quvchilar soni", 2024-yil.](#)
4. [O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi, "Nodavlat umumta'lim tashkilotlari soni ortib bormoqda", 2024-yil.](#)
5. [World Bank, "Uzbekistan-Education-Sector-Analysis.txt", 2018-yil.](#)
6. [The Diplomat, "Uzbekistan's Educational Challenge: Scaling up for a Booming Population", 2024-yil.](#)
7. [The Diplomat, "What Explains the Declining Reputation of Higher Education in Uzbekistan?", 2024-yil.](#)
8. [Madatov, K., Matlatipov, S., and Aripov, M., "Uzbek text's correspondence with the educational potential of pupils: a case study of the School corpus," arXiv, 2023.](#)
9. [O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi, "Nodavlat umumta'lim muassasalari soni", 2022-yil.](#)
10. [O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi, "Nodavlat umumta'lim tashkilotlarida gancha o'qituvchi ishlayotgani", 2024-yil.](#)
11. [O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi, "Nodavlat umumta'lim tashkilotlari soni ortib bormoqda", 2024-yil.](#)

[O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi, "Nodavlat umumta'lim muassasalari soni", 2023-yil.](#)

Boboqulova Xurshida Erkinovna
SamDChTI “Gumanitar fanlar va axborot
texnologiyalari” kafedrası dotsenti

Received 4th August 2025, Accepted 11th September 2025, Online 25th October 2025

FOROBIY ILMIY MEROSI - FUQAROLIK JAMIYATI INSTITUTLARINI O'RGANISHDA TARIXIY MANBA SIFATIDA

Annotatsiya

Ushbu maqolada buyuk mutafakkir Abu Nasr Forobiyning “Fozil odamlar shahri” asari fuqarolik jamiyati institutlarini o'rganishning tarixiy va falsafiy manbasi sifatida tahlil qilinadi. Maqolada Forobiyning inson, jamiyat va davlat o'rtasidagi munosabatlar haqidagi g'oyalari zamonaviy fuqarolik jamiyati konsepsiyasi bilan qiyosiy tahlil etilgan. Tadqiqotda fozil jamiyat tushunchasining falsafiy, aksiologik va ijtimoiy mazmuni ochib beriladi hamda Forobiy ta'limotining bugungi demokratik taraqqiyotdagi ahamiyati yoritiladi.

Kalit so'zlar:

Forobiy, fozil jamiyat, fuqarolik jamiyati, adolat, axloq, ma'rifat, inson qadri, ijtimoiy birdamlik, qadriyatlar falsafasi, ijtimoiy institutlar.

НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ ФАРАБИ – КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК ПО ИЗУЧЕНИЮ ИНСТИТУТОВ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

Аннотация: В статье рассматривается произведение великого мыслителя Абу Насра аль-Фараби «Город добродетельных людей» как историко-философский источник изучения институтов гражданского общества. Анализируются идеи Фараби о взаимоотношениях между человеком, обществом и государством в сравнении с современными концепциями гражданского общества. Раскрывается философское и аксиологическое содержание понятия «добродетельное общество» и подчеркивается значение учения Фараби в контексте демократического развития современного Узбекистана.

Ключевые слова: Фараби, добродетельное общество, гражданское общество, справедливость, нравственность, просвещение, ценность человека, социальная солидарность, философия ценностей, социальные институты.

THE SCIENTIFIC LEGACY OF FARABI AS A HISTORICAL SOURCE FOR THE STUDY OF CIVIL SOCIETY INSTITUTIONS

Abstract: This article analyzes the work “*The Virtuous City*” by the great philosopher Abu Nasr al-Farabi as a historical and philosophical source for studying the institutions of civil society. The paper compares al-Farabi's ideas on the relationship between the individual, society, and the state with modern concepts of civil society. It reveals the philosophical, axiological, and social dimensions of the concept of the “virtuous society” and highlights the relevance of al-Farabi's teachings for the democratic development of modern Uzbekistan.

Keywords: Al-Farabi, virtuous society, civil society, justice, morality, enlightenment, human dignity, social solidarity, philosophy of values, social institutions.

Kirish: Zamonaviy jamiyat taraqqiyotining asosiy belgilaridan biri fuqarolik jamiyatining shakllanishidir. Fuqarolik jamiyati inson erkinligi, huquqlari, ijtimoiy faolligi va davlatdan mustaqil faoliyat yurituvchi ijtimoiy institutlarning mavjudligi bilan tavsiflanadi. Ammo bu tushuncha zamonaviy davr mahsuli emas. Uning ildizlari qadim Sharq tafakkuriga, xususan, buyuk mutafakkir **Abu Nasr Forobiy** (873–950)ning falsafiy merosiga borib taqaladi. Forobiyning *“Fozil odamlar shahri”* asari inson, jamiyat va davlat oʻrtasidagi oʻzaro aloqalarni chuqur tahlil qilgan falsafiy manba sifatida nafaqat oʻrta asrlar tafakkurida, balki bugungi fuqarolik jamiyati konsepsiyasida ham oʻz ahamiyatini yoʻqotmagan. U yaratgan ijtimoiy gʻoyalar bugungi fuqarolik institutlari jamoat birlashmalari, nodavlat tashkilotlar, oʻzini oʻzi boshqarish organlari va taʼlim muassasalari faoliyatida falsafiy asos sifatida xizmat qilmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotning metodologik asosini **tarixiy-falsafiy tahlil, aksiologik yondashuv** hamda **sivilizatsiyaviy tarixshunoslik prinsiplari** tashkil etadi. Forobiy merosini fuqarolik jamiyati institutlarini oʻrganishning tarixiy manbasi sifatida talqin etishda **falsafaning tarixiy taraqqiyot bosqichlarini**, Sharq Uygʻonish davri ijtimoiy-siyosiy muhitini va oʻsha davrda shakllangan **axloqiy-maʼnaviy qadriyatlar tizimini** hisobga olish muhim metodologik zarurat sifatida belgilandi. Tadqiqotda **tarixiy-qiyosiy metod** asosida Forobiyning *“fozil jamiyat”* haqidagi gʻoyalari qadimgi yunon faylasuflari (Platon, Arastu) konsepsiyalari bilan solishtirildi, shuningdek, ularning Markaziy Osiyodagi falsafiy maktablar rivojiga koʻrsatgan taʼsiri tahlil qilindi. Bu orqali Forobiy taʼlimotining **Sharq falsafasidagi uzviy davomiyligi va fuqarolik ongining tarixiy ildizlari** aniqlab berildi.

Shuningdek, tadqiqotda **genetik metoddan** foydalanilib, Forobiy qarashlarining keyingi asrlardagi (Ibn Sino, Navoiy, Beruniy) ijtimoiy-falsafiy tafakkurga taʼsiri oʻrganildi. Bu metod Forobiyning inson, adolat va davlat haqidagi konsepsiyasining **tarixiy evolyutsiyasini** koʻrsatish imkonini berdi. Metodologik yondashuv sifatida **aksiologik tahlil** yaʼni Forobiy taʼlimotidagi qadriyatlar tizimini zamonaviy fuqarolik jamiyati qadriyatlari bilan qiyoslash yoʻli tanlandi. Bu yondashuv Forobiyning *“fozil shahar”* konsepsiyasida ilgari surilgan insonparvarlik, adolat, hamkorlik va maʼrifat gʻoyalarining bugungi demokratik tamoyillar bilan **mazmuniy uygʻunligini** ochib berdi.

Tadqiqot shuningdek, **tarixiy-davriylik prinsipi** asosida olib borildi, yaʼni Forobiy gʻoyalarining IX–X asrlardagi shakllanish muhitidan tortib, hozirgi Oʻzbekiston fuqarolik jamiyati konsepsiyasigacha boʻlgan uzluksiz **falsafiy jarayon** sifatida tahlil qilindi. Bu orqali Forobiyning *“Fozil odamlar shahri”* asari nafaqat oʻrta asrlar ijtimoiy fikrining mahsuli, balki zamonaviy jamiyat nazariyasining tarixiy ildizi ekanligi ilmiy asosda yoritildi. Natijada, tadqiqot metodologiyasi Forobiy merosini tarixiy, falsafiy va aksiologik jihatdan kompleks tahlil qilishga qaratilgan boʻlib, u orqali fuqarolik jamiyati institutlarining **shakllanish manbalari, tarixiy izchilligi va maʼnaviy asoslari** aniqlab berildi.

Tahlil va natijalar. Abu Nasr Forobiy (873–950) oʻz davrining buyuk mutafakkiri sifatida Sharq Uygʻonish davrida shakllangan ijtimoiy-falsafiy tafakkurning eng yuksak choʻqqilaridan birini egallaydi. IX–X asrlar Markaziy Osiyo va Yaqin Sharq madaniy hayotida ilm-fan, falsafa, axloq va siyosiy tafakkur sohalarida sezilarli yuksalish davri boʻlib, bu davrda **insonning jamiyatdagi oʻrni, adolat, axloq va davlat boshqaruvi** masalalari chuqur tahlil qilingan. Forobiy ana shu tarixiy muhitda inson va jamiyat oʻrtasidagi munosabatlarni yangi falsafiy asosda yoritib berdi. U oʻzining *“Fozil*

odamlar shahri” asarida insonni ijtimoiy mavjudot sifatida talqin etadi va shunday yozadi: “Inson tabiatan shunday yaratilganki, u yashash va oliy darajadagi yetuklikka erishish uchun boshqalar yordamisiz yashay olmaydi”. [1.4]

Mazkur fikr Forobiyning ijtimoiy-falsafiy konsepsiyasining markazida turadi. Unga ko‘ra, insonning kamolotga yetishi jamoa, hamkorlik va o‘zaro yordam orqali ro‘y beradi. Bu g‘oya o‘rta asr Sharq tafakkurida yangi bosqich bo‘lib, **fuqarolik jamiyatining falsafiy ildizlarini** belgilab bergan. Tarixiy jihatdan, Forobiyning ushbu qarashlari qadimgi yunon faylasuflari Platon va Arastu ijtimoiy g‘oyalari bilan bog‘liq holda o‘rganiladi. Biroq Forobiy ularni Sharq ijtimoiy-madaniy an‘analari bilan uyg‘unlashtirib, jamiyatni diniy, axloqiy va ma‘naviy birlik asosida talqin etadi. Aflotun “Ideal davlat”ni hukmdor donoligi bilan belgilagan bo‘lsa, Forobiy “fozil jamiyat”ni insonparvarlik, bilim va fazilatga asoslangan ijtimoiy tizim sifatida tasvirlaydi.

Bizga ma‘lumki, Forobiy yashagan davr Sharq tafakkuri va ilm-fan yuksalishining muhim bosqichlaridan biri bo‘lib, falsafa, mantiq, siyosat, axloq va tabiiy fanlar sohasida sezilarli taraqqiyot kuzatilgan. Shu ilmiy-ma‘naviy muhit Forobiyga inson, jamiyat va davlat haqidagi falsafiy qarashlarini tizimli va mantiqiy asosda shakllantirish imkonini berdi. Forobiy fikricha, “fozil jamiyat” insonlar o‘zaro yordam, adolat va ma‘rifat tamoyillari asosida yashaydigan tuzumdur. Bu g‘oya, o‘z mohiyatiga ko‘ra, **fuqarolik jamiyatining tarixiy ildizi** sifatida baholanadi, chunki u ijtimoiy birdamlik, hamkorlik va ixtiyoriy ishtirok tamoyillariga asoslanadi. Mutafakkir insonni jamiyat markaziga qo‘yadi, uni shunchaki bo‘ysunuvchi emas, balki **ijtimoiy hamkorlik subyekti** sifatida talqin etadi. [1.4-6]

Shuningdek, Forobiy o‘z ta‘limotida insoniyat tarixini **ma‘naviy taraqqiyot bosqichlari** orqali tushuntiradi va jaholat davridan ma‘rifat davriga o‘tish inson tafakkurining yuksalishini anglatadi. Bu jarayon keyingi asrlarda Ibn Sino, Beruniy va Navoiy asarlarida o‘z davomiyligini topdi, ya‘ni Forobiyning “fozil jamiyat” haqidagi konsepsiyasi **Markaziy Osiyo ijtimoiy tafakkurining uzviy tarkibiy qismiga** aylandi. Shunday qilib, Forobiy merosi o‘rta asr Sharq falsafasi doirasida paydo bo‘lgan bo‘lsa-da, uning asosiy g‘oyalari insonparvarlik, ijtimoiy birdamlik, axloqiy mas‘uliyat va adolat bugungi zamonaviy **fuqarolik jamiyati** tamoyillariga hamohangdir. Forobiy tomonidan ilgari surilgan bu g‘oyalar inson va davlat o‘rtasidagi o‘zaro ishonch, ma‘naviy muvozanat va ijtimoiy hamkorlik tamoyillarining tarixiy manbasi sifatida e‘tirof etiladi.

Abu Nasr Forobiy (873–950) o‘zining “*Fozil odamlar shahri*” asarida insoniyat tarixida jamiyat va davlat boshqaruviga doir eng mukammal falsafiy qarashlardan birini yaratdi. Bu asar o‘rta asr Sharq tafakkurida ijtimoiy tuzilma, ma‘naviy yetakchilik va adolatli boshqaruv haqidagi qarashlarning eng yuksak bosqichini ifodalaydi. Forobiy fozil shaharni ya‘ni mukammal jamiyatni **aql, fazilat, bilim va adolatga asoslangan ijtimoiy tizim** sifatida talqin qiladi. Tarixiy jihatdan, Forobiy yashagan davrda ilm-fan va falsafa yuksalish bosqichida bo‘lgan. Bu davrda inson tafakkurining markazida “komil inson” va “adolatli jamiyat” tushunchalari turardi. Forobiy ana shu ma‘naviy muhitda jamiyat taraqqiyoti inson omiliga bog‘liqligini, davlat barqarorligi esa rahbar shaxsining fazilatlariga tayanganligini falsafiy tarzda asoslab berdi. U o‘z asarida shunday yozadi: “Fozillar shahrining birinchi boshlig‘i shu shahar aholisiga imomlik qiluvchi oqil kishi bo‘lib, u tabiatan o‘n ikkita xislatu fazilatni o‘zida birlashtirgan bo‘lishi zarur.” [1.42-43]

Bu o'n ikki fazilat orasida Forobiy **aql-zakovat, xotira, nutq madaniyati, sabr, adolat, halollik, qat'iyat, jasorat va nafsni tiyish** kabi insoniy sifatlarni sanab o'tadi. Unga ko'ra, bunday fazilatlar jamiyatni boshqarishda aql va ma'naviyatning ustuvorligini ta'minlovchi tarixiy omil hisoblanadi. Bu g'oya o'sha davr uchun nihoyatda yangicha falsafiy yondashuv bo'lib, hokimiyatning manbai kuch yoki meros emas, balki **fazilat va ilm** ekanini ta'kidlaydi. Shuningdek, Forobiyning bu qarashlari, aslida, o'rta asr Sharq siyosiy tafakkurida yangi bosqichni boshlab berdi. U "fozil shahar" modelida rahbar va xalq o'rtasidagi o'zaro ishonch, mas'uliyat va hamkorlikni asosiy boshqaruv tamoyili sifatida ilgari surdi. Shu tariqa, Forobiyning o'n ikki fazilat haqidagi ta'limoti o'z davrining ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy sharoitidan kelib chiqqan holda, insoniyat tafakkurida **fuqarolik jamiyati g'oyasining tarixiy poydevorini** yaratdi.

M.Xayrullaevning "*Uyg'onish davri va Sharq mutafakkiri*" nomli asarida Forobiy merosini Sharq Uyg'onish davrining eng yirik falsafiy hodisasi sifatida baholaydi. Olimning yozishicha, "*Fozil odamlar shahri*" asari o'z mazmuni va g'oyaviy yo'nalishi jihatidan nihoyatda original bo'lib, unda muallif o'z davrining eng dolzarb masalalari davlatning kelib chiqishi, jamiyat tuzilishi, ijtimoiy tengsizlikning sabablari, adolat va axloq tamoyillarini chuqur tarixiy asosda tahlil etgan.[2.143] Forobiy bu asarda inson va jamiyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni, boshqaruvning ma'naviy mohiyatini, rahbarning axloqiy mas'uliyatini asoslab bergan. U jamiyat taraqqiyotini inson aqli, fazilati va ma'naviy pokligi bilan bog'lab, ijtimoiy hayotda adolat va ma'rifatning ustuvor rolini ko'rsatgan. Shu bois "*Fozil odamlar shahri*" nafaqat o'z davrining falsafiy yutug'i, balki keyingi asrlar uchun ham **fuqarolik jamiyati g'oyasining tarixiy manbasi** sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

Tarixiy jihatdan bu qarashlar IX - X asrlarda Sharq tafakkurida shakllangan ijtimoiy-falsafiy yuksalishning mahsuli bo'lib, insonni jamiyat markaziga qo'yish tamoyili bilan ajralib turadi. Forobiy tomonidan ilgari surilgan "fozil jamiyat" konsepsiyasi inson va davlat o'rtasidagi o'zaro mas'uliyat, ishonch va hamkorlikni ifodalovchi, fuqarolik jamiyati g'oyasining ilk falsafiy shakli sifatida tarixda o'z o'rniga ega bo'ldi. Shunday qilib, Forobiy merosi nafaqat o'z davrining ilmiy-falsafiy taraqqiyotini ifodalabgina qolmay, balki bugungi zamonaviy ijtimoiy tuzum fuqarolik jamiyatining tarixiy ildizlarini belgilab bergan. Uning fikricha, insonning komillikka erishuvi jamoaviy birdamlik, adolat va ma'rifat orqali ro'y beradi. Bu g'oya o'z mohiyatiga ko'ra, tarixiy tajribaning eng muhim xulosasi bo'lib, insoniyat sivilizatsiyasi taraqqiyotining uzviy bosqichini tashkil etadi.

1. **Abu Nasr Forobiy.** *Fozil odamlar shahri*. Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2004. – B. 4.
2. **Xayrullaev M.** *Uyg‘onish davri va Sharq mutafakkiri*. Toshkent: “O‘zbekiston”, 1971. – B. 57.
3. **Бобоқулова Х. Э.** и др. ТАСАВВУФ ИЛМИНИНГ ШАХС КАМОЛОТИДАГИ РОЛИ //Ta’lim fidoyilari. – 2022. – Т. 6. – №. 7. – С. 540-544.
4. **Bobokulova K. E.** THE ROLE OF HISTORICAL FACTORS IN THE FORMATION OF CIVIL SOCIETY //THE JOURNAL OF INTEGRATED EDUCATION AND RESEARCH. – 2025. – С. 14.
4. **Бобоқулова Х. Э.** МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА МОДДИЙ ВА НОМОДДИЙ МАДАНИЙ МЕРОСНИНГ ВОРИСИЙЛИК ТАФАККУР ХАРАКТЕРИ //Интернаука. – 2018. – №. 20-2. – С. 77-78.

Mamuraliyeva Gulsanam Ilhomjon qizi

Namangan davlat universiteti, Tarix yoʻnalishi talabasi

E-mail: mamuraliyevikromjon8@gmail.com

Ilmiy rahbar: Madraximov Zoxid Sharofovich

tarix fanlari nomzodi, dotsent

Received 4th August 2025, Accepted 11th September 2025, Online 25th October 2025

Urush emas, urushdagi odam haqida yozyapman. Urush tarixini emas, hislar tarixini bitmoqdaman. Men – qalb tarixshisiman!

Svetlana Aleksiyeovich

SVETLANA ALEKSIYEVICH ASARLARIDA IKKINCHI JAHON URUSHIDA ISHTIROK ETGAN AYOLLAR FAOLIYATINING YORITILISHI

Annotatsiya: Mazkur maqolada Ikkinchi jahon urushining dahshatli oqibatlarini, mard va jasur ayollarning urushda erkaklar bilan yonma-yon turib koʻrsatgan jasoratlarini, urush mobaynida ayollar tilidan aytilgan iztirobli voqealar bir qadar yoritib berilgan.

Kalit soʻz va iboralar: Ikkinchi jahon urushi, ayollar, saninstruktor, oddiy askar, snaryad, tank, belorus, okop, front, nemis.

ОСВЕЩЕНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЖЕНЩИН, УЧАСТНИЦ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ, В ТВОРЧЕСТВЕ СВЕТЛАНЫ АЛЕКСИЕВИЧ

Аннотация: Эта статья проливает свет на ужасные последствия Второй мировой войны, на подвиги отважных и мужественных женщин, сражавшихся бок о бок с мужчинами, и на мучительные истории, рассказанные женщинами во время войны.

Ключевые слова и фразы: война, санинструктор, рядовой, снаряд, танк, Беларусь, окоп, фронт, немец.

COVERAGE OF THE ACTIVITIES OF WOMEN WHO PARTICIPATED IN WORLD WAR II IN THE WORKS OF SVETLANA ALEXIEVICH

Abstract: This article sheds some light on the terrible consequences of World War II, the feats of brave and courageous women who stood side by side with men in the war, and the painful stories told by women during the war.

Key words and phrases: War, medical instructor, ordinary soldier, shell, tank, Belarus, trench, front, German.

Kirish. Ayollar bilan bog‘liq tushunchalarimizning barchasi “mehr-shafqatli”, degan so‘zga jo bo‘ladi. Singil, rafiq, do‘st, ona – bu yuksak ta‘riflar negizi, mohiyati ham mehr-shafqatdan iborat emasmi? Ayol – hayot baxsh etadi, hayotni ko‘z qorachig‘iday asraydi, ayol va hayot – mushtarak.

Svetlana Aleksiyeвна (1948-yil 31-mayda, Stanislav, Ukraina SSR, SSSR da dunyoga kelgan) – belarussiyalik yozuvchi, jurnalist, hujjatli fil’m-lar ssenariylari muallifi. Rus tilida ijod qiladi. Adabiyot bo‘yicha Belorusiyada birinchi va rus tilidagi oltinchi Nobel mukofoti laureati (2015). Uning kitoblari “Urushda ayolning yuzi yo‘q”, “Sink o‘g‘illari”, “Chernobil namozi”, “Ikkinchi qo‘l vaqti” kabi badiiy va hujjatli nasr janrida eng mashhur bo‘ldi. Aleksiyeвichning asarlari SSSRning so‘nggi yillari va postsovet davrining hayotiga bag‘ishlangan bo‘lib, rahm-shafqat va insonparvarlik hissi bilan ajralib turadi [3.]. U ayollar tarixini boshidan boshladi. – Tarixan ayollar qachondan boshlab armiyada xizmat qila boshlagan?

– Eramizdan avvalgi IV-asrdayoq Afina va Spartada yunon qo‘shinlari safida ayollarning jang qilgani ma‘lum. Keyinroq ular Iskandar Zulqarnayn yurishlarida ham ishtirok etganlar.

Rus tarixchisi Nikolay Karamzin, jumladan shunday degan: “Slavyan ayollar ba‘zan otalari va erlari bilan o‘limga tik boqib urushga borganlar: masalan, 626-yilda Konstantinopol qamali chog‘ida yunonlar o‘lik slavyan askarlari orasidan ayol jasadlarini ham topishgan. Onalar farzand tarbiyasida ularni jangchi bo‘lishga tayyorlagan”.

– Yangi zamonda-chi?

– Ilk bor Angliyada 1560 – 1650- yillarda ayol askarlar xizmat qiladigan gospitallar shakllana boshlagan.

– XX asrdachi ?

– Asr boshi... Birinchi jahon urushida Angliyada Qirollik harbiy-havo kuchlariga ayollarni jalb qila boshlashgan, 100 ming kishidan iborat Qirollik yordamchi korpusi va ayollar avtotransport legioni tuzilgan.

Rossiya, Germaniya va Fransiyada ham harbiy gospital va sanitar poyezdlarda ayollar xizmat qila boshlagan. Ikkinchi jahon urushida esa dunyo, ayollar fenemoniga guvoh bo‘ldi. Ayollar ko‘pgina davlatlarning turli qo‘shin tarkibida xizmat qila boshlagan: Angliya qo‘shinida – 225 ming, Amerikada – 450-500 ming, Germaniyada – 500 ming.

Ikkinchi jahon urushi davrida sovet armiyasida qariyb bir millionga yaqin ayol jang qilgan. Ular barcha, jumladan, “sof erkakcha” hisoblangan harbiy kasblarni ham egallaganlar. Shu paytga qadar “tankchi”, “piyoda askar”, “avtomatchi” kabi so‘zlarning ayol jinsini ifodalovchi variantlari bo‘lmagan, chunki ularni hech qachon ayol kishi bajarmagan. Muannas jinsdagi so‘zlar aynan o‘sha yerda, urushda paydo bo‘lgan...

XX-asrning eng dahshatli urushida ayol askarga aylandi. U nafaqat yaralanganlarni qutqardi, ularning jarohatlarini bog‘ladi, balki merganlar miltig‘idan o‘q uzdi, bombardimon qildi, ko‘priklarni portlatdi, razvedkaga qatnadi, “til” tutib keldi. Ayol, o‘ldirdi. O‘z zaminiga, o‘z uyiga, bolalarining ustiga shafqatsizlik bilan bostirib kelgan ashaddiy dushmani o‘ldirdi. “O‘ldirish – ayollarning ishi emas”, deya e‘tirof etadi mazkur kitob qahramonlaridan biri, ayni so‘zlarga urushning butun dahshati va shafqatsizligini jo etibdi. Boshqa bir ayol esa taslim bo‘lgan Reyxstag devorlariga shunday deb yozadi: “Men, Sofya Kunsevich, Berlinga urushni mahv etish uchun keldim”. Bu G‘alaba mehrobiga

tortiq qilingan buyuk qurbonlik edi. Bu bezavol jasorat bo'lib, uning butun teranligini osoyishta hayot bag'rida kechayotgan yillar mobaynida his qilamiz.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot olib borish davomida tarixiylik, obyektivlik, abstraklikdan konkretlikka qarab borish, tizimli tahlil, qiyosiy tahlil singari umumilmiy va umumfalsafiy metodlardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Nikolay Rerixning 1945-yil may-iyunda yozilgan va Markaziy davlat arxivining fashistlarga qarshi Slavyan qo'mitasida saqlanayotgan xatlaridan birida shunday jumlar bor: "Oksford lug'ati ayrim rus so'zlariga qonuniy tus berdi, endilikda ular dunyo miqyosida e'tirof etiladi; jumladan, lug'atga tarjima qilib bo'lmaydigan, ko'p ma'noli "podvig", ya'ni "jasorat" so'zi qo'shildi. Har qancha ajablanarli bo'lmasin, Yevropadagi birorta xalqning tilida mazmunan unga yaqin bironta ham so'z yo'q...". Agar qachonlardir jahon xalqlari tilida ruscha "podvig" so'zi ham ommalashsa, bunda sovet ayoli urush yillarida ko'rsatgan jasorat ham alohida o'rin tutadi; zotan, ayollar urush ortida mardona mehnat qildilar, bolalarni saqlab qoldilar va erkaklar bilan birga Vatanni himoya qildilar [1. – B. 5-6.].

Ikki yil odamlar bilan uchrashdim, yozdim, ammo ko'proq o'yladim, o'qidim. Kitobim nima haqida bo'ladi? Urush haqidagi yana bir kitob... Nima keragi bor? Minglab urushlar bo'lgan – katta va kichik, ma'lum va noma'lum. Ular haqida yozilgan kitoblar esa undan ham bisyor. Ammo... Darrov tushundim – bu kitoblarni erkaklar yozgan va ular erkaklar haqida. Biz urush haqidagi "erkaklar" tasavvuri va "erkaklar" nigohi, erkak so'zlari asirimiz. Ayollar esa sukut saqlaydilar. Mendan boshqa hech kim buvimni, onamni so'roqqa tutmagan. Frontda bo'lganlar ham mum tishlab qolganlar. Agar mabodo gapira boshlasalar ham, "ayollar" urushini emas, "erkaklar" urushi haqida so'zlaydilar: ularning qonuniga moslashadilar. Va faqat uyda yoki frontdoshi dugonalar davrasidagina ular, ko'zini namlab, menga tanish bo'lgan "o'z" urushlari haqida gapirishadi. Nafaqat menga tanish, hammamizga tanish bo'lgan urush haqida. Jurnalistik sayohatlarimda tamoman yangi matnlarning guvohi, yagona tinglovchisi bo'lish bir necha bor nasib etdi. Bolaligimdagi kabi larzaga tushganman. Bu hikoyalarda sirli olamning dahshatli tasviri ko'rinadi... Ayollar so'zga kirganda ularda biz uchun ba'zi eshitishga odatlanib qolgan narsalar: bir guruh odamlar qahramonlik ko'rsatib boshqa guruh odamlarni o'ldirib, g'olib yoki mag'lub bo'lganlari, qanday texnika ishga tushganligi, mard generallar to'g'risidagi tasvirlar yo'q yoki deyarli yo'q. Ayollarning urush haqidagi hikoyalari boshqacha, ular boshqa narsalar haqida gapiradi. "Ayollar" urushida o'zgacha bo'yoqlar, o'zgacha ifor, o'zgacha tarovat va o'zgacha hissiyotlar makoni bor. O'zgacha so'zlar. Ularda qahramonlar yo'q, mislsiz jasorat ham yo'q, ularda faqat g'ayriinsoniy insoniy mehnat bilan mashg'ul odamlar bor. Ularda nafaqat odamlar, balki yeru-zamin, osmonu-falak, qushlar va daraxtlar aziyat chekadi. Biz bilan birga yerda tiriklikni baham ko'rayotganlarning hammasi uqubatda giriftor. Ular unsiz azob chekadi, bundan dahshatliroq narsa bormi?

Ammo nima uchun? – men bu savolni o'zimga bir necha bor berganman. – Nima uchun qachondir mutlaq erkaklarniki bo'lgan dunyoda o'z o'rnini egallagan ayollar o'z tarixini yaratmadilar? O'z so'zi va o'z hislarini oshkor etmadilar? Ularga ishonmadilar. Bizdan butun olam pinhon tutilgan. Ularning urushlari noma'lumligicha qoldi...

Mana shu urush tarixini yozmoqchiman. Ayollar tarixini yozmoqchiman [2. – B. 7-8.].

“Urushdan omon kelganing bilan ruhan bemor bo‘lib qolasan. Endi o‘ylayman: oyog‘im yoki qo‘limdan yaralanganim ma‘qul edi, har holda biron joyim simillab bo‘lsa ham og‘rigan bo‘lardi. Ruhiiy xastalikning esa davosi yo‘qday... Biz axir, urushga juda yosh ketganmiz... Endigina rasta bo‘lgan qizlar... Urush yillari mobaynida esa hatto voyaga yetdik...”.

Kimlardir urushdan qaytmadi, evoh,

Qismat qahri qattiq, menda yo‘q gunoh.

Kimdir yoshi katta, kimdir navqiron –

Manguga ko‘z yumgan, balki bo‘lsam mard

Ular menga hozir bo‘lardi hamdard, –

To‘abad yurakni o‘rtar shu armon...

Aleksandr Tvardovskiy e‘tirof etganidek, mening yuragimni ham armon o‘rtaydi. Binobarin, frontda qatnashgan qizlarni izlarman, ularning hikoyalarini daftarlarga, magnitofon kassetalariga yozib olaveraman, ular bilan birga iztirob chekish asosida umid bilan yashayman. Ishonch bilan kun kechiraman. Mening nigohim qarshisida yana bir urush namoyon bo‘layotir: biz urush haqida ko‘p narsalarni bilamiz va biz urush haqida hech narsa bilmaymiz [1. – B. 30.].

Urush qatnashchilari bo‘lgan ayollarning qismat bitiklaridan lavhalar keltirib o‘tish orqali ularning dardlarini sizga ham anglatishga oz bo‘lsa-da harakat qilaman.

Jarroh Vera Iosifovna Xoreva urushning dastlabki kunlarida ko‘nglidan kechganlarini shunday ifodalaydi: “Frontga ketyapman-u, urush uzog davom etmasa kerak, deb o‘ylayman. O‘zim yaxshi ko‘radigan bitta yubkamni, bir juft paypoq va bitta tufli oldim. Voronejni tashlab ortga chekinganimizda do‘konga kirganimiz, baland poshnali tufli xarid qilganim hamon yodimda. Ayanchli sharoitda chekinyapmiz, ko‘chalar loy, men esa do‘konga kirdim va nima uchundir tufli xarid qilgim keldi. Hozir ham esimdan chiqmaydi, juda bejirim tufli edi... Atir ham sotib oldim. Ko‘nikkan hayot tarzimizdan birdaniga voz kechish qiyin kechdi. Urush boshlangan, men esa hamon qizalog edimda...”.

Son-sanoqsiz dallilar ichidan nima uchun mana shu ikktiasini: bir jomadon konfet bilan miltiq xanjariga bog‘langan bir tutam binafshani tanlab oldim? Ehtimol, men anglashni istagan qiz tanish narsalar orasida kamina uchun yana ham hayotiy va yaqinroq qiyofa kasb etar. Nima bo‘lganda ham portlatilgan necha-necha dushman eshelonlari, urib tushirilgan samolyotlari, yondirilgan mashinalari, qo‘lga kiritilgan o‘ljalardan ko‘ra aynan o‘sha, konfet to‘la jomadon-u binafshalar sabab olingan navbatdan tashqari uchta naryad jazosi mening bugungi tasavvurimga kuchliroq ta‘sir qiladi. G‘alaba qozonish uchun qancha zarur bo‘lsa, shuncha eshelon, samolyot va texnika yo‘q qilinganini biz bugun bilamiz. Jangovar to‘qnashuvlar bayoni emas, balki urushdag‘ inson hayoti tafsilotlari bugun hammasidan ham ko‘proq hayajonlantiradi va hayratlantiradi. Urush har bir hayotiy voqeaning, turmushdag‘ har bir mayda-chuydaning qadrini yuksaltirdi, u yerda turmush bilan borliq jipslashdi.

Oddiygina bo‘lgan bu qizlar qanday qilib ajoyib askar bo‘lishdi? Ular jasorat uchun tayyor edi, biroq armiyaga tayyor emasdi. Armiya ham o‘z navbatida ularga tayyor emasdi, chunki qizlarning aksariyati ko‘ngilli ravishda frontga otlanardi. Ulardan hech kim umidvor ham bo‘lmagan, kutmagan ham: “Harbiy bo‘linma boshlig‘i oldida bir garichgina bo‘lib turibman. U mendan ajablanib so‘radi: “Qizlarni armiyaga olishadi, deb senga kim aytdi?”. Urushning ilk kunlari edi... Yil o‘tdi, men esa urushga qanday foydam tegishi mumkin, deya zo‘r berib o‘ylayman, lekin frontga jo‘natish uchun issiq

qo‘lqopdan boshqa hech narsa topolmayman. Oyog‘imdagi piymam o‘ttiz to‘rtinchi o‘lchamli, kichkina bo‘lgani uchun frontga jo‘natib bo‘lmaydi. Yana harbiy bo‘linmaga yo‘l olaman...” deb eslaydi oddiy askar, razvedkachi Lyubov Ivanovna Osmolovskaya.

Askarlik mahoratini ular daf‘atan va oson o‘zlashtirmagan. Qirginchi o‘lchamli kirza etiklar yoki uzun o‘ramali, o‘zlarining so‘zlari bilan aytganda, “zanjiri” amerikacha botinkalar, shinel kiyishlari, uzun sochlarini qirqishlari (qizlik o‘tmishi bilan askarlik hayotini bir-biridan keskin chegaralaydigan bu o‘ta shafqatsiz yo‘qotishni ularning bari, albatta, esga olardi) kerak edi. Harbiy libosga ko‘nikish, har bir harbiyning unvonini ajrata bilish, “nishon”ga bexato o‘q uzish, emaklab yurish, paytava o‘rash, bir necha kunlab uxlamaslik, sanoqli daqiqalarda gazniqob kiyish, okoplar qazish talab qilinardi. Frontga yuborishlarini iltimos qilishganda, hatto ularning xayoliga ham kelmagan urushning o‘ziga xos kundalik tashvishlari edi bular.

Gruziyaning Obza qishlog‘idan oddiy askar, zenitchi Ionna Aleksandrovna Smirnova xotirlaydi: “Bizni vagonlarga joylashtirishgach, mashg‘ulotlar boshlandi. Hammasi biz tasavvur qilgandan mutlaqo boshqacha edi. Saharlab turardik, bir lahza ham yolg‘iz qolmasdik. Biz esa ko‘nikkan turmush tarzimizni unuta olmasdik. Faqat to‘rt sinf ma‘lumotiga ega bo‘linma komandiri, kichik serjant Gulyayev nizomni o‘rgatar ekan, ayrim so‘zlarni noto‘g‘ri talaffuz qilganda jahlimiz chiqardi. Bunday talaffuz bilan bizga nimani ham o‘rgata olardi, deb o‘ylardik...”

Karantindan keyin, qasamyod qilish arafasida starshina shinel, pilotka, yubka, ichko‘ylak o‘rniga surpdan erkakcha tikilgan yengi uzun ikkita ko‘ylak, paytava o‘rniga esa paypoq hamda poshnasi va uchiga metall nag‘al qo‘yilgan toshday og‘ir amerikacha botinkalar – harbiy kiyim-kechaklar olib keldi. Bo‘yim bor-yo‘g‘i bir metr-u ellik uch santimetr, o‘triz to‘rtinchi o‘lchamli poyabzal kiyganim uchun butun rotada eng past bo‘yli men edim. Harbiy sanoat, boz ustiga Amerika sanoati bunday o‘lchamli kiyim-kechak ishlab chiqarmasdi. Menga qirq ikkinchi o‘lchamli botinka berishdi, iplarini yechmasdan kiyib olardim va yechib qo‘yardim, juda og‘ir bo‘lgani uchun oyog‘imni arang sudrab bosardim.

Yurganimda tosh yotqizilgan maydondan uchguncha sochilardi, xullas, qadam tashlashim harbiyona yurishga sira o‘xshamasdi. Dastlab qanchalar azob bilan yurganimni eslasam, yuragim orqaga tortib ketadi”.

Komandir qanday asnoda yurayotganimni ko‘rib, oldiga chaqirdi:

– Smirnova, shunaqayam qadam tashlaydimi? Nahotki senga o‘rgatishmagan bo‘lsa, nima uchun oyog‘ingni ko‘tarmayapsan? Navbatdan tashqari uchta naryad e‘lon qilaman...

Men javob berdim:

– Xo‘p bo‘ladi, o‘rtoq katta leytenant, navbatdan tashqari uchta naryad! – O‘girilib turgan joyimga qaytmoqchi edim, botinkam polda qoldi, tovonim qontalash bo‘lib ketgandi.

Nihoyat, nima uchun risoladagiday qadam tashlay olmayotganim sababi oydinlashgach, rotamizning etikdo‘zi Parshin eski plash-chodirdan menga o‘ttiz oltinchi o‘lchamli etik tikib berish haqida buyruq oldi...

Ular o‘smirlikdan, erkin hayotdan frontga qadam qo‘yishgan, ko‘pincha o‘zlarini bolalardek tutishardi, frontda esa harbiy intizom.

Gvardiya leytenant, uchuvchi, moskvalik Antonina Grigorevna Bondaryova yana eslaydi: “Bizni boshqacha bo‘lgan deb o‘ylamang, aksincha, siz kabi qizlar edik. Intizom, nizomlar, turli harbiy

belgilar – bu kabi harbiy ko‘nikmalarni birdaniga o‘zlashtirib olmaganmiz. Deylik, samolyotlarni qo‘riqlayapmiz. Nizom bo‘yicha, kimdir yaqinlashadigan bo‘lsa, uni to‘xtatish kerak: “To‘xta, kimsan?”. Dugonam polk komandirini ko‘rib qolib, qichqirgan: “To‘xtang, kimsiz? Meni kechirasiz-u, lekin otib tashlayman!”. Tasavvur qilyapsizmi? U qichqiryapti: “Meni kechirasiz-u, lekin otib tashlayman!” [1. – B. 71...75.].

“Buni bilardik... g‘alaba qozonishimiz kerakligini hamma bilardi...”

Keyin odamlar otasini tashlab ketishdi, partiya raykomidan topshiriq olgan deb o‘ylashdi. Hech kim uni tashlamagandi, hech qanday topshiriq ham bo‘lmagan. O‘zimiz kurashishga ahd qilgandik. Oilamizdagilar sarosimaga tushganini eslolmayman. Hamma qayg‘uda bo‘lgan, ammo sarosimaga tushmagandik. Hamma g‘alabamizga ishonardi. Nemislar qishlog‘imizgacha bostirib kirgan kuni, kechqurun otam skripkada “Internatsional” ni ijro qildi. U o‘z ichki isyonini namoyish etgisi kelardi...

Ikki oy o‘tdi yoki uch oy... Yoki...

Yahudiy bola... Nemis uni velosipediga bog‘lab qo‘ydi, bola kuchukday orqasidan yugurardi: “Shnell! Shnell!” Velosipedini haydab, kulib ketyapti. Yosh nemis yigit...

Tez orada mashg‘ulotidan zerikdi, velosipedidan tushib, bolaga imo-ishora bilan tez cho‘kishni buyurdi. Kuchukka o‘xshab, to‘rt oyoqlab yurishini, sakrashini buyurdi: “Xundik! Xundik!” Keyin tayoqni ovloqqa ulotqirib, olib kelishini buyurdi! Bolakay o‘rnidan turib, yugurib borib tayoqni qo‘lida olib kelib berdi. Nemisning jahli chiqdi... Uni tepa boshladi. So‘kdi. Keyin imlab ko‘rsatdi: to‘rt oyoqlab borib, tishingda olib kel. Bola tishlarida olib keldi...

Ikki soatga yaqin nemis shu bolakayni ermak qildi. Keyin yana velosipediga bog‘lab, orqasiga qaytdi. Getto tomon yo‘l olishdi...

Siz esa nega kurasha boshlaganimizni, nega otishni o‘rganganimizni so‘rayapsiz...” [2. – B. 309.].

Valentina Pavlovna Kojemyakina, partizan.

Mendan baxt nima deb so‘rang. Men o‘liklar orasida nogoh tirik odamni topish deb javob beraman...[2. – B. 98.].

Anna Ivanovna Belyay, hamshira.

Men harbiy o‘yinchoqlar, bolalar harbiy o‘yinchoqlarini yoqtirmayman. Tank, avtomatlar... Kim ularni o‘ylab topgan? Ko‘nglim ag‘dariladi. Bolalarga hech qachon harbiy o‘yinchoqlar olib bermaganman. Na o‘zimmikiga, na o‘zgalarnikiga. [2. – B. 381.].

Tamara Stepanovna Uminyagina, gvardiya kichik serjanti, saninstruktor.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganimizda, biz mana shunday mudhish xotiralar bilan yashayotganlarga emas, o‘zimizga achinishimiz kerak. Chinakamiga achinish uchun vahimali xotiralardan yuz o‘girish kerak emas, aksincha, ularni birgalikda baham ko‘rish, ma‘lum bir qismini qalbimizga jo qilishimiz kerak. Bu o‘ziga xos hujjat bo‘lib, uni qayta yozib bo‘lmaydi, zotan mazkur hujjat 41-, 42-, 43-, 44-, 45-yillarning oppoq sahifalariga butun umrni baxshida etgan holda qon bilan bitilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Urush ayollar ishi emas: hujjatli qissa. / Svetlana Aleksiyeovich. – T.: “Ziyo nashr” nashriyoti, 2020. – 176 b.
2. Урушинг аёлдан йироқ қиёфаси: публицистика/ А. Светлана. – Тошкент: “O‘zbekiston” НМИУ, 2018. – 384 б.
3. <https://kitobman.uz>
4. Алексиевич С. У войны не женское лицо. – Москва: Время, 2015. – 384 б.
5. Алексиевич С. Последние свидетели. Солдатские дети. – Москва: Время, 2016. – 320 б.
6. Алексиевич С. Цинковые мальчики. – Москва: Время, 2013. – 352 б.
7. Бурбакина Е. Женщина и война: образы в литературе XX века. – Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 2010. – 276 б.
8. Герасимова И. Женщина на войне: опыт документальной прозы // Вопросы литературы. – 2015. – №4. – С. 114–132.
9. Миронова Т. Феномен документальной прозы Светланы Алексиевич. – Москва: Наука, 2018. – 248 б.
10. Ковалёва Н. Голос памяти: женские свидетельства о войне. – Минск: Белорусский государственный университет, 2012. – 215 б.
11. Чуканова О. Женский опыт войны в художественной литературе // Филологические науки. – 2017. – №6. – С. 87–95.
12. Хеллер Л. Женщина и война: нарративы памяти. – Берлин: Peter Lang, 2014. – 198 б.
13. Светлана Алексиевич: диалоги о времени и войне / Под ред. А. Кураева. – Москва: Новое литературное обозрение, 2019. – 304 б.

Nazarov Nuriddin Baxranovich

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti Samarqand kampusi

n-nuriddin@IPU.uz

Received 4th August 2025, Accepted 11th September 2025, Online 25th October 2025

DYNAMICS OF FUNCTIONAL INDICATORS OF 400-METER RUNNERS

Abstract. This article describes the methods for determining and analyzing the level of functional training of 400-meter runners during the annual training cycle based on physiological indicators.

Keywords: Multi-year, annual training, functional training, physiological indicators, athlete, 400-meter distance, Genchi test, heart rate, peripheral leg muscles, central nervous system.

ДИНАМИКА ФУНКЦИОНАЛЬНЫХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ БЕГУНОВ НА 400 МЕТРОВ

Аннотация. В статье описаны методы определения и анализа уровня функциональной подготовки бегунов на 400 метров в годичном тренировочном цикле на основе физиологических показателей.

Ключевые слова: Многолетняя, годичная тренировка, функциональная подготовка, физиологические показатели, спортсмен, дистанция 400 метров, проба Генчи, частота сердечных сокращений, периферические мышцы ног, центральная нервная система.

400 METR MASOFAGA YUGURUVCHILARNING FUNKSIONAL KO'RSATKICHLARI DINAMIKASI

Annotasiya. Ushbu maqolada yillik tayyorgarlik siklida 400 metr masofaga yuguruvchilarni funksional tayyorgarlik darajasini fiziologik ko'rsatkichlar asosida aniqlash va tahlil qilish yo'llari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Ko'p yillik, yillik tayyorgarlik, funksional tayyorgarlik, fiziologik ko'rsatkichlar, sportchi, 400 metr masofa, Genchi sinovi, yurak qisqarishi soni, periferik oyoq mushaklari, markaziy asab tizimi.

Dolzarbli: Yurtimizda yengil atletika sport turini rivojlantirish, ommaviyligini oshirish, iqtidorli yosh sportchilarni saralab olish, ularni ko'p yillik tayyorgarlik bosqichlariga yo'naltirish va yuksak sport natijalariga erishtirish kabi ustuvor vazifalarni amalga oshirish lozim. Albatta ushbu yuksak natijalarni amalga oshirishda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev tomonidan jismoniy tarbiya va sportga oid chiqarilayotgan Farmon va Qarorlarning o'rni beqiyosdir. Jumladan, 2017-yil, 3-iyundagi PQ 3031-sonli qarorida mamlakatimizda ommaviy sportni rivojlantirish asosida sog'lom turmush tarzini mustahkamlash, yoshlar o'rtasida ommaviy sport musobaqalarini o'tkazish

asosida istiqbolli sportchilarni saralab olish va ko'p yillik tayyorgarlik bosqichlarida maqsadli tayyorlash masalalari bo'yicha vazifalar belgilab berilgan.

Bugungi kunda 400 metr masofaga yuguruvchilarni musobaqalarga tayyorlash bo'yicha juda ko'pchilik olimlar tamonidan tadqiqot ishlari olib borilgan va hozirda xam tadqiqotlar olib borilmoqda, ulardan F.P.Suslov, A.I.Polunin, O.Pavlova, V.Nikitushkin, Yu.G.Travin, V.N. Verxoshanskiy, M.S.Olimov, H.T.To'xtaboyev, I.R.Soliyev, Z.M.Utayev va boshqalar tamonidan yillik tayyorgarlik mashg'ulotlarini rejalashtirish, musobaqa oldi tayyorgarligi, saralash va yo'naltirish, ko'p yillik tayyorgarlik bosqichlariga sportchilarni tayyorlash va mashg'ulot jarayonini boshqarish masalalariga e'tibor qaratilgan bo'lsada, ammo 400 metr masofalarga yuguruvchi sportchilarni tayyorlash bo'yicha yetarlicha tadqiqotlar yurtimizda olib borilmaganligi tadqiqot jarayonida aniqlandi.

Tadqiqot maqsadi: 400 metr masofaga yuguruvchilarni funksional tayyorgarlik darajasini aniqlash.

Tadqiqot vazifalari: 400 metr masofaga yuguruvchilarni funksional tayyorgarligi bo'yicha ilmiy uslubiy adabiyotlarni tahlil asosida o'rganish, 400 metr masofaga yuguruvchilarni funksional ko'rsatkichlarini aniqlash.

Tadqiqot natijasi va muhokamasi. Ko'p yillik tayyorgarlikning turli bosqich va davrlarida qo'llaniladigan barcha turdagi yuklamalarni o'zlashtirish, jismoniy, ruhiy va texnik-taktik imkoniyatlarni shakllantirish samaradorligi hamda sport natijalarining o'sib borishi to'g'ridan-to'g'ri funksional tayyorgarlik darajasiga bog'liqdir [2; 3; 8;].

Darhaqiqat, sportchi tomonidan har qanday harakat yoki harakatlar (sifatlar, ko'nikma va malakalar)ni ijro etmasin, shu harakatlarning hajmi, shiddati va sifati (koordinasiyasi, texnikasi va taktikasi) organizmning funksional zahirasi va bioenergetik imkoniyatlari bilan belgilanishi isbot talab qilmaydi.

Ko'pchilik mutaxassis-olimlarning fikriga ko'ra, 400 metr masofaga yuguruvchi sportchilarda ish qobiliyati, hatto sport natijasi, ustuvor jihatdan yurak qon-tomir tizimi va nafas olish organlarining funksional imkoniyati bilan belgilanar ekan [4; 8].

400 metr masofalarga yuguruvchilarni jismoniy va funksional tayyorgarligini baholashda AB, YuQS, NOCH, NS, va O'TSga oid ko'rsatkichlardan diagnostik mezon sifatida foydalanish odat tusiga kirgan.

Joriy tadqiqotlarda ishtirok etgan 400 metr masofalarga yuguruvchi sportchilarda o'rganilgan fiziologik ko'rsatkichlar o'ziga xos xususiyatlar bilan qayd etildi (1-jadval).

1-jadval

400 metr masofaga yuguruvchilarning tadqiqot boshida nazorat va tajriba guruhi sportchilarning funksional tayyorgarligini shakllanganlik darajasi (n=24)

T /r	Funksional ko'rsatkichlar		Nazorat		Tajriba	
			$\bar{X}$	σ	$\bar{X}$	σ
1	AQB (mm, sm, us.)	^S B	118,8	1,5	118,6	1,4
		^D B	67,9	1,9	67,6	1,8
2	YuQS martada daqiqa		68,5	2,8	68,2	2,8

3	MKI (ml/daq.)	3997,2	184,8	3994,2	99,8
4	NOCH (martadan)	16,2	3,9	16,3	4,1
5	NS Genchi sinovi	32,8	3,5	33,4	3,4
6	O'TS (ml)	4600	426	4602	462

Bizga ma'lumki, funksional ko'rsatkichlarni arterial bosim (AB, sistolik va diastolik), yurak qisqarishi soni (YuQS), nafas olish chastotasi (NOCH), nafasni chuqur chiqarib ushlab turish ya'ni Genchi sinovi (GS) va o'pkaning tiriklik sig'imi (O'TS) asosida aniqlash bugungi kunda odat tusiga kirgan. Biz tamonimizdan 400 metr masofaga yuguruvchi sportchilarni funksional tayyorgarligini aniqlashga e'tibor qaratdik.

Yurak qisqarish chastotasi nazorat guruhi sinaluvchilar $68,5 \pm 2,8$ marta daqiqani tashkil etdi. Ushbu ko'rsatkich tajriba guruhiga mansub 400 metr masofaga yuguruvchilarda esa $68,2 \pm 2,8$ marta daqiqaga teng bo'ldi. Olingan natijadan ko'rinib turibdiki, nazorat va tajriba guruhlarida natijalar o'rtasida sezilarli farqlar yo'qligi kuzatildi.

Chuqur nafas chiqarib nafasni ushlab turish ya'ni Genchi sinovi bo'yicha o'tkazilgan tadqiqotda nazorat guruhi $32,8 \pm 3,5$ soniya o'rtacha nafasni chiqarib, nafasni ushlab turdi. Tajriba guruhida esa ushbu ko'rsatkich $33,4 \pm 3,4$ soniyani tashkil etdi. Navbatdagi nafas olish chastotasi bo'yicha o'tkazilgan tadqiqotda nazorat guruhida $16,2 \pm 3,9$ martani tashkil etdi. Tajriba guruhida esa, ushbu ko'rsatkich $16,3 \pm 4,1$ ga teng ekanligini ko'rsatadi.

O'pkaning tiriklik sig'ini spidometr yordamida aniqlaganimizda nazorat guruhi sinaluvchilarida 4600 ± 426 ml ni tashkil etdi. Tajriba guruhiga mansub sinaluvchilarda ushbu ko'rsatkich 4800 ± 462 ml ga teng ekanligi aniqlandi.

Arterial qon bosimi, ya'ni sistolik bosim nazorat gurugida $118,8 \pm 1,5$ ga teng bo'lgan bo'lsa, tajriba guruhida esa $118,6 \pm 1,4$ ga teng bo'ldi.

Destolik bosim esa, nazorat guruhida $67,9 \pm 1,9$ ga teng bo'lgan bo'lsa, tajriba guruhida, $67,6 \pm 1,8$ ga teng bo'ldi.

Maksimal kislorod iste'molini tahlil qilganimizda esa, nazorat guruhiga mansub sportchilarda $3997,2 \pm 184,8$ ga teng bo'lgan bo'lsa tajriba guruhiga mansub sportchilarda esa $3994,2 \pm 99,8$ ga teng ekanligini ko'rishimiz mumkun.

Demak, o'tkazilgan tajriba natijalarini qiyosiy tahlil etilganda tadqiqotga jalb etilgan har ikkala guruh sportchilarning funksional ko'rsatkichlari teng ekanlig va sezilarli farqlar kuzatilmaganligi aniqlandi.

Xulosalar: 400 metr masofaga yuguruvchilarning funksional tayyorgarligini aniqlash bo'yicha o'tkazilgan tadqiqot natijalari quyidagi xulosalarni qayd etish imkonini berdi:

-400 metr masofaga yugurush samaradorligi funksional tayyorgarligiga bo'g'liq bo'lib, mushaklar bioenergetikasini taminlovchi yurak-qon tomir tizimi, nafas olish organlarini rivojlanganlik darajasiga bog'liq ekanligini ko'rsatadi.

-400 metr masofaga yuguruvchilarni funksional tayyorlash tizmida adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, funksional tayyorgarlik bo'yicha 400 metr masofaga yuguruvchi sportchilarni tayyorgarligini rivojlantirish bo'yicha yetarli darajada tadqiqotlar o'tkazilmaganligi aniqlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Озолин, Э. С. Оптимизация средств специальной подготовки на основе анализа динамики скорости в спринтерском беге / Э. С. Озолин Вестник спортивной науки. – 2011. – № 1. – С. 3–6.
2. Полуниин А.И. Школа бега Вячеслава Евстратова. Советский спорт. – М.: 2013 й. 135 с.
3. Жилкин, А.И. Легкая атлетика: учеб. пособие для студентов высш. пед. учеб. заведений / А.И. Жилкин, Б.С. Кузьмин, Е.В. Сидорочук. М.: ИЦ «Академия», 2003. - С. 347-432.
4. Павлова О.И. Современная тренировка юных легкоатлетов. М.: 2004. 160 с.
5. Ивочкин В.В., Травин Ю.Г., Королев Г.Н., Семаева Г.Н. Легкая атлетика: бег на средние и длинные дистанции, спортивная ходьба: Примерная программа спортивной подготовки для детско-юношеских спортивных школ, специализированных детско-юношеских школ олимпийского резерва. - М.: Советский спорт, 2009. - 108 с.
6. Soliyev I.R. Yuqori malakali uzoq masofaga yuguruvchi sportchi qizlarni tayyorgarlik mashg'ulotlari va musobaqa jarayonining qiyosiy tahlili. // o'zMU XABARLARI. Toshkent. 2018 yil №1/1 2018y. 171-174 betlar.
7. Olimov M.S., Soliyev I.R., Haydarov B.Sh. / Darslik. Sport pedagogik mahoratini oshirish. – T.: 2017. – 318 b.
8. Olimov M.S., To'xtaboyev N.T., Soliyev I.R., Ortiqov X.T. /O'rta va uzoq masofalarga yugurish uslubiyati. O'quv qo'llanma. "Fan va texnologiya", –T.: 2016. 156 bet.
9. Nazarov N.B. Yengil atletika va uni o'qitish metodikasi. O'quv qullanma. Samarqand-2024 yil. 185 bet.

Sh.Y.Oxunjonova

FarDU O'zbekiston tarixi kafedrasi v.b.dotsenti, t.f.f.d

E-mail: oxunjonova1191@mail.ru

Received 4th August 2025, Accepted 11th September 2025, Online 25th October 2025

FACTORS OF FORMING A CITY BRAND THROUGH HISTORICAL MARKETS (ON THE EXAMPLE OF TASHKENT)

Abstract. The article analyzes the factors that make the cultural and historical appeal of Tashkent's markets attractive to tourists. Markets in Tashkent have long been an integral part of the social, economic and cultural life of the city, offering tourists a variety of products, handicrafts and Uzbek national cuisine. Markets, as historical monuments and part of the Central Asian trade routes, also represent Tashkent's unique historical heritage. In places such as the Chorsu market, the traditional trade culture and handicraft products of the Uzbek people attract tourists.

Key words and phrases: cultural, historical, tourism, local products, crafts, trade culture, tourists, historical monuments of Tashkent markets.

ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ БРЕНДА ГОРОДА ЧЕРЕЗ ИСТОРИЧЕСКИЕ РЫНКИ (НА ПРИМЕРЕ ТАШКЕНТА)

Аннотация. В статье анализируются факторы, обуславливающие культурно-историческую привлекательность рынков Ташкента для туристов. Рынки Ташкента издавна являются неотъемлемой частью социальной, экономической и культурной жизни города, предлагая туристам разнообразные товары, изделия ручной работы и узбекскую национальную кухню. Рынки, являясь историческими памятниками и частью центральноазиатских торговых путей, также представляют собой уникальное историческое наследие Ташкента. В таких местах, как рынок Чорсу, традиционная культура торговли и ремесленные изделия узбекского народа привлекают туристов.

Ключевые слова и фразы: культурный, исторический, туризм, местные продукты, ремёсла, торговая культура, туристы, исторические памятники, рынки Ташкента.

TARIXIY BOZORLAR ORQALI SHAHAR BRENDINI SHAKLLANISH OMILLARI (TOSHKENT MISOLIDA)

Abstrakt. Maqolada Toshkent bozorlarining madaniy-tarixiy jozibadorligini sayyohlar uchun jozibador qiladigan omillar tahlil qilingan. Toshkentdagi bozorlar azaldan shahar ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayotining ajralmas qismi bo'lib, sayyohlarga turli mahsulotlar, hunarmandchilik va o'zbek milliy taomlarini taklif etadi. Bozorlar tarixiy obidalar va Markaziy Osiyo savdo yo'llarining bir qismi sifatida Toshkentning noyob tarixiy merosini ham ifodalaydi. Chorsu bozori kabi joylarda o'zbek xalqining an'anaviy savdo madaniyati, hunarmandchilik mahsulotlari sayyohlarni o'ziga tortadi.

Tayanch so'z va iboralar: madaniy, tarixiy, turizm, mahalliy mahsulotlar, hunarmandchilik, savdo madaniyati, sayyohlar, Toshkent bozorlaridagi tarixiy obidalar.

Kirish. Bozorlar qadimdan shaharlarning iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy hayotida markaziy o'rin tutgan. Ular nafaqat savdo-sotiq makoni, balki insonlar o'rtasidagi muloqot, madaniyatlar almashinuvi

va mahalliy an'analar saqlanadigan ijtimoiy institut sifatida shakllanib kelgan. Toshkent shahri ham o'zining uzoq tarixida ko'plab mashhur bozorlari bilan tanilgan — Eski Juva, Chorsu, Oloy, Qo'yliq, Farhod kabi bozorlarda yuzlab yillar davomida shahar hayotining iqtisodiy ritmi, milliy qadriyatlar va turmush madaniyati mujassam bo'lib kelgan.

Bugungi globallashuv va raqamli kommunikatsiyalar davrida tarixiy bozorlar faqatgina savdo maydoni emas, balki shahar brendining muhim madaniy elementi sifatida e'tirof etilmoqda. Jahon amaliyotida (masalan, Istanbuldagi "Katta Bozor", Dubaydagi "Gold Souk" yoki Seuldagi "Namdemun bozori") tarixiy savdo maskanlari turistlarni jalb etuvchi asosiy brend-markaz darajasiga ko'tarilgan. Shu nuqtayi nazardan, Toshkentning tarixiy bozorlari ham milliy qadriyat, mehmondo'stlik, milliy taomlar, xalq amaliy san'ati va tarixiy me'morchilik uyg'unligida shahar imidjining jonli ifodasi bo'lib xizmat qilmoqda.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, O'zbekiston poytaxti sifatida Toshkent xalqaro turizm markaziga aylanib borayotgan bir paytda, shahar brendini shakllantirishda tarixiy bozorlarning o'rni va joziba omillarini ilmiy tahlil qilish zarurati kuchaymoqda. Tarixiy bozorlarda to'plangan madaniy meros, mahalliy hunarmandchilik, milliy taomlar, tarixiy me'moriy muhit hamda zamonaviy xizmat infratuzilmasining uyg'unlashuvi shahar brendining asosiy tarkibiy qismiga aylanmoqda.

Shu boisdan maqolada Toshkentdagi tarixiy bozorlardan misol sifatida foydalanib, shahar brendini shakllantiruvchi omillar, ularning turizm salohiyati va madaniy identitetni mustahkamlovchi funksiyalari ilmiy asosda tahlil etiladi.

Tadqiqotning maqsadi — tarixiy bozorlarda mavjud madaniy qadriyatlar, xizmat madaniyati va estetik joziba omillari orqali Toshkentning brend sifatida xalqaro miqyosda tanilish jarayonlarini yoritishdir. Toshkent tarixan Ipak yo'lining markaziy nuqatalaridan biri bo'lgan¹. Bu savdo yo'li orqali Osiyo, Yevropa va boshqa mintaqalar o'rtasida mahsulotlar, madaniyat va g'oyalar almashilgan. Toshkentning strategik joylashuvi bozorlar va savdo aloqalarining rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatgan. Shaharda joylashgan bozorlar savdogarlar, sayyohlar va tadbirkorlar uchun yig'ilish joyi bo'lib xizmat qilgan.

O'rta asrlar davrida Toshkentda karvonsaroylar va savdo joylari tashkil etilgan. Bu karvonsaroylar o'zining qurilish texnologiyasi va savdo faoliyati bilan mashhur bo'lib, sayyohlar va savdogarlar uchun xavfsiz joylar taqdim etgan. Bozorlar faqat oziq-ovqat va kundalik ehtiyojlar uchun emas, balki turli xil tovarlar, san'at asarlari, hunarmandchilik mahsulotlari, noyob materiallar va mahsulotlar sotish uchun ham joylashgan.

Toshkentning bozorlaridagi savdo madaniyati o'zining qadimiy tarixiga ega. Tarixan, Toshkent bozorlarida savdogarlar, hunarmandlar va dehqonlar o'z mahsulotlarini sotishgan. Bunday bozorlarda bozorlik qilish, narxlarni kelishib olish, savdo qilishning o'ziga xos usullari va madaniy an'analari shakllangan. Bu, o'z navbatida, turistlarni jalb qilishda muhim rol o'ynaydi.

- Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). O'rta asrlarda Toshkent ko'plab xalqlarning madaniy va savdo aloqalarining markazi bo'lgan². Shaharni turli millatlar, madaniyatlar va dinlarning to'qnashuv nuqtasi sifatida rivojlanib, turli xil mahsulotlar va hunarmandchilik buyumlari bilan to'ldirilgan bozorlar tashkil qilgan. Bu xilma-xillik Toshkentning bozorlariga turistlarni jalb qiluvchi asosiy omil sifatida tarixiy ahamiyatga ega.

Sovet Ittifoqi davrida Toshkent sanoat va savdo markazi sifatida rivojlandi. Shahar bozorlarida yangi tizimlar va iqtisodiy mexanizmlar joriy etildi, lekin shahar bozorlarining tarixiy xususiyatlari

¹ XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Toshkent bozorlari // <https://shosh.uz/hih-asr-ohiri-hh-asr-boshlarida-toshkent-bozorlari/>

² Buyuk ipak yo'lining tarmoqlari // <https://www.sayyoh.com/uz/buyuk-ipak-yolining-paydo-bolishi-va-rivojlanishi>

ham saqlanib qolgan. Sovet davrida Toshkent bozorlarining ko'plab xususiyatlari yangi iqtisodiy tizimga moslashtirilgan bo'lsa-da, o'zbek xalqining an'anaviy savdo madaniyati ham davom etdi.

Mustaqillik yillarida, 1990-yillardan boshlab Toshkentning turizm va savdo tizimi yangi bosqichga o'tdi. Jahon turizmi va savdo tizimining globalizatsiyasi Toshkent bozorlariga yangi turistlar oqimining kelishiga yordam berdi. Toshkent bozorlarida xalqaro savdo va turizmni rivojlantirish uchun ko'plab tashabbuslar amalga oshirildi.

2000-yillardan boshlab, Toshkent shahrida mahalliy turizmni rivojlantirishga katta e'tibor qaratila boshlandi. Bu davrda bozorlar turizmni qo'llab-quvvatlash va yangi yo'nalishlarni taklif qilishda muhim rol o'ynadi. Turistlar Toshkent bozorlariga tashrif buyurib, o'zbek xalqining turli an'analari, taomlari va hunarmandchilik mahsulotlari bilan tanishish imkoniyatiga ega bo'lishdi.

Toshkent bozorlaridagi savdo va turizmning integratsiyasi bugungi kunda juda muhim. Bu bozorlar nafaqat shahar iqtisodiyotining muhim qismi, balki turistlar uchun madaniy, ijtimoiy va tarixiy tajribalar taqdim etadi. Turistlar Toshkent bozorlariga tashrif buyurish orqali shahar tarixini va madaniyatini o'rganish imkoniyatiga ega.

Toshkent bozorlariga turistlarni jalb qilishda shaharning tarixiy merosi va madaniy yodgorliklari muhim ahamiyatga ega. Tarixiy bozorlar, an'anaviy savdo madaniyati, rang-barang mahsulotlar va o'zbek xalqining mehmondo'stligi turistlarni jalb qilish uchun kuchli omil bo'lib qolmoqda.

Toshkent shahri bozorlarida turistlar uchun qiziqarli va o'ziga jalb qiluvchi tomonlarini ochib berish uchun bir nechta omillarni ko'rib chiqish mumkin:

Bozorlar qadimdan xalqning turmush tarzi va yashash sharoitlari haqida ko'plab ma'lumotlar berib kelgan. Shaharlarning ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy yuksalishida ichki va tashqi savdo amalga oshiriladigan joy – bozorlarning o'рни beqiyos edi. Shuningdek, shaharlarning mavjudligini tasdiqlovchi omillardan biri bozorlarning borligi edi³. Bozor faqat savdo-sotiq bilan xizmat qilibgina qolmay, shahar xalqi hordiq chiqaradigan joy ham edi⁴. Shahar hokimining turli farmonlari masjidlarda ma'lum qilingandan tashqari, yana bozorda jarchilar tomonidan e'lon qilinardi. O'rta Osiyoning boshqa yirik shaharlarida bo'lgani kabi bu yerda ham, hayit va ro'za kunlari bozorshab (kechki bozor) o'tardi.

- **Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).** Tadqiqotda asosan og'zaki tarix va kuzatuv, tarixiy tahlil usullaridan foydalanilgan. Toshkent bozorlarida o'zbek xalqining an'analari va rang-barangligini ko'rish mumkin. Bozorlar shovqin-suronli, rang-barang kiyimlar, mevalar, sabzavotlar va qo'l mehnati buyumlari bilan to'la, bu esa turistlarga o'ziga xos va jonli tajriba taqdim etadi.

Toshkentning bozorlarida sayohatchilar mahalliy odamlar bilan bevosita muloqot qilish imkoniyatiga ega. Bu, o'z navbatida, o'zbek mehmondo'stligini va urf-odatlarini o'rganish uchun noyob imkoniyat yaratadi.

- **Tahlil va natijalar (Analysis and results).** Toshkentning ko'plab bozorlarida, masalan, Chorsu bozori⁵ kabi joylarda, o'zbek xalqining an'anaviy savdo madaniyati, turli xil hunarmandchilik va oziq-ovqat mahsulotlarini sotish usullari namoyish etiladi. Bu bozorlar o'zining rang-barangligi, tarixiy atmosferasi va turli xil mahsulotlari bilan sayohatchilarni jalb etadi.

Toshkent bozorlarida savdo qilish sayyohlar uchun bir vaqtning o'zida tarixiy yodgorliklarga yaqin joylashgan bo'lib, bu sayohatchilarni o'zining tarixiy jozibasi bilan jalb qiladi. Chorsu bozori,

³ Бобобеков Х.Н. Қўқон тарихи. – Ташкент, 1996. – Б. 111.

⁴ Abdulaziz Muhammadkarimov "Toshkentnoma". 2009.

⁵ Тошкент. Энциклопедия. – Тошкент: Ўзбекистон миллик энциклопедияси. Давлат илмий нашриёти, 2009. – Б. 630.

masalan, Samarqand va Buxorodagi savdo yo'llarining bir qismida joylashgan bo'lib, turistlarga O'rta Osiyo tarixining muhim davrlari haqidagi ma'lumotlarni taqdim etadi.

Toshkent bozorlarida sayyohlar o'zbek milliy taomlarini sinab ko'rishlari, yangi mevalar, ziravorlar va boshqa maxsus mahsulotlar bilan tanishishlari mumkin. Masalan, non, sumalak, shashlik va palov kabi an'anaviy o'zbek taomlari bozorlar orqali turistlarga taqdim etiladi.

Toshkentdagi bozorlar, ayniqsa, keramika, badiiy matolar va qo'l mehnati bilan ishlangan buyumlar kabi o'zbek hunarmandchiligini namoyish etadi. Bu mahsulotlar turistlarga xos sovg'alar yoki esdaliklar sifatida juda mashhur.

Toshkent bozorlaridagi tovarlar ko'plab turistlar uchun raqobatbardosh narxlarda mavjud. Mahalliy ishlab chiqarilgan tovarlar va mahsulotlar ko'pincha turistlarga arzon va sifatli variantlarni taklif qiladi. Bozorlar orqali sayyohlar kelgusi safar uchun sovg'alar yoki yodgorliklar sotib olishadi.

Toshkentning bozorlariga turistik sayohatlar tashrif buyuruvchilar uchun oson va qulay joylashgan, ya'ni shaharning markazida joylashgan. Bu bozorlar ko'plab mehmonxona, restoran va boshqa turistik infratuzilma joylariga yaqin, bu esa turistlarning qulay va xavfsiz tarzda bozorga tashrif buyurishlarini ta'minlaydi.

Toshkentda, shu jumladan bozorlar atrofida, turizm uchun qulay transport tizimi mavjud. Metro, avtobuslar, taksilar va piyodalar uchun yo'llar orqali turistlar bozorga osonlik bilan yetib borishlari mumkin.

Toshkentdagi bozorlar ba'zan mahalliy bayramlar va festivallarda ishtirok etuvchi turistlarni jalb qiladi. Bu tadbirlar bozorlarni yanada jonlantiradi, chunki mahalliy madaniyat va san'atning ko'rgazmalari, musiqalar va taomlar sayyohlar uchun qo'shimcha qiziqarli tajribalar yaratadi. Masalan, xorijlik turistlarning Toshkent bozorlarini qiziqish bilan kuzatishganini ko'plab guvohi bo'lingan. Bir sayyoh - "Men Toshkentga sayohat qilganimda, shaharning eng mashhur bozorlaridan biri – Chorsu bozoriga bordim. Bu bozor juda qadimiy va uning o'ziga xos tarixiy ahamiyati bor. Ekskursiya davomida, gid bizga bozorning qadimiy savdo an'analari haqida juda qiziqarli hikoyalar aytib berdi. Masalan, u bizga bozorlar o'rtasidagi savdo yo'llari, shu jumladan Ipak yo'lining Toshkentdagi ahamiyati haqida gapirdi. Gidning so'zlariga ko'ra, Chorsu bozori nafaqat savdo, balki madaniy almashinuvning markazi bo'lgan, bu yerda har xil millatlar o'z mahsulotlarini sotganlar. Bozorning qurilishi ham o'ziga xos bo'lib, qadimgi musulmon arxitekturasini bilan ajralib turadi. Men bozorning har bir burchagida o'zbek san'ati va hunarmandchiligini ko'rdim - rang-barang gilamlar, zargarlik buyumlari, hamda o'zbek taomlarining ajoyib turlarini ko'rdim⁶".

Serbiyalik turist sayohatlari davomida dunyo bo'ylab bunday bozorlarni ko'p kechgani, biroq Chorsu bozori o'zining kattaligi bilan kuchli taassurot qoldirganini aytgan. Shuningdek, u ikkita hududdan iborat: asosiy dumaloq ko'k gumbaz va uning atrofidagi xiyobonlar va do'konlardan iborat ulkan, haqiqatan ham ulkan labirint (imo, asosiy binoning kamida uch baravar kattaligi). Chiroyli an'anaviy ko'k gumbaz ostidagi asosiy qism yangi mahsulotlarni sotiladi: go'sht, sabzavot, meva, baliq, pishloq, ziravorlar, yong'oqlar Uning atrofida kichik do'konlarda qolganlari hamma narsalar: kiyim-kechak, zargarlik buyumlari, esdalik sovg'alari, soxta tovarlar, poyabzal, kulolchilik, vilkalar pichoqlari, plastinkalar, o'yinchoqlar, ... Narxlar juda arzon, ammo sayyoh (chet ellik) sifatida sizning boshlang'ich narxingiz yuqoriroq bo'ladi, lekin baribir arzon. Bu yerda pulingizni o'zbek so'miga ham

⁶ SHAHZAD K. Dubay, Birlashgan Arab Amirliklari. 2025 yil 9 yanvarda yozilgan // https://www.tripadvisor.com/Attraction_Review-g293968-d317881-Reviews-Chorsu_Bazaar-Tashkent_Tashkent_Province.html#REVIEWS

almashtirishingiz mumkin – ko‘pchilik “Pul almashtiring” deb qichqiradi, qo‘rqmang, ular sizni aldamaydilar va kurs yaxshiroq⁷ ekanligi haqida xotiralarini bayon qilgan.

“Yangiobod ixtisoslashgan bozori” MChJ kabi avval iste’molda bo‘lgan mollar bozori ham turistlar nigohidan chetda qolmagan. Masalan, Mayk ismli Qatarning Doha shahridan kelgan sayyoh quyidagicha izoh qoldirgan: “Mahalliy aholi aytganidek, bozor juda katta va uni aylanib chiqish uchun kunning ko‘p qismi kerak bo‘ladi. Bu odatiy yoyma bozori bo‘lib, ma’lum hududlar ma’lum tovarlar uchun ajratilgan. Bu yerda sayyohlarni topa olmaysiz, chunki bu mahalliy aholi xarid qilish va pulni tejash uchun boradigan arzon bozor. Avgust quyoshida, issiqda nisbatan yurish qiyin edi, lekin ko‘p yo‘laklarda soyabonlar bor va ko‘p vaqtni soyada o‘tkazish mumkin. SSSR davridagi cho‘ntak soatini juda arzon narxda uchratish baxtiga muyassar bo‘ldim, bu juda qimmatli narsa va sayohatning yoqimli xotirasi bo‘ladi⁸.

Fransiyalik sayyoh esa - “Toshkentdagi bozorlar meni hayratda qoldirdi. Men Oloy bozoriga tashrif buyurdim, va bu bozorning madaniy ahamiyati haqidagi ekskursiyadan juda zavq oldim. Gid bozorning tarixi haqida gapirganda, men uning faqat savdo joyi emasligini, balki shaharning arxitektura va madaniy merosini aks ettirayotgan markaz ekanini tushundim. U menga Toshkentning savdo markazi bo‘lganini, bu yerda turli millatlar va madaniyatlar o‘zaro aloqada bo‘lganini tushuntirdi⁹” – deb o‘z safar taasurotlarini bayon qilgan.

Ushbu og‘zaki tarix ma’lumotlari, Toshkent bozorlarining nafaqat savdo, balki madaniyat, tarix va ijtimoiy aloqalarni rivojlantirishdagi ahamiyatini ko‘rsatib beradi.

Toshkentning ba’zi bozorlarida organik va mahalliy ishlab chiqarilgan oziq-ovqatlar sotiladi, bu esa ekologik toza va sog‘lom turizmni izlayotgan turistlar uchun jozibador bo‘ladi. Bu bozorlar ekologik jihatdan barqaror turizmni rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi.

Toshkent bozorlarining turistik ahamiyati nafaqat shaharning iqtisodiy faoliyatiga, balki uning madaniy, tarixiy va ijtimoiy merosiga ham beqiyos hissa qo‘shadi. Bozorlar shaharga tashrif buyuradigan sayyohlar uchun nafaqat savdo qilish, balki o‘zbek madaniyati va urf-odatlarini o‘rganish imkoniyatini taqdim etadi. Ular Toshkentning boy tarixiy va madaniy merosini jonli tarzda namoyish etadi. Bozorlar orqali turistlar O‘zbekistonning xalq hunarmandchiligi, milliy taomlari, san’ati, urf-odatlari, shuningdek, an’anaviy savdo va ijtimoiy aloqalar haqida bilib olishlari mumkin.

1. Madaniy va tarixiy tajriba. Toshkent bozorlarining turistik ahamiyati, ayniqsa, madaniy tajriba yaratishda katta rol o‘ynaydi. Bozorlar, o‘zining o‘zgacha atmosferasi bilan, sayyohlarni O‘zbekistonning tarixiy va madaniy qadriyatlari bilan tanishtiradi. Ushbu joylarda turistlar o‘zbek san’ati va hunarmandchiligining noyob namunalarini ko‘rishlari mumkin: ko‘rkam gilamlar, milliy kiyimlar, qo‘l mehnati bilan ishlangan zargarlik buyumlari, keramika va boshqa hunarmandchilik mahsulotlari. Bunday asarlar shaharning madaniy xazinasini, uning tarixini va odamlarining san’atini ifodalaydi.

2. O‘zbek taomlarini tatib ko‘rish. Toshkent bozorlarida turistlar nafaqat hunarmandchilik mahsulotlari, balki o‘zbek milliy taomlari bilan ham tanishishlari mumkin. Palov, shashlik, somsa, manti, lag‘mon kabi an’anaviy taomlar bozorlarning har bir nuqtasida sotiladi va turistlar uchun haqiqiy o‘zbek gastronomik tajriba taqdim etadi. Bozorlarda, shuningdek, turli xil mevalar, ziravorlar va o‘zbek choyi ham mavjud, bu o‘zbek xalqining gastronomik madaniyatini yoritib beradi. Bunday

⁷ Braki WorldTraveler Belgrad, Serbiya // https://www.tripadvisor.com/Attraction_Review-g293968-d317881-Reviews-Chorsu_Bazaar-Tashkent_Tashkent_Province.html#REVIEWS

⁸ Mayk B. Doha, Qatar // https://www.tripadvisor.com/Attractions-g293968-Activities-c26-t142-Tashkent_Tashkent_Province.html

⁹ Og‘zaki tarix ma’lumotlari // fransiyalik turistining fikri.

taomlarni sinab ko'rish, sayyohlar uchun haqiqiy madaniy tajriba bo'lib, shaharning o'ziga xosligini his qilish imkoniyatini yaratadi.

3. Savdo va madaniyatning uyg'unligi. Toshkentning bozorlarida savdo qilish jarayoni ham o'zining madaniy o'lchamiga ega. Savdogar va mijozlar o'rtasidagi munosabatlar, narxlarni kelishish usullari va boshqa savdo amaliyotlari Toshkentning madaniyatini va an'alarini o'zida mujassam etadi. Turistlar bozorlarda savdo qilish jarayonining o'ziga xosligini ko'rishlari mumkin. Ular bozordagi turli xil voqealar va joriy do'konlar orqali o'zbek xalqining ijtimoiy hayoti va qadriyatlari haqida ko'proq bilib olishadi. Shu tarzda, bozorlar nafaqat savdo joyi, balki madaniyatni o'rganish, odamlar bilan aloqa o'rnatish imkoniyatini yaratadi.

4. Ekskursiyalar va madaniy tadbirlar. Toshkent bozorlarida sayyohlar uchun maxsus ekskursiyalar tashkil etilgan. Bu ekskursiyalar orqali turistlar bozorlarning tarixiy ahamiyatini, savdo an'analari va shaharning madaniy rivojlanish tarixini o'rganishadi. Turistlarga Toshkentning turli bozorlarini ko'rsatish, ularning har birining o'ziga xos xususiyatlarini tushuntirish va ularning tarixiy ahamiyatini ta'kidlash orqali shaharning madaniy merosi haqida chuqurroq bilib olish mumkin. Bunday ekskursiyalar turistlarga bozorlarni faqat savdo maydoni sifatida emas, balki madaniy, tarixiy va ijtimoiy markazlar sifatida ham tanitadi.

5. Turistik yo'nalishlarni rivojlantirish. Toshkent bozorlarini turistik yo'nalishlarga qo'shish orqali shaharda madaniy turizmni rivojlantirish mumkin. Bozorlar o'zining jozibadorligi, rang-barangligi va madaniyatini saqlab qolganligi sababli turistlar uchun ko'plab ekskursiyalarni o'tkazish mumkin. Bu, o'z navbatida, Toshkentni madaniy turizm markaziga aylantirishga yordam beradi. Bozorlar shaharning ko'plab tarixiy va madaniy joylariga yaqin joylashgani uchun, ular boshqa turistik joylar bilan ham uyg'unlashgan holda turistlarga kengaytirilgan madaniy tajriba taqdim etadi.

- Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Toshkent shahrining tarixiy bozorlari — bu nafaqat savdo markazlari, balki asrlar davomida shakllangan madaniy meros, ijtimoiy muloqot maydoni va shahar hayotining tarixiy timsolidir. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, tarixiy bozorlarda mujassam bo'lgan me'moriy tuzilma, xalq hunarmandchiligi, milliy taomlar, madaniyatlararo muloqot va xizmat madaniyati unsurlari Toshkentning shahar brendini shakllantiruvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Birinchidan, tarixiy bozorlarda saqlanib qolgan milliy qadriyatlar — shahar tarixining uzviy davomi sifatida, zamonaviy Toshkentning brend imijiga "autentiklik" va "mahalliylik" ruhini olib kiradi. Bu jihat, xorijiy sayyohlar uchun Toshkentni boshqa metropollardan ajratib turuvchi madaniy afzallikdir.

Ikkinchidan, bozor madaniyati va mehmondo'stlik an'analari — shahar brendining "insoniy omil" asosida shakllanishini ta'minlaydi. Savdo jarayonidagi bevosita muloqot, samimiy xizmat, milliy taomlar taqdimoti va xalqona muhit turistlar uchun Toshkentni "sharqona ruhdagi zamonaviy shahar" sifatida qabul qilishga sabab bo'ladi.

Uchinchidan, tarixiy bozorlar turizm infratuzilmasining barqaror tarkibiy qismiga aylangan. Ular atrofida gastronomik, madaniy, san'at va hunarmandchilik yo'nalishlari rivojlanib, shahar brendining kompleks jozibasini kuchaytirmoqda.

To'rtinchidan, shahar brendini boshqarish strategiyalarida tarixiy bozorlardan foydalanish — brendni sun'iy shakllantirishdan ko'ra, tarixiy meros va zamonaviylik uyg'unligini namoyish etuvchi tabiiy yondashuvdir.

Xulosa qilib aytganda, Toshkent bozorlarining tarixi va madaniy merosi — bu shunchaki o'tgan davr izlari emas, balki zamonaviy Toshkent shahrining brend imidjini shakllantiruvchi barqaror resursdir. Shu bois, kelgusida shahar rivojlantirish strategiyalarida tarixiy bozorlardan madaniy turizm, shahar marketingi va xalqaro imidj siyosatida faol foydalanish Toshkentning global brend sifatida tanilishiga xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. Abdulaziz Muhammadkarimov “Toshkentnoma”. 2009.
 2. Buyuk ipak yo`lining tarmoqlari // <https://www.sayyoh.com/uz/buyuk-ipak-yolining-paydobolishi-va-rivojlanishi>
 3. Бобобеков Ҳ.Н. Қўқон тарихи. – Тошкент, 1996. – Б. 111.
 4. Тошкент. Энциклопедия. – Тошкент: Ўзбекистон миллик энциклопедияси. Давлат илмий нашриёти, 2009. – Б. 630.
 5. Тошкент. Энциклопедия. – Тошкент: Ўзбекистон миллик энциклопедияси. Давлат илмий нашриёти, 2009.
 6. XIX аср охири – XX аср бошларида Тошкент бозорлари // <https://shosh.uz/hih-asr-ohiri-hh-asr-boshlarida-toshkent-bozorlari/>
- Ijtimoiy tarmoqlarda turistlarning og‘zaki tarix ma’lumotlari:
7. BrakiWorldTraveler Belgrad, Serbiya // https://www.tripadvisor.com/Attraction_Review-g293968-d317881-Reviews-Chorsu_Bazaar-Tashkent_Tashkent_Province.html#REVIEWS
 8. Mayk B. Doha, Qatar // https://www.tripadvisor.com/Attractions-g293968-Activities-c26-t142-Tashkent_Tashkent_Province.html
 9. Og‘zaki tarix ma’lumotlari // fransiyalik turistining fikri.
 10. SHAHZAD K. Dubai, Birlashgan Arab Amirliklari. 2025 yil 9 yanvarda yozilgan // https://www.tripadvisor.com/Attraction_Review-g293968-d317881-Reviews-Chorsu_Bazaar-Tashkent_Tashkent_Province.html#REVIEWS

Burnashev Rinat Faritovich

Associate Professor of the Department of Humanities and Information Technologies

Samarkand State Institute of Foreign Languages

E-mail: burnashev1982@gmail.com

Received 4th August 2025, Accepted 11th September 2025, Online 25th October 2025

ИНФОРМАЦИОННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ В ЭПОХУ ПОСТПРАВДЫ: ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ МАНИПУЛЯТИВНЫХ СТРАТЕГИЙ

Аннотация. Статья посвящена философскому анализу манипулятивных стратегий в цифровом пространстве эпохи постправды и их влиянию на информационную безопасность. На основе герменевтического, критического, феноменологического и постструктуралистского подходов исследуются ключевые формы манипуляции – эмоциональная поляризация, фрагментация, производство симулякров и алгоритмическое управление восприятием. Осмысливаются эτικο-экзистенциальные вызовы, вопросы цифрового суверенитета личности и необходимость развития критического мышления как формы сопротивления.

Ключевые слова: постправда, манипуляция, информационная безопасность, симулякр, критическое мышление, цифровая культура, философия информации, субъективность, алгоритмы.

POSTHAQIQAT DAVRIDAGI AXBOROT XAVFSIZLIGI: MANIPULYATIV STRATEGIYALARNING FALSAFIY TAHLILI

Annotatsiya. Ushbu maqola posthaqiqat davridagi raqamli makonda manipulyativ strategiyalarning falsafiy tahliliga va ularning axborot xavfsizligiga ta'siriga bag'ishlangan. Germevnetik, tanqidiy, fenomenologik va poststrukturalistik yondashuvlar asosida asosiy manipulyatsiya shakllari – emotsional qutblanish, fragmentatsiya, simulyakrlar ishlab chiqarish va algoritmik idrokni boshqarish tahlil qilinadi. Axloqiy-ekzistensial chaqiriqlar, shaxsning raqamli suvereniteti masalalari va tanqidiy tafakkurni qarshilik shakli sifatida rivojlantirish zaruriyati yoritiladi.

Kalit so'zlar: posthaqiqat, manipulyatsiya, axborot xavfsizligi, simulyakr, tanqidiy tafakkur, raqamli madaniyat, axborot falsafasi, subyektivlik, algoritmlar.

INFORMATION SECURITY IN THE POST-TRUTH ERA: PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF MANIPULATIVE STRATEGIES

Abstract. This article presents a philosophical analysis of manipulative strategies in the digital space of the post-truth era and their impact on information security. Drawing on hermeneutic, critical, phenomenological, and poststructuralist approaches, the study explores key forms of manipulation – emotional polarization, fragmentation, the production of simulacra, and algorithmic control of perception. The paper reflects on ethical and existential challenges, issues of the individual's digital sovereignty, and the necessity of developing critical thinking as a form of resistance.

Keywords: post-truth, manipulation, information security, simulacrum, critical thinking, digital culture, philosophy of information, subjectivity, algorithms.

Современная эпоха характеризуется стремительным развитием цифровых технологий, трансформацией медиапространства и усложнением способов обмена информацией. В этом контексте проблема информационной безопасности приобретает не только техническое, но и философское измерение. Возникает необходимость защищать не только данные, но и когнитивные структуры, на которые оказывается воздействие через информационные потоки. Эпоха постправды, в которой объективные факты отступают перед эмоциональными и субъективными интерпретациями, требует переосмысления основ информационной безопасности. Защита от кибератак и фейков дополняется задачами сохранения эпистемологической устойчивости личности и общества.

Цифровая среда, обеспечивая мгновенное распространение информации, создает благоприятные условия для манипулятивных стратегий. Алгоритмы социальных сетей, персонализированная реклама, дипфейк-технологии и механизмы информационного пузыря формируют искажённую картину реальности, в которой сложно отделить правду от лжи. Манипуляция сознанием становится не исключением, а встроенным элементом коммуникационной инфраструктуры. В этих условиях информационная безопасность выходит за пределы сферы ИТ – она затрагивает гуманитарные основания человеческого бытия, такие как свобода воли, автономия мышления и коллективное восприятие истины.

Переосмысление понятий истины, доверия и субъективности в условиях постправды становится объектом философского анализа. С одной стороны, истина утрачивает статус универсального и объективного критерия, становясь множественной и контекстуальной. С другой – доверие к источникам информации становится уязвимым, подверженным манипуляциям и идеологическим искажениям. Субъект, находящийся в постоянно изменяющемся потоке данных, сталкивается с вызовами идентичности, критического мышления и устойчивости собственного взгляда на мир. Философский подход к информационной безопасности в этом контексте позволяет выявить глубинные основания уязвимости человеческого восприятия и разработать стратегии его укрепления.

Обзор литературы и методология исследования

В условиях постправды, где истина теряет устойчивые основания, а манипуляция становится нормой информационного обмена, философский анализ требует комплексного методологического подхода. В рамках данного исследования используются герменевтические, критико-идеологические, феноменологические и постструктуралистские стратегии, позволяющие выявить глубинные механизмы формирования смыслов, власти и субъективного восприятия в цифровую эпоху.

Герменевтический подход, восходящий к Ханс-Георгу Гадамеру и Вильгельму Дильтею, применяется для анализа смысловых структур, формирующихся в медийных дискурсах постправды [1]. Понимание как интерпретация становится основным инструментом выявления скрытых значений, подтекстов и контекстуальных искажений в сообщениях, распространяемых через цифровые каналы. Герменевтика позволяет проследить, как в условиях подмены фактов нарративами формируются коллективные представления, устойчивые к рациональной критике.

На базе идей Юргена Хабермаса проводится **критический анализ** структур власти и идеологии, проникающих в информационное пространство [2]. Критическая теория рассматривает постправду как форму идеологической деструкции общественного сознания, в которой манипуляция выступает инструментом власти. Концепция коммуникативного действия Ю. Хабермаса позволяет оценить степень искажения общественного дискурса и возможности восстановления рациональной аргументации как основы демократического взаимодействия. Центральное внимание уделяется проблеме легитимности знания и способности граждан к критическому мышлению.

Феноменологическая методология, опирающаяся на работы Эдмунда Гуссерля и Мориса Мерло-Понти, используется для анализа субъективного восприятия информации в условиях постправды [3]. Исследование направлено на выявление того, как смысл формируется в индивидуальном сознании в процессе контакта с медийными данными. Внимание уделяется феномену «интенциональности» восприятия – направленности сознания на определённые объекты, фильтрации опыта и формированию «жизненного мира», который становится уязвимым перед манипулятивными вторжениями.

Методология **постструктурализма**, представленная в работах Мишеля Фуко и Жана Бодрийяра, позволяет деконструировать понятия истины, знания и контроля. Фуко показывает, как истина формируется в рамках режимов власти и дисциплинарных практик, а знание становится инструментом нормализации и подчинения. Бодрийяр развивает понятие симулякра – знака, утратившего связь с реальностью и ставшего самодовлеющим [4]. В контексте постправды симулякры становятся основной формой информационного воздействия, подменяя реальность конструируемыми образами. Этот подход позволяет проанализировать, как цифровая среда способствует размыванию границ между истиной и фикцией, формируя новые формы контроля через инфодемию и гиперреальность.

Результаты исследования

Анализ цифрового информационного пространства в контексте постправды выявляет устойчивые типы манипулятивных стратегий, подрывающих эпистемологическую устойчивость общества и усложняющих обеспечение информационной безопасности. Эти стратегии опираются на особенности восприятия, эмоциональные реакции, алгоритмическую селекцию данных и социокультурные коды. Ниже представлены ключевые формы манипуляции, выявленные в ходе философского анализа.

Одной из наиболее эффективных стратегий является акцент на сильные **эмоциональные реакции** – страх, гнев, сострадание, отвращение. Информационные сообщения конструируются таким образом, чтобы вызвать мгновенный аффективный отклик, блокируя рациональную оценку и критическое мышление. Эмоциональная поляризация способствует созданию «дружественных» и «враждебных» лагерей, усиливая социальную напряжённость и снижая способность к диалогу. Эта стратегия подрывает основы доверия и способствует формированию герметичных информационных пузырей.

Манипуляция осуществляется также через вырывание информации из её первоначального **контекста** и её последующую **фрагментацию**. Отдельные цитаты, визуальные элементы или статистические данные подаются без связи с системой координат, к которой они принадлежали. В результате теряется возможность целостного понимания, а получатель информации становится заложником поверхностных интерпретаций. Такая стратегия способствует рассеиванию внимания и формированию когнитивной неопределённости, которая препятствует устойчивому осмыслению происходящего.

Следуя логике Ж. Бодрийяра, постправда – это пространство, в котором **симулякры** замещают реальность, а сама реальность перестаёт быть доступной субъекту [5]. Информационные потоки становятся самодостаточными, продуцируя образы, которые не отражают, а конструируют реальность. Гиперреальность – это состояние, в котором человек ориентируется не на факты, а на медиапроекции, кажущиеся более реальными, чем сама действительность. Производство симулякров усиливает зависимость восприятия от внешне убедительных, но эпистемологически пустых конструкций.

Современные цифровые платформы осуществляют управление вниманием и восприятием пользователя через **персонализированные алгоритмы**. На основе цифровых следов (поисковых запросов, лайков, истории просмотров) формируется информационное окружение,

адаптированное под когнитивные предпочтения конкретного субъекта и эта стратегия не только ограничивает разнообразие точек зрения, но и способствует усилению предвзятости, формируя замкнутую систему репрезентаций. Алгоритмическое посредничество заменяет открытое познание – управляемым переживанием.

Одним из фундаментальных последствий постправды становится изменение самой природы истины – как эпистемологического, так и культурного феномена. Манипулятивные стратегии не просто искажают отдельные факты, они подрывают основу для разграничения истины и лжи как таковой, переводя познание в сферу субъективного переживания и эмоциональной достоверности.

Вместо истины как соответствия действительности, всё чаще функционирует то, что Стивен Колберт обозначил как *truthiness* – ощущение того, что нечто «похоже на правду» или «должно быть правдой», независимо от фактической достоверности [6]. Такое восприятие основывается на эмоциональной резонансности, идеологической совместимости и когнитивном комфорте, однако это подрывает саму возможность дискурсивного консенсуса, поскольку истина становится функцией субъективной веры, а не рационального обсуждения.

Постправда способствует замещению традиционного знания, опирающегося на эмпирическую проверку и логическое обоснование, – убеждением, укоренённым в идентичности и эмоциональной ангажированности. Аналогично, информация как структурированное сообщение уступает место нарративу – гибкой, целенаправленно выстроенной истории, апеллирующей к коллективным мифам и архетипам. Нарративные конструкции становятся инструментами смысловой оккупации реальности, в которых важна не истинность, а убедительность и вовлечённость.

Манипулятивные практики эпохи постправды оказывают глубокое воздействие на структуру субъективного восприятия, нарушая механизмы критической рефлексии, доверия и эпистемической автономии. Информационная безопасность в этом контексте означает не только техническую защиту, но и защиту субъекта как носителя устойчивого мышления.

Одним из следствий информационной фрагментации и симуляции становится системная эрозия доверия к традиционным институтам – научным, образовательным, государственным и журналистским. Экспертное знание теряет авторитет в условиях, когда каждый пользователь оказывается одновременно «автором» и «экспертом» в собственном информационном пузыре. Это ведёт к делегитимации критических институтов и утрате способности к коллективной ориентации в сложной реальности.

Субъект в эпоху постправды становится уязвимым перед воздействием когнитивных и информационных атак, целенаправленно воздействующих на его внимание, память, эмоции и поведенческие паттерны. Отсутствие устойчивых критериев выявления истины, перегрузка данными и эмоциональная манипуляция приводят к потере чувства реальности и усилению чувства тревоги, фрагментации идентичности и зависимости от внешнего информационного вектора.

Обсуждение результатов

Анализ манипулятивных стратегий цифровой эпохи позволяет выйти за рамки чисто описательного уровня и обратиться к философским основаниям происходящих трансформаций. Обсуждение сосредоточено на осмыслении онтологических, этических и политико-культурных последствий постправды для субъективности, общества и самой идеи информационной безопасности.

Постправда требует переосмысления базовых философских категорий. **Истины** как прозрачного отражения реальности больше недостаточно – вместо неё требуется истина как процесс, практика, результат критической работы с дискурсами. **Свобода** в цифровом

пространстве приобретает амбивалентный характер: с одной стороны – доступ к информации, с другой – манипулятивная уязвимость. **Автономия** индивида оказывается под угрозой, когда субъект формирует взгляды не на основании рационального выбора, а под влиянием алгоритмов и эмоционального давления. **Информационная безопасность**, таким образом, становится вопросом не только техники, но и антропологии.

Одним из способов противостояния постправде является развитие критического сознания, способного выявлять скрытые смыслы, различать факты и интерпретации, анализировать источники и намерения. Философская грамотность в цифровую эпоху включает в себя не только знание классических концепций, но и способность применять их к новым форматам информации – мемам, алгоритмам, нарративным конструктам. Это предполагает диалог между философией, медиа-образованием и технологиями как условие цифрового гражданства.

Субъект в цифровом мире – не только потребитель, но и транслятор информации, что безусловно налагает этическую ответственность за выбор, распространение и интерпретацию данных. В условиях постправды простое «перепостить» или «лайкнуть» – уже акт, участвующий в создании симулякров. Важно вернуть субъекту осознанность и этическую рефлексию относительно собственной роли в цифровом ландшафте. Философия здесь играет роль посредника между свободой высказывания и ответственностью за её последствия.

Манипулятивное информационное окружение усиливает чувство дезориентации, тревоги, утраты почвы под ногами. Стирание границ между реальным и симулированным, отсутствие устойчивых смыслов и невозможность проверить достоверность информации порождают экзистенциальную неуверенность. Это требует не только технических решений, но и философского утешения – обращения к смыслам, этике, диалогу как способам восстановления подлинного человеческого опыта в цифровую эпоху.

Один из ключевых вызовов – нахождение баланса между необходимостью защищать информационное пространство от деструктивных влияний и риском скатывания в цензуру. Любое ограничение информации в цифровом обществе воспринимается как покушение на свободу, но полная открытость – как отказ от ответственности. Философия должна помочь осмыслить критерии легитимного контроля, опирающегося на демократические принципы и прозрачные механизмы.

В эпоху платформенной зависимости и алгоритмической предопределённости особое значение приобретает идея *цифрового суверенитета личности* – способности субъекта контролировать свои данные, формировать собственную информационную траекторию, принимать решения независимо от внешних манипуляций, что предполагает не только правовые и технические инструменты, но и философское обоснование новой формы субъектности, ориентированной на автономию, устойчивость и этическую активность.

Заключение

Исследование феномена информационной безопасности в эпоху постправды выявляет глубинные сдвиги в отношении истины, субъективности и общественной коммуникации. Постправда не ограничивается нарушением достоверности отдельных фактов – она трансформирует саму структуру мышления, подменяя знание ощущением, истину – нарративом, а рациональность – эмоциональной реактивностью. В этих условиях философия оказывается не только инструментом анализа, но и формой сопротивления.

Философский анализ предоставляет не просто понятийный аппарат, но и методологическую платформу для выявления скрытых смыслов, дискурсивных и властных структур, лежащих в основе манипулятивных стратегий. Герменевтика, критическая теория, феноменология и постструктурализм позволяют глубже понять, как изменяется сама природа коммуникации и как формируются новые типы власти в цифровом пространстве.

Технические меры (шифрование, алгоритмы модерации, кибербезопасность) необходимы, но недостаточны. Без философского осмысления цифровых трансформаций невозможно создать устойчивую и гуманную модель информационной безопасности. Важно учитывать онтологические, этические и культурные измерения угроз, чтобы выработать не просто защиту от манипуляции, а практики сопротивления и восстановления субъектности.

Наиболее действенной формой противостояния манипуляции остаётся развитие критического мышления – способности к сомнению, анализу, осмыслению контекста и оценке источников – не просто навык, а культурная установка, требующая системного внедрения в образование, медиа, цифровые практики. Только субъект, способный к рефлексии, может сохранить автономию в условиях постправды.

В условиях постоянного цифрового возбуждения и симулятивного шума возможно обращение к практике *цифрового аскетизма* – осознанного ограничения информационного потребления, фильтрации источников, развития внимательности и тишины как форм внутренней экологии субъекта. Такой подход – не бегство от мира, а попытка восстановить способность к подлинному восприятию, мышлению и действию.

Литература

1. Коваль О. А., Крюкова Е. Б. В. Дильтей И Х.-Г. Гадамер: от теории исторического понимания к универсальности понимания языка как истории //Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Философия. – 2016. – №. 2. – С. 28-37.
2. Ульянов Д. В. Анализ социального конструкционизма на примере Франкфуртской школы //Гуманитарные науки. Вестник Финансового университета. – 2022. – Т. 12. – №. 3. – С. 137-141.
3. Бедаш Ю. А. Анализ пространства в феноменологии Эдмунда Гуссерля и Мориса Мерло-Понти //Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология. – 2014. – №. 4 (28). – С. 211-218.
4. Кудрин С. К., Соснин В. А. «Отсутствие субъекта» в философии постмодернизма (на примере концепций Ж. Бодрийера и М. Фуко) //Журнал философских исследований. – 2020. – Т. 6. – №. 4. – С. 67-71.
5. Денильханов А. Х. Постправда и либеральная парадигма постмодерна //Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. – 2021. – №. 6. – С. 34-46.
6. Хлопотунов Я. Ю., Храмченко Д. С. Аксиологический аспект реализации конфронтационных коммуникативных стратегий в американском политическом дискурсе //Филологические науки в МГИМО. – 2020. – Т. 6. – №. 4. – С. 65-74.

**Yallayev Baxtiyor Salimovich,
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti
Registrator ofisi hujjatlarni yuritish sektori bosh mutaxassisi
yallaevbaxtiyor@gmail.com.**

Received 4th August 2025, Accepted 11th September 2025, Online 25th October 2025

TEACHING THE SUBJECT "APPLICATION OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN PROFESSIONAL ACTIVITIES" ON THE BASIS OF A DIFFERENTIAL APPROACH

Abstract: This article discusses the process of teaching the subject of “application of information technologies in professional activities” based on a differentiated approach. Currently, due to rapid socio-economic changes in society, the conditions for effective professional growth of an individual have changed dramatically. The new education concept until 2030, adopted by international organizations and developed countries, recognizes “Education is the main driving force of development and an important activity leading to the goals of sustainable development”, and on this basis, systematic work is being carried out to provide quality education, develop students' skills and abilities at a high level, teach the subject of “application of information technologies in professional activities” based on a differentiated approach in pedagogical education, and use modern pedagogical and information and communication technologies to determine promising areas of a differentiated approach in personal and professional growth.

Keywords: information technologies, differential approach, application in professional activities, education, professional growth, modern pedagogy.

ПРЕПОДАВАНИЕ ПРЕДМЕТА «ПРИМЕНЕНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ» НА ОСНОВЕ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНОГО ПОДХОДА

Аннотация: В данной статье рассматривается процесс преподавания предмета «Применение информационных технологий в профессиональной деятельности» на основе дифференцированного подхода. В настоящее время, в связи со стремительными социально-экономическими изменениями в обществе, условия эффективного профессионального роста личности кардинально изменились. Новая концепция образования до 2030 года, принятая международными организациями и развитыми странами, признает «Образование главной движущей силой развития и важным видом деятельности, ведущим к достижению целей устойчивого развития», и на этой основе проводится системная работа по предоставлению качественного образования, формированию у студентов навыков и умений на высоком уровне, преподаванию предмета «Применение информационных технологий в профессиональной деятельности» на основе дифференцированного подхода в педагогическом образовании, использованию современных педагогических и информационно-коммуникационных технологий для определения перспективных направлений дифференцированного подхода в личностном и профессиональном росте.

Ключевые слова: информационные технологии, дифференцированный подход, применение в профессиональной деятельности, образование, профессиональный рост, современная педагогика.

**“AXBOROT TEXNOLOGIYALARINI KASBIY FAOLIYATDA QO‘LLASH” FANINI
DIFFERENSIAL YONDASHUV ASOSIDA O‘QITISH**

Annotatsiya: Ushbu maqolada “axborot texnologiyalarini kasbiy faoliyatda qo‘llash” fanini differensial yondashuv asosida o‘qitish jarayoni muhokoma qilingan. Hozirgi vaqtda jamiyatdagi jadal ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar tufayli shaxsning samarali kasbiy o‘sishi uchun shart-sharoitlar keskin o‘zgardi. Xalqaro tashkilotlar va rivojlangan davlatlar tomonidan qabul qilingan 2030-yilgacha yangi ta‘lim konsepsiyasida “Ta‘lim – taraqqiyotning asosiy harakatlantiruvchi kuchi va barqaror rivojlanish maqsadlariga yetkazuvchi muhim faoliyat” deb e‘tirof etilgan bo‘lib, shu asosida sifatli ta‘lim berish, talabalarining malaka hamda qobiliyatlarini yuqori darajada rivojlantirish, pedagogika ta‘lim yo‘nalishida “axborot texnologiyalarini kasbiy faoliyatda qo‘llash” fanini differensial yondashuv asosida o‘qitish, shaxsiy va kasbiy o‘sishda differensial yondashuvning istiqbolli yo‘nalishlarini belgilashda zamonaviy pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish bo‘yicha tizimli ishlar amalga oshirilmoqda.

Kalit so‘zlar: axborot texnologiyalari, differensial yondashuv, kasbiy faoliyatda qo‘llash, ta‘lim, kasbiy o‘sish, zamonaviy pedagogika.

Kirish. Dunyoda ta‘lim va ilmiy tadqiqot muassasalarida differensial yondashuv asosida o‘qitishni takomillashtirish, ta‘lim jarayoniga differensial yondashuvni joriy etishning metodik asoslarini takomillashtirish, tegishli dasturiy vositalarni yaratish, differensial yondashuv asosida o‘qitish metodikasini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Ilg‘or xorijiy tajribalarni o‘zlashtirish va maqsadli yo‘naltirish, shu bilan birga oliy ta‘lim muassasalarida differensial yondashuv asosida o‘qitishni takomillashtirish orqali dars jarayonining o‘quv-uslubiy faoliyat mazmunini takomillashtirish metodlarini tashkillashtirish bo‘yicha ilmiy tadqiqotlarga alohida e‘tibor berilmoqda.

Respublikamizda so‘nggi yillarda ta‘lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlardan asosiy maqsad xalqaro talab va standartlarga mos, raqobatbardosh, mustaqil fikrlaydigan, ijodkor va malakali mutaxassislarni tayyorlashni ko‘zda tutadi. Oliy ta‘lim muassasalarida talabalar bilim darajasi, intellektual salohiyati, qiziqishlari va kasbiy yo‘nalishlari jihatidan turlicha bo‘ladi. Differensial yondashuv esa bu farqlarni inobatga olib, har bir talabaga moslashtirilgan o‘quv strategiyalarini qo‘llash imkonini beradi. Raqamli iqtisodiyot, texnologik yangilanishlar va global raqobat sharoitida mutaxassislar nafaqat umumiy bilim, balki o‘z kasbiy sohasida chuqur va amaliy ko‘nikmalarga ega bo‘lishi lozim. Differensial yondashuv talabalarga individuallashtirilgan ta‘lim trayektoriyasini tanlash imkonini beradi, bu esa mehnat bozorida ularning raqobatbardoshligini oshiradi. Oliy ta‘lim muassasalarida differensial yondashuv asosida o‘qitish — bu zamon talablari va global ta‘lim tendensiyalariga mos keladigan strategik yo‘nalishdir. Uning dolzarbligi respublikamizda ta‘lim sifatini oshirish, talabalar salohiyatini to‘liq ro‘yobga chiqarish va raqobatbardosh kadrlar tayyorlash zaruriyati bilan belgilanadi [1].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Ta‘limda axborot-kommunikatsion texnologiyalarni joriy etish, elektron ta‘limni rivojlantirish, elektron axborot-ta‘lim resurslari va dasturiy qobiqlarni yaratish va qo‘llashga oid tadqiqotlar yurtimizda: A.A.Abduqodirov, M.M.Aripov, R.R.Boqiev, F.M.Zakirova, M.H.Lutfillaev, A.A.Abduvasieva, D.E.Toshtemirov, N.A.Muslimov, N.I.Taylaqov, M.E.Musaeva, B.Sapaev, B.Boltaev, U.Yu.Yuldashev, Ya.Mamatova, M.A.Fayziev, M.R.Fayzievalarning ishlarida tadqiq etilgan.

Respublikamizda zamonaviy axborot va kommunikatsiya texnologiyalarini ta'lim tizimiga joriy etish bo'yicha ilmiy izlanishlar bir qator tadqiqotlarda amalga oshirilgan bo'lib, ta'limni axborotlashtirish vositalarini yaratish va ulardan foydalanishning nazariy asoslari U.Sh.Begimkulov, R.X.Hamdamov, N.I.Taylakov, ta'limda kompyuter texnologiyalaridan foydalanishning metodik masalalari M.M.Abdurazakov, M.M.Aripov, ta'limda pedagogik va axborot texnologiyalarini joriy etish bo'yicha G.Abilkasimova, A.X.Abdullaev, M.Allamberganova, A.R.Marahimov, O.A.Omarov, N.Shodiev, Z.Ilyasova, M.A.Fayziev, Q.T.Olimovlar tomonidan izlanishlar olib borilgan.

Ta'limda differensial yondashuvlar, talabalar ehtiyojlariga moslashtirilgan o'qitish usullari **D.H.Fayzullayeva va F.E.Qodirov**, differensial yondashuv asosida tarbiyalanuvchilar intellektual qobiliyatlarini rivojlantirish **Y.Yarmanova va F.Ahmedova**, differensial ta'lim mazmuni va uning pedagogik imkoniyatlari S.M.Shodmonova, oliy ta'lim muassasalarida ingliz tili darslarida differensial yondashuvning o'rni H.A.Sarsenbayevlar tomonidan o'rganilgan.

Kompyuter muhitida o'qitishning samarali va zamonaviy didaktik vositalaridan foydalanishning nazariy-amaliy asoslarini A.Aripov, A.A.Abduqodirov, M.X.Lutfullayev, Sh.Begimkulov, R.R.Boqiyev, N.I.Tayloqov, F.M.Zakirova, M.A.Fayziyev va boshqalarning tadqiqotlarida kuzatish mumkin.

Bundan tashqari, tabaqalashtirilgan yondashuv muammosining turli tomonlarini (N.N.Vertsinskaya, G.Klaus, N.M.Magomedov, N.I.Murachkovskiy, I.E.Unt, N.I.Chuprikova, I.A.Churikov, I.S.Yakimanskaya va boshqalar) turli jihatlar bo'yicha ko'plab ilmiy va chuqur monografik tadqiqotlar o'tkazilganiga qaramay, u konseptual tarzda ishlab chiqilgan.

Ayrim tadqiqotchilar ta'limni barcha bosqichlarida differentsiallashtirish va individuallashtirish zarurligini asoslaydilar: materialni taqdim etishda, mustaqil ish jarayonida (A.A.Budarniy), uy vazifasini bajarishda, bilimlarni mustahkamlash va qo'llashda (N.N.Andreeva, L.Loyd, E.S.Rabunskiy va boshqalar) qo'llaydilar.

Rossiya mamlakatlarida Informatika fanini o'qitish metodikasini ishlab chiqishning turli jihatlarini bir qator ilmiy-metodik tadqiqotlarda (V.S.Lednev, A.A.Kuznesov, S.A.Beshenkov, T.B.Zaxarova, K.K.Kolin, M.P.Lapchik, Ye.A.Rakitina, I.I.Raskina, A.I.Semakin, A.I.Semakin) ko'rib chiqiladi. Z.V.Semenova, Ye.K.Xenner, N.D.Ugrinovich va boshqalar) yoritilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ta'lim jarayonini differentsiallashtirish o'qituvchiga bir qancha qo'shimcha vazifalar yuklatish bilan bir qatorda, uning faoliyati uchun bir qator afzalliklarga ham ega. Birinchidan, o'qituvchi yuqori darajadagi va past darajadagi o'quvchilar bilan ishlashning optimal metodikasiga ega bo'ladi. Ikkinchidan, muntazam olib boriladigan diagnostik tadbirlar o'qituvchiga faoliyat natijasini ob'ektiv baholash imkonini beradi. Talabalar esa differensial ta'lim natijasida individual yondashuv asosida ta'lim olish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Shuningdek, kuchli intellektual salohiyatga ega bo'lgan talabalarda yangi bilimlarni olishga bo'lgan motivatsiya kuchayadi, ish tempi kuchayadi, past o'zlashtiruvchi talabalar uchun muvaffaqiyatga intilish hissi paydo bo'ladi.

Oliy ta'lim muassasalarida sinfdagi barcha talabani axborot texnologiyalariga jalb qilish uchun pedagogika ta'lim yo'nalishida "axborot texnologiyalarini kasbiy faoliyatda qo'llash" fanini o'qitishni qanday tashkil etish masalasi o'qituvchi oldida turgan muhim mammlardan biridir. Muammoning yechimini differensial va individual yondashuv asosida tashkil etilgan ta'lim jarayonidan izlamoq maqsadga muvofiq. Differensial ta'limning nazariy asoslari G.K.Selevko tahriri ostida yaratilgan "Ensiklopediya obrazovatel'nykh tekhnologiy" o'quv-uslubiy qo'llanmada atroflicha yoritib berilgan. G.K.Selevko bergan ta'rifga ko'ra o'qitishda differentsiasiya (o'qitishga differensial yondashuv) – bu:

1) oliy ta'lim, fakultet, guruhlar kontingentining xususiyatlarini hisobga olgan holda turli ta'lim sharoitlarini yaratish;

2) gomogen guruhlarda ta'lim berishni ta'minlovchi metodik, psixologo-pedagogik, tashkiliy tadbirlar majmuasini yaratish [2].

Ta'limni differensiasiyalash prinsipi – pedagogik jarayonni tabaqalashtirish holati ekanligi bilan izohlanadi. Individual ta'lim differensiasiya (tabaqalashtirish) ning asosiy turlaridan biridir. Tabaqalashtirilgan ta'lim texnologiyasi ma'lum o'quv jarayonini qamrab oluvchi differensial ta'lim tashkiliy masalalari yechimi, metodi va vositalarining uyg'unligi bilan tavsiflanadi. Differensial yondashuvni amalga oshirish bir tipdagi gomogen o'quvchilar guruhlarini shakllantirishni nazarda tutadi.

O'zlashtirishi yuqori talabalar uchun ularning intellektual ehtiyojlari darajasiga mos topshiriqlar ishlab chiqish lozim. Bunday talabalar darsga badiiy asar mazmunini yaxshi o'zlashtirgan holda kelishadi. O'tilgan mavzu yuzasidan o'tkaziladigan an'anaviy savol-javoblar, davlat ta'lim standartlaridan kelib chiqqan holda egallangan bilimlar aniqlangach, o'qituvchining oldida talabalarining mavzuni yanada chuqurroq anglashlariga yordam berish vazifasi turadi. Bu ishni talabalarining mavzuni o'qishga qiziqishlari yuqoriligiga ko'ra juftliklarda yoki guruhlarda tashkil etish mumkin. O'quv jarayonida tashkil etilgan bu davrada talabaning faoliyati tayyor bilimlar tashuvchisidan talabalarining o'zlashtirish faoliyatini tashkil etuvchiga aylanadi.

Pedagogika ta'lim yo'nalishida "Axborot texnologiyalarini kasbiy faoliyatda qo'llash" fanini samarali metodlardan izlanishli hamda loyihalash metodlaridan foydalanish alohida ahamiyatga ega. Axborot texnologiyalarini kasbiy faoliyatda qo'llash darsliklarida o'qituvchilarga kollektiv va individual loyihalar mavzulari tavsiya etilgan.

Differensial axborot texnologiyalarini kasbiy faoliyatda qo'llash ta'lim aprobatsiyasida o'qituvchilar differensial yondashuvni darsning qaysi bosqichida amalga oshirish bilan bog'liq muammoga duch kelishadi. Muammoning yechimi mavzuning murakkabligi va dars tipiga bog'liq holda hal etiladi. Differensial yondashuv aslida darsning istalgan bosqichida amalga oshirilishi mumkin. Dastlab bunday yondashuv yil yakunidagi tabaqalashtirilgan uyma vazifa berishdan boshlanadi. O'qituvchi dastlab bunday topshiriqlarni tanlashga yo'naltirilishi, so'ng talabalarining o'zlari tanlashi mumkin.

Differensiasiyalashgan topshiriqlardan yangi mavzuni o'zlashtirishda ham foydalanish mumkin. Masalan, yangi mavzu yuzasidan talabalarga mustaqil ihlash uchun vazifalar topshiriladi. Talabalar diqqatini ortiqcha vazifalar bilan bo'lmaslik maqsadida yangi mavzu yuzasidan beriladigan qo'shimcha topshiriqlarni xohish bildirganlargaгина berish talab etiladi.

Kompyuter savodxonligiga qaratilgan faoliyat ham differensial yondashuv asosida tashkil etilishi mumkin. Bunda kompyuter o'rganish uchun bir necha xil mavzularni tavsiya etishni ko'zda tutish maqsadga muvofiq. Axborot texnologiyalarini kasbiy faoliyatda qo'llash fanidan yakuniy mashg'ulotlarning xususiyatlariga yaqinligiga ko'ra fanni past o'zlashtiruvchilar uchun mulohaza yuritishga qaratilgan vazifalar topshiriladi. Muammo yuzasidan fikr yurita olish ko'nikmalariga ega talabalarga taqriz yozish yoki ilgari o'rganilgan mavzular bilan qiyosiy tahlilni amalga oshirish topshiriladi.

Tahlil va natijalar. Differensiatsiya shunchaki biz o'rgatgan narsadan yoki uni qanday o'rgatishimizdan xalos bo'lmasdan, qanday o'rgatishimizga kichik o'zgarishlar kiritishni anglatadi. Bu sinflar haqida o'ylashning boshqacha usuliga o'xshaydi. Bir guruh talabalar bir xil yoshda bo'lishi mumkin bo'lsa-da, ularning barchasi o'rganishga qanchalik tayyor ekanligi, nimani yoqtirishi, nimani boshdan kechirganligi, hayotlarida nima sodir bo'layotgani va qanday o'rganishni yoqtirishi bilan farq qiladi. O'qitishda ishlarni boshqacha qilishning asosiy maqsadi har bir talabani o'zlari uchun ishlaydigan guruhlariga joylashtirish orqali qo'lidan kelganicha harakat qilishiga yordam berishdir. Maqsad - har bir insonning ehtiyojlari e'tiborga olinishiga ishonch hosil qilish. Talabalar nimani va qanday o'rganishlarini tanlashlari mumkin, bu ularga o'rganish paytida duch keladigan har qanday muammolarni yengib o'tishga yordam beradi va undan ham yaxshiroq ishlaydi. Har bir inson nimaga muhtoj va nima qila olishiga e'tibor qaratishdir. Ta'limdagi tabaqalanish inklyuziv maktab

maqsadlariga moslashish uchun talabalar xilma-xilligini ko'rib chiqadi. G'arb kontekstlarida keng muhokama qilinsa-da, differentsiatsiya global miqyosda turli shakl va atamalarda namoyon bo'ladi. Ushbu sharh farqlash bo'yicha xalqaro istiqbollarni o'rganishga qaratilgan bo'lib, uning konsepsiyasining umumiy ko'rinishini taqdim etadi. Turli milliy kontekstdagi hujjatlarni tahlil qilish ikkita asosiy xulosani ko'rsatdi. Birinchidan, farqlash o'quvchi yoki o'qitish usullari orqali tasvirlanadi. Ikkinchidan, kengroq tizimga yo'naltirilgan istiqbolni qo'llab-quvvatlovchi, guruhga yo'naltirilgan yondashuvlardan tashqari differentsiatsiyani o'rganadigan tadqiqotlar yetishmasligi [3]. Bolalarning ehtiyojlarini baholashda o'qituvchilar birinchi navbatda talabalarning tayyorgarligi, hissiy ehtiyojlari va xatti-harakatlarini aniqlash uchun ularning umumiy taassurotlariga tayandilar [4].

Differensial yondashuv pedagogika va didaktika nazariyasi jihatdan ta'lim jarayonini yanada samarali tashkil etish uchun muhim vositadir. U o'quvchilarning individual ehtiyojlarini hisobga olib, turli darajalarda o'zlashtirishni ta'minlaydi, motivatsiya va qiziqishni oshiradi, lekin amalga oshirilishi uchun tashkilotchilik, malaka, materiallar, baholash usullari va vaqt kabi omillarni chuqur hisobga olgan holda rejalashtirish zarur.

Xulosa. Ta'limda differensial yondashuv tushunchasi talabalarning turli ehtiyojlarini qondirish, inklyuzivlikni rag'batlantirish va samarali ta'lim muhitini yaratish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Ta'lim, mazmun va baholashni o'zgartirish orqali o'qituvchilar talabalarning tayyorgarligi, qiziqishlari va o'rganish profilidagi o'zgarishlarni hisobga olgan holda o'qitish strategiyalarini moslashtirishi mumkin. Ushbu amaliyot barcha talabalarning, ularning kelib chiqishi yoki qobiliyat darajasidan qat'i nazar, akademik o'sish va muvaffaqiyatga yordam beradigan mazmunli va qiyin o'rganish tajribasiga ega bo'lishini ta'minlaydi.

Differensial yondashuvning psixologik asosi talabalar o'rtasidagi individual farqlarni, jumladan, kognitiv qobiliyatlarini, oldingi tajribalarni va mavjud bilimlarni tan olish muhimligini ta'kidlaydi. Vygotskiyning ijtimoiy-madaniy nazariyasi va miyaga asoslangan ta'lim tamoyillaridan kelib chiqqan holda, o'qituvchilar kurs materiallari bilan samarali o'zaro ta'sir qilish uchun qulay va mazmunli o'quv muhitini yaratishga ustuvor ahamiyat berishadi. Psixologik va pedagogik elementlarni integratsiyalashgan holda, o'qituvchilar har bir talabaning alohida ehtiyojlariga mos keladigan o'qitish usullarini moslashtirishni maqsad qiladi va shu bilan barcha talabalar uchun ta'lim sayohatini boyitadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Nigora M Goyibova., (2024) PEDAGOGICAL STRATEGIES FOR DIFFERENTIATED WRITING INSTRUCTION: ENHANCING STUDENT LEARNING. Innovative Development in Educational Activities, 3(7), 184–187.
2. Selevko G.K. Ensiklopediya obrazovatel'nykh tekhnologiy. V 2-x t. T. 1. – M.: Narodnoye obrazovaniye.
3. C.A. Tomlinson, (2011) Differentiate instruction in mixed-ability classrooms [Online]. Available: https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/44098361/_Carol_Ann_Tomlinson_How_to_Differentiate_InstrucBookSee.org-with-cover-page-v2.pdf?Expires=1631251576&Signature=YZi5pSld61OpLx2~tuG4isXixDt0Sg9yLDjEz0yeUm1X~y576UCjpIIUsfAzaEMlyH2OtfXM~95owzfu8j8R6kQCZ3v6IE
4. Rebecca Kahmann, Mienke Droop, Ard W. Lazonder, Dutch elementary school teachers' differentiation practices during Science and Technology lessons, Teaching and Teacher Education, Volume 145, 2024, 104626, ISSN 0742-051X, <https://doi.org/10.1016/j.tate.2024.104626>
5. Asfandiyorovich F. N. Teaching the Subject of Repetitive Algorithms Based on Multimedia Electronic Manuals //Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching. – 2023. – T. 16. – C. 42-45.

6. Fayziyev Nozim Asfandiyorovich. (2022). TARMOQLANUVCHI ALGORITMLAR MAVZUSINI DOIR KOMPYUTER IMITASION MODELI ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISH. *RESEARCH AND EDUCATION*, 1(2), 273–278.

7. Fayziyev, N. (2023). UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA "INFORMATIKA VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI" FANINI MULTIMEDIALI ELEKTRON QO'LLANMA ASOSIDA O'QITISH SAMARADORLIGINI ANIQLASH. *International Scientific and Practical Conference on Algorithms and Current Problems of Programming*, 1(01). Retrieved from <http://ojs.qarshidu.uz/index.php/con/article/view/175>

8. Fayziyev Nozim Asfandiyorovich, & Toxirqulov Zufar Jurabek o'g'li. (2023). Registering and Creating Presentations on prezi.com. *World of Semantics: Journal of Philosophy and Linguistics*, 1(1), 66–71. Retrieved from <http://wos.semanticjournals.org/index.php/JPL/article/view/11>

9. Nozim Asfandiyorovich, F., & Ramziddin Toshpo'latovich, R. (2023). IMPROVING THE TEACHING OF THE SUBJECT "COMPUTER TOOLS IN LINGUISTIC RESEARCH" BASED ON SOFTWARE TOOLS. *American Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education* (2993-2769), 1(10), 674–676. Retrieved from <https://grnjournal.us/index.php/STEM/article/view/2295>

10. Fayziyev Nozim Asfandiyorovich. (2023). UMUMIY O'RTA TA'LIM MAKTABLARIDA "INFORMATIKA VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI" FANINI TAKOMILLASHTIRILGAN METODIKA ASOSIDA O'QITISHNI TAKOMILLASHTIRISH. *Multidisciplinary Journal of Science and Technology*, 3(5), 198–200. Retrieved from <https://mjstjournal.com/index.php/mjst/article/view/515>

11. Fayziyev Nozim Asfandiyorovich. (2023). TEACHING THE SUBJECTS OF "INFORMATICS AND INFORMATION TECHNOLOGY" ON THE BASIS OF MULTIMEDIA. *Information Horizons: American Journal of Library and Information Science Innovation* (2993-2777), 1(10), 135–137. Retrieved from <https://grnjournal.us/index.php/AJLISI/article/view/2300>

Aziz OSTONAQULOV,
“Oltin meros” xalqaro jamg‘armasi
Toshkent viloyati bo‘limi ilmiy mutaxassisi

Ilmiy maslahatchi:
fil. f. d., professor H. Dadaboyev

Received 4th August 2025, Accepted 11th September 2025, Online 25th October 2025

“TAZKIRAT UL AVLIYOI TURKIY” LEKSIKASINI O‘RGANISHNING BA’ZI XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Maqolada XVIII-asr o‘zbek adabiy tilining barcha morfologik, leksik va grammatik xususiyatlarini o‘zida aks ettirgan Muhammad Siddiq Rushdiyning “Tazkirat ul avliyai turkiy” asari leksikasini fundamental o‘rganish masalalari yoritilgan.

Tayanch so‘zlar: O‘zbek tili tarixi, leksik tahlil, Muhammad Siddiq Rushdiy, o‘zbek adabiy tili, morfologiya, leksika, “Tazkirat ul avliyai turkiy”, agiografik atamalar, qo‘lyozma, so‘z turkumlari.

SOME FEATURES OF THE STUDY OF THE LEXICAL BOOK OF “TAZKIRAT UL AVLIYOI TURKIY”

Annotation. The article discusses the issues of fundamental study of the lexical content of Muhammad Siddiq Rushdi’s “Tazkirat ul avliyai turkiy”, which reflects all the morphological, lexical and grammatical features of the 18th century Uzbek literary language.

Key words: History of the Uzbek language, lexical analysis, Muhammad Siddiq Rushdi, Uzbek literary language, morphology, lexis, “Tazkirat ul avliyai turkii”, hagiographic terms, manuscript, word groups.

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ИЗУЧЕНИЕ ЛЕКСИКИ «ТАЗКИРАТ УЛ АУЛИЯИ-ТУРКИ»

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы фундаментального изучения лексического содержания произведения Мухаммада Сиддика Рушди «Тазкират ул авлиёи турки», в котором отражены все морфологические, лексические и грамматические особенности узбекского литературного языка XVIII века.

Ключевые слова: История узбекского языка, лексический анализ, Мухаммад Сиддик Рушди, узбекский литературный язык, морфология, лексика, «Тазкират ул авлияи турки», агиографические термины, рукопись, группы слов.

Kirish (Introduction)

O‘zbek adabiy tilining XX-asrdagi takomilida XVIII-asrda yaratilgan nasriy asarlarning o‘ziga xos o‘rni bor. Ayni shu davrda Sharqiy Turkiston va Farg‘ona vodiysida turkiy tilda she‘riy asarlar bilan bir qatorda nasriy tazkira, manoqib, qissa, hikoyat va naqlar yaratish an‘anasi rivojlandi. Bu manbalar avvalgi asrlarda yaratilgan asarlardan gap qurilishi jihatdan jonli so‘zlashuv tiliga yaqinligi, arabiy va forsiy frazeologik birikmalardan kam foydalanilganligi, qisqasi keng xalq ommasi tushunadigan uslubda yozilganligi bilan xarakterlidir. Bu esa o‘z navbatida XIX-asrda paydo bo‘lgan

mahalliy matbuot tili, sal keyinroq esa jadid matbuoti tili uchun tayanch uslub bo'lib xizmat qildi. Bu jihat ikki davr nasriy asarlaridan olingan matnlarni grammatik va leksik jihatdan qiyoslaganda yaqqol ko'zga tashlanadi.

To'g'ri, jadid matbuoti tilida rus tilidan tarjima tili ta'siri seziladi. Ammo yirik shaharlar madrasalarida ta'lim olgan ziyolilar asl turkiy adabiy til normalariga suyanagan holda asarlar yaratishda davom qilishgan. Biroq buni Xorazm adabiy muhiti uchun xarakterli deya olmaymiz. Munis, Ogahiy nasrida arabiy, forsiy iboralar juda quyuq qo'llangan. Ularning mazmunini arabiy, forsiy savodxonligi kuchli kitobxonlargina maxsus lug'atlar bilan o'zlashtirishi mumkin. Sharqiy Turkiston, Toshkent, Marg'ilon, Qo'qon adabiy muhiti o'zbek nosirlari asarlari esa, "xosu om Turkiston eli bahra olmog'i" uchun bitilganligi ravshanlashadi. Buni XVIII-asrda yaratilgan "Tazkirat ul avliyoi turkiy" asari tilini tekshirish asosida ham isbotlash mumkin. Bu asar islomshunoslik, tasavvufshunoslik manbasi sifatida bir qadar o'rganilgan bo'lsa-da, [1] tilshunoslik jihatidan deyarli o'rganilmagan. N.Mamadaliyevaning tadqiqotida asar tiliga oid umumiy mulohazalar berilgan, xolos.[2]

Asosiy tahlil va natijalar (Analysis and results)

Rushdiy asari XVIII-asr o'zbek adabiy tilining barcha morfologik, leksik va grammatik xususiyatlarini o'zida aks ettirgan hajm jihatdan katta, uslub jihatdan bebaho yodgorlik bo'lib, u o'zining lingvistik xususiyatlari, leksikasi, gap qurilishiga ko'ra Rabg'uziyning "Qisas-ul Rabg'uziy" [3], Xojaning "Muftohu-l adl" va "Gulzor", Navoiyning "Nasoyimu-l muhabbat" [4] singari nasriy asarlardan keyin yozilgan yirik manbadir. Shu bilan birga, asar tili XVIII-XIX asrlarga mansub turkiy nasrda yozilgan boshqa asarlar (Masalan: Xorazmda yozilgan "Gulshani davlat", "Firdavs-ul iqbol" asarlari) tilidan uslub jihatdan keskin farq qiladi. Yuqorida eslatib o'tilgan ikki asarda arabcha so'zlar izohsiz qo'llanadi, gap qurilishida forsiy izofali birikmalar juda ko'p ishlatiladi. Fikrni sodda ko'rinishda ifodalashdan ko'ra, fasohatni namoyish etish uslubi ustivorlik qiladi. Bu o'z navbatida kitobxonning lug'atga muhtojmandligini keltirib chiqaradi.

Ahmad Xilmiyning "Silsilat al-mashoyixi qodiriya" [5], Fariduddin Attorning "Tazkiratu-l-avliyo" [6], Alisher Navoiyning "Nasoyim-l-muhabbat" asarlari bilan Rushdiy asari leksikasidagi tasavvufga oid leksik birliklar bir muncha yaqin. Shuning uchun yuqoridagi asarlar matni biz uchun qiyosiy manba bo'lib xizmat qiladi.

Bundan farqli o'laroq Rushdiy o'z asarini "xosu om Turkiston eli bahramand bo'lishi uchun" so'zlashuv tiliga bir muncha yaqin, sodda va oson uslubda yozishga asosiy e'tiborni qaratgan. Matnda arabiy istiloh qo'llanishi bilan ya'ni deb turkiy so'z keltiriladi. Asar tarkibidagi har bir naql va rivoyat mustaqil asar hisoblanib, ularning o'ziga xos mavzusi, maqsadi, syujet va kompozitsiyasi, avj nuqtasi va yechimi bor. Bu ham naqldan ko'zlangan fikrni o'quvchiga to'laroq bildirish istagi natijasidir. Matnlarni morfologik, leksik va stilistik jihatdan tahlil etish o'zbek tilshunosligi uchun ulkan ilmiy yangiliklar tizimini tortiq qilish demakdir.

Asar matnida turkiy adabiy tilga mansub barcha so'z turkumlarini, so'z yasashda, so'z o'zgartirishda ishtirok etuvchi turli morfemalarni uchratish mumkin. Tabiiyki, asar matnlarida hozirgi so'zlashuv tilimizda, shuningdek, adabiy tilimizda ishlatilmaydigan yoki passiv tarzda ishlatiladigan so'zlar ham juda ko'p. Qo'lyozmada yaqqol ko'zga tashlanadigan holat shuki, qo'shma gaplarda forstojik tilidan kirgan "-kim" ergashtiruvchi bog'lovchisi juda faol qo'llangan: "Keltiribdurlarkim, Abu Bakr Vositiy Farg'ona shahridin erdi", [7] "Naql qilibdurlarkim, Ahmad Javoriyning Bahrom otlig' bir otashparast hamsoyasi bor erdi", [8] "Ko'ringizlarkim, na bo'lg'usidur", [9] "Go'shtni olg'ilkim, semiz, yaxshidur". [10] Matnlarda "Narsa" so'zining "nimarsa" shakli, "Qaramoq" so'zining "qaralamoq" shakli qo'llangan. "Ko'p" so'zi o'rinda asosan "to'la" so'zi qo'llangan: *Abu Umar Makkiy aning borasida to'la mubolag'a qilibdur*. [11].

Gapda uyushgan bo'laklarni bir biriga bog'lashda qo'llanuvchi "va" bog'lovchisi sodda gaplar tomom bo'lgandan keyin yangi gap boshida ham qo'llangan. "Va" shu qadar ko'p ishlatilganki, hatto uni muallif (yoki kotib) hozirgi yozma nutqimizdagi nuqta yoki vergul vazifasida ishlatgan bo'lishi ham mumkin deb o'ylaysiz. Ya'ni, o'sha o'rinda "va" bog'lovchisi ishlatilmasa ham ma'noga hech bir putur yetmaydi. Masalan: *"Andog' keltiribdurlarkim, Shayx Hasan Basriy hazratlari aytibdurlar: to'rt toifaning so'zidin men taajjubdadurman: biri – go'dak va biri – mast kishi va biri – xotin kishi va biri – hajiqiz. Va so'rdilarkim: – Nechuk ermish?", "Va yong'il va onang rizoliqini izlagil"*. [12] Bu gapda "hajiqiz" so'zidan so'ng gap to'lib tamom bo'ldi - nuqta qo'yish kerak, "va" bosh harf bilan yozilishi kerak. Holbuki, hozirgi o'zbek adabiy tilida gap "va" bilan boshlanmaydi, ammo qo'lyozma mantiga sodiq qolib tabdil paytida "vov"ni bosh harf bilan yozishga majbur bo'linadi.

Matnlarda "edi" to'liqsiz fe'li "erdi" va "edi" ko'rinishida – aralash holda ishlatilgan: "Har kun muomalasi taqozosi uchun qarzdorlarining uyiga borur erdi". [13] "Edi" to'liqsiz fe'li ko'plikda qo'llanganda "erduk" ko'rinishida ishlatilgan: "Bizlar eshitmab erduk".

Harakat boshlangan o'rin, payt, sabab, predmet bo'lganlik, vosita, chog'ishtirish ma'nolarini anglatadigan chiqish kelishigi qo'shimchasi "-dan" ko'p hollarda "-din" shaklida yozilgan. Ammo "dol" va "nun" o'rtasiga "yo" ilmagi qo'yilsa-da ikki nuqta yozilmagan o'rinlar ko'p uchraydi. Buni kotib "-din" va "-dan" deb talaffuz etish ham mumkinligini ko'zda tutgan bo'lishi mumkin.

Ma'lumki, qaratqich kelishigining qo'shimchasi "-ning" "Biror predmet yoki hodisaning boshqa bir predmet yoki shaxsga tegishli ekanligini bildiradi. U qaralmish bilan bir birgalikda bir butunlik hosil qiladi". Asar matnida "-ning" doimo til qoidalariga muvofiq yozilgan, ya'ni qaratqich o'rniga tushum kelishigini qo'llash hodisasi mutlaqo uchramaydi. Shu bilan birga matnda "-ning" bir gapda ikki marta qo'llanishi zarur bo'lib qolganda, tushirib qoldirish mumkin bo'lgan holda yozib ketilgani ham kuzatildi. Masalan: "Bu zamonaning xalqining do'stlig'ini bozor taomi yanglig' topibdurmankim, rangi-bo'yi xushdur, ammo ta'mi noxushdur". [14] Hozirgi adabiy til normalariga muvofiq "zamonaning" so'zidagi qo'shimchani yozmay ketish ham grammatik xato sanalmaydi. "Har kishining sening birla xushi bo'lmasa". Bu o'rinda "sen" so'ziga qo'shilgan "-ning" qo'shimcha ortiqcha bo'lsa-da, talaffuzga unchalik malol kelmaydi. "Har kishining" birikmasidan keyin pauza qilib so'ng "sening" so'zini talaffuz etish lozim bo'ladi. Hozirgi adabiy tilda "Har kishining sen bilan xushi bo'lmasa" deb yozishimiz norma sanaladi.

"Tazkira"da jo'nalish kelishigi qo'shimchasi "-ga" so'z oxiridagi undoshlarning qay birining qo'llanishiga qarab "-g'a", "-ka", "-qa" shaklida ishlatilgan. Biroq aksar hollarda "-g'a" qo'shimchasi "g'ayn" va "hamza" bilan birga ishlatilgan. Masalan: "Nazari go'shtg'a tushdi". [15] Ba'zi hollarda "-ga" shakli ham ishlatilgan: "Pul topqonda olay, qarzga bog'lanmasman". [16] Sababi birinchi tovush "q" bo'lgani uchun yana "g'" deb talaffuz qilish noqulay, shu sababli "-ga" shakli bilan yozilgan bo'lishi kerak. Hozirgi adabiy tilimizda so'z "q" undoshi bilan tugagan bo'lib, unga "-ga" qo'shimchasi qo'shilishi zarur bo'lsa "-qa" shaklida yoziladi. Qo'lyozmada esa bunday vaziyatda ham "-g'a" qo'shimchasi qo'llagan: "Bishr aytur: Bir kun guzarim go'ristonliqg'a tushti". [17] Qo'lyozmada "k" undoshi "g" undoshi bilan boshlanuvchi so'z va qo'shimchalar uchun ham xizmat qilib kelgan. Jo'nalish kelishigi "kof" va "alif" bilan ifodalangan. Kontekst mazmuniga qarab "k" yoki "g" tarzida talaffuz qilish mumkin. Yozilishi – "hajko", o'qilishi – "hajga", yozilishi – "ko'ristonliq", o'qilishi – "go'ristonliq".

Ma'lumki, mumtoz matnlarni tabdil qilishda grammatik prinsip ustivorlik qiladi. Ammo bunday holat so'zlashuv tilida, ya'ni fonetik prinsipni qo'llashni ham istisno qilmaydi. Quyidagi parchani avval grammatik prinsip bo'yicha keltiramiz: *"Bir kishi Bishrning qoshig'a keldi. Va maslahat so'rdikim:*

– Mening iki ming ashrafiyim bor, haloldur. Xohishim uldurkim, hajko borg'ayman. Bishr dedikim:

– Tomosha qilg‘oli borurmusen? Agar Xudo rizoliqi uchun borsang, ul ashrafiy birla bir qarzdorning qarzini ado qilg‘il va yo bir yetim-bekasko berkil va yo bir ayolmand kishiko berkilkim, bir kishini hojatdin chiqorsang va ko‘ngliko rohat yetkursang senko bu yuz hajdin ziyoda bo‘lur.

Ul kishi dedi: -Ey buzrukvor, ko‘nglim haj qilg‘oli rog‘ibroqdur.

Bishr dedi: – Bu molkim, qo‘lingg‘a keltirubsen, vajhi haloldin ermasdur, to haq ishg‘a xarji qilmog‘uncha qaror topmassen”. [18]

Ko‘rinadiki, mazkur parchadagi “iki”, “hajko”, “rizoliqi”, “bekasko”, “berkil”, “ko‘ngliko”, “senko” so‘zlari grammatik prinsip asosida yozilsa, hozirgi adabiy til normalaridan uzoqlashib ketadi. Shuning uchun qo‘lyozma matnlarini tabdil qilishda fonetik prinsipni qo‘llash va yozuvda ham shu usuldan foydalanish maqbuldir.

Rushdiy asarida birinchi shaxs buyruq mayli qo‘shimchasi -gin “-gil”, “-g‘il”, “-kil”, “-qil” shaklida qo‘llangan. Masalan: “Kelgilkim, ikkimiz ilkimizni o‘tqa tutqaymiz”. [19] Qo‘lyozmada “k”, “g”, “q” undoshlari bilan tugagan so‘zlarga egalik qo‘shimchasi “-i” qo‘shilganda asosan “-qi” shakli tanlangan. Masalan: “Molikning ulug‘liqi mundin ermish”. “K” undoshi bilan tugagan so‘zga egalik qo‘shimchasi qo‘shilganda “g” undoshi yozilmagan, o‘zi saqlangan: “bilmaki”, “kelmaki”, “uzulmaki”.

Olmoshlardan foydalanishda ham Rushdiyning uslubi o‘ziga xosdir. Ko‘rsatish olmoshlari “ul”, “bul”, “shul”, “ushbu”, “o‘shal” tarzida yozilgan. “Uni”, “Uning” so‘zlari alifdan so‘ng “vov”siz yozilgan bo‘lib, “ani”, “aning” tarzida o‘qiladi. Masalan: “Aning uchun ani “Habib juzonaxo‘r” der erdilar”. “Ul” olmoshi “kishi”, “kimarsa”, “soat”, “kun”, “zamon” kabi so‘zlardan oldin kelganda “ulkishi”, “ulkimarsa”, “ulsoat”, “ulkun”, “ulzamon” tarzida – qo‘shib yozilgan.

Tilimizda payt va sabab ma‘nosini anglatuvchi ravishdosh yasovchi – gach affiksi Rushdiy qo‘lyozmasida kam ishlatilgan, uning o‘rniga “bo‘ldi ersa” iborasi istifoda etilgan: “Qachonkim, kech bo‘ldi ersa, Habib hech nimarsa topmay, xijolat bo‘lib, parishon uyiga qaytdi”. [20]

Kesimlik affiksi “-dir” tilimizda polifunksional xususiyatga ega. Avvalo u fe‘ldan boshqa so‘z turkumlariga qo‘shilib, qaysi so‘z qanday vazifani bajarsa, u ham shu vazifasini bajaradi. Ikkinchidan, so‘roq olmoshlaridan gumon olmoshi yasaydi. Uchinchidan, fe‘l o‘zak-negizlaridan uning orttirma darajasini hosil qiladi. Qo‘lyozmada bu affiks “-dur” shaklida yozilib, uchala funksiyada ham ishlatilgan. Masalan: “Abu Jozim dedi: – Go‘rdagi qurtlarga ushbu basdur”. [21] Agar “basdur” so‘zidagi “-dur” qo‘shimchasi yozilmasa ham ma‘no buzilmaydi, ammo bu o‘rinda fikrning qat‘iyligini bildirish uchun muallif qo‘shimchadan voz kechmagan. “Naql qilibdurlarkim” iborasida esa o‘tgan zamon fe‘lini noaniq ko‘plikda ifodalash maqsadida muallif “-dur” affiksini ishlatgan. Qo‘lyozmada “seniki”, “meniki”, “kimniki” ma‘nolarini ifodalash uchun olmoshga “-dur” qo‘shilgan: “seningdur”, “meningdur”, “kimningdur”: “Ilgari bu uy kimning erdi?”. [22]

Qo‘lyozmada ko‘plikni bildiruvchi morfologik ko‘rsatkich “-lar” birlikdagi so‘zlarga ham qo‘shilib, hurmat ma‘nosini bildirib keladi: “Mashoyixlardan birlari aytibdurlar”.

Qo‘lyozma leksikonida tasavvuf istilohlari va diniy tushunchalar ko‘p uchraydi.

Abror – dono va taqvodor kishi, abdol – Xudoga yaqin, ahli basit – sodda, oddiy xulqli kishilar, amin – vakil, e‘tiborli, azza va jalla – g‘olib va buyuk, yo‘lboshchilar, vosil – Xudo rizosiga yetishgan (Sulton -ul vosilin Xoja Ahmad Yassaviy), guzida – e‘zozli, saylangan (Barguzida – anbiyolar va avliyolar sifati), donandai g‘ayb – ilohiy aql egalari, yorlaqamoq – rahmat nazari bilan qarash, istixora – Ollohdan yaxshilik kutish, ijtihod – odatda fiqh ilmi yo‘lida kamolotga intilish, ilmiy yangilik qilish uchun juddu jahd qilish, iqtido – taqlid qilish (namozda imomga ergashish), istitoat – ishni bajarish uchun kelgan kuch-quvvat, qudrat, istidroj – noshar‘iy ish qilishga ruju qo‘yish, davomli behuda azob chekish, iksir – obi hayot, imo va ishorat – oyat mazmuniga qarab ramz va majoz, nishon berish, istionat – ruhiy yordam so‘rash, ilmul-yaqin – aniq narsalar haqidagi fan, jazba – o‘zi sevgan narsaga qattiq intilish holati, o‘ziga qaratish, jalol – azamat, buyuk, janoza – ko‘mishga tayyor qilingan

kishining murdasi, zindiq – dinsiz, munofiq, zod daryosi – ruhiy oziq daryosi, zalolat – xorliq, pastlik, yo‘ldan ozganlik, zunnor – nasroniylar belbog‘i, kobin – nikoh muhri, karim – saxiy, Alloh sifatlaridan biri, karomat – 1. Muruvvat, saxovat. 2. G‘ayrioddiy holatda birovga yaxshilik qilish, konun – 1. Otashdon, ko‘ra. 2. Qish oyi nomi. 3. Musiqiy asbob, lavhul mahfuz – butun mahluqotning qilmishi yozilgan Alloh huzuridagi kitob, maroqaba (muroqaba) – so‘zsiz toat-ibodat qilish, Ollohnin sukunatda yod etish (muroqabaga berildi), maof – avf etmoq, kechirmoq, ma‘siyat – gunoh, Majzub – 1. Alloh ishqiy yo‘lida jazbali kishi. 2. Majnun. 3. Hind tasavvuf ahli, mutavajjuh – xayrixohlik bilan birov holiga diqqat qilish. Mujarrad – yolg‘iz umr kechiruvchi, so‘qqabosh, tasavvuf yo‘lida istiqomat qilish uchun uylanmay o‘tgan (tajrid qilgan) odam, malomatiya – tasavvufdagi bir oqim, mujib – duolarni ijobat qiluvchi (al-Mujib - Alloh sifatlaridan biri), murid – Xudo rizosini topishni murod qilgan kishi, tolib, ergashuvchi, murshid – Xudo rizosini topishni murod qilgan kishilarni to‘g‘ri yo‘lga boshlovchi ustoz, pir, shayx. Muvahhid – Ollohnin birligiga ishonuvchi, Nazargoh – payg‘ambarlar va porsolar mozori Obu gil – 1. Inson tabiati. 2. Vujud. 3. Aslu nisob. Parhezkorlik – nosh‘iy ishlardan o‘zini tiyuvchi, pashmina – jundan to‘qilgan kiyim, darvishlar kiyimi.

“Tazkirada tasavvuf bo‘yicha yozilgan boshqa manbalarda uchraydigan sayyor tushunchalar ham juda ko‘p ishlatilgan: Masalan:

”Tavbai Nasuh – bir yo‘li qattiq tavba qilish (Arablarda qadimda ayol kiyimini kiyib, xotinlar hammomida ishlagan, so‘ng bir sabab bilan qattiq tavba qilgan erkak kishining tavbasi ko‘zda tutiladi).

Tafviz – o‘zi ado etgan ishni Xudoga oshirish, masalan, bu ishni men qildim, ammo Xudo muyassar qildi, deb qo‘yish. Tolib – talab qiluvchi (ilm va dunyoviy kamolot talabida yuruvchi). Tayfuriya – tasavvufdagi Boyazid Bistomiy asos solgan tariqat yo‘li). Tajalli – Ilohiy fayzning biror kishida namoyon bo‘lishi. Firosat – 1. Tezfahm. 2. Qiyofashunoslik, ruhshunoslik. Birinchi bor ko‘rayotgan kishining tashqi holatiga qarab, uning kasbi va xulqini aniqlay olish ilmi. Futuh – ochish, kushoyish. Futuvvat – javonmardlik, ochiqqo‘llik

Shuk tushdi – tek qoldi, xomush bo‘ldi. E’tikof – ba’zi kunlarda xalqdan uzilib nafl ibodatini qilish, chilla o‘tirish. Qutbi vaqt – o‘z davrining qutbi. Quds – pok, muqaddas. Qudvai rajol – balog‘atga yetaklovchi. Qurb – qobiliyat, yaqinlik, loyqlik.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations)

Qo‘lyozmaning stilistik xususiyatlari XVIII-asrda ona tilini o‘rgatish, yozma nutqni o‘stirish bo‘yicha qanday usullar qo‘llangani, grammatika qoidalari qanday yo‘llar bilan o‘quvchilarga tushuntirilgani haqida mukammal taassurot beradi. Rushdiyning fikrni bayon etish uslubi hozirgi so‘zlashuv tilimizga yaqin. Ammo baribir asar matnini lisoniy tekshirish sinkretik lingvistik bilimlarsiz amalga oshirib bo‘lmaydi. Chunki “Tazkira”da arabiy, forsiy leksik birliklar juda ko‘p qo‘llangan bo‘lib, ular diniy, tasavvufiy mazmunga ega. Ayniqsa, zikrlar boshidagi ta’riflar arabiy so‘zlardan tashkil topgan. Forscha “On” so‘zi “ul” deb o‘zgartirilgan, xolos. Masalan: “Uchinchi zikr – zikri Shayx Xoja Hasan Basriy (r.a.) Ul parvardai nubuvvat, ul javkardai futuvvat, ul ka’bai amalu ilm, ul xulosai var’au hilm, shayxi vaqt Xoja Hasan Al-Basriy rahmatullohi alayh. Alarning vasflari bisyor va sitoyishlari bekanordur. Alar Haq subhonahu va taoloning qo‘rqinchidin hamisha bedimog‘ yurur erdilar”. [23]

Asarda tasavvufiy iboralar ba’zi o‘rinlarda beizoh qo‘llanadi. “*Abu Jozim Makkiy (r.a.) riyozatda benazir erdi va hama mashoyixlarning boshlamchisi erdi. Abu Umar Makkiy aning borasida to‘la mubolag‘a qilibdur. Aning so‘zi hamaning ko‘ngliga maqbul erdi. Va hamaning mushkullari aning birla ochilur erdi*”. [24] “Riyozatda benazir erdi” iborasi nafs xohishlarini yengish yo‘lida mashaqqat chekishda unga o‘xshaydigan boshqa zamondoshi yo‘q edi, degan ma’noni bildiradi. “Hamaning mushkullari” birikmasida tasavvuf yo‘lida yurgan hamma kishilar biror masalada boshi qotib qolsa, Abu Jozimning oldiga kelib maslahat so‘rar edi, u to‘g‘ri yo‘l ko‘rsatib yuborar edi, deb

anglash lozim bo'ladi. Matnda "hama" olmoshi tashdidsiz, ya'ni bir "mim" bilan yozilgan, biroq tabdilda "hamma" deb yozish lozim bo'ladi.

Qo'lyozmada Allohning ism-sifatlarini turli sinonimlar bilan ifodalangan: "Alloh subhonahu taolo", "Haq taolo", "Xudo azza va jalla", "Boriy taolo" "Parvardigor", "Parvardigori olam", "Ma'budi mutlaq" "Ma'budi barhaq", "Xudovandi karim". Naql va rivoyatlarda oyat va hadislar juda ko'p qo'llangan bo'lib, ular biror shayxning nutqi ichida keladi. Oyatlar keltirilganda asliyatdan so'ng tafsir berilmaydi, balki naql oxirida "Oyat mazmunining tarjimasini" deb turkiy izohi beriladi. Tabdil paytida ularni hozirgi til qoidalariga ko'ra qavs ichida berib ketish mantiqqa muvofiqdir.

Hadislardan iqtibos keltirilganda asliyatdan keyin o'zbekcha mazmuni beriladi: *"To Haq taoloni tanibman, xaloyiqning meni yaxshi-yomon demeki birla ishim yo'qdur, aning uchunkim, men bu hadisning mazmuni birla xo'y olibdurman: "Xayrul umuri avsatuho – ishlarning yaxshisi o'rtaholidur". "To Haq taoloni tanibman" iborasi "Haq taolo haqidagi bilimlarga ega bo'lganimdan beri, uning yo'lida yurganimdan beri" degan ma'noni bildiradi.*

Hozirgi so'zlashuv va adabiy tilimizda qo'llanuvchi "bajaraman", "yaxshi ko'raman" kabi so'zlar "farmonini tutarman", "do'st tutarman" shaklida ifodalangan: *"Xudoning nonini yeydurman, shaytonning farmonini tutarman", [25] "Yo Rasulalloh, kim sizni do'st tutmas?" [26]*

Qo'lyozma tilida fors tilidan qilingan tarjima uslubi ham o'z izini qoldirganligini e'tirof etish kerak. Masalan: *"Qachonkim, mastura taomni olg'ali qozon boshiga bordi, ko'rdikim – go'sht qora qon bo'libdur". [27]* Bu gapni hozirgi o'zbek adabiy tilida ifodalaydigan bo'lsak, quyidagicha yozamiz: "Mastura ayol taomni olib kelish uchun qozon boshiga borgach, undagi go'sht qop-qora qon bo'lib ketganini ko'rdi".

"Tazkira"da hozirgi yozuv qoidalarida ishlatiladigan tinish belgilari yo'q. Matn mazmunidan kelib chiqib, zarur o'rinlarda hozirgi tinish belgilaridan foydalanish mumkin. Jumladan, matnlarda dialoglar ko'p uchraydi. Misol tariqasida Ibrohim Adham zikridagi bir suhbat-muloqotni hozirgi zamon romanlardagi dialoglar ko'rinishida keltirib o'tish mumkin. *"Nogoh bir haybatlik kishi kirib keldi. Chunonchi, bu o'ltirganlarning hech birida toqat yo'qdurki, "Sen na kishisen?" degay. Hammaning tili og'zida band bo'ldi. Ul kishi o'shal haybat bilan Ibrohimning taxti yoniga keldi.*

Ibrohim dedi:

– Ne kishisen va yo ne tilarsen?

Ul kishi dedi:

– Bu karvonsaroyga tushadurmen.

Ibrohim dedi:

– Bu karvonsaroy ermas, mening uyimdur, magar devonamisan?

Ul kishi dedi:

– Ilgari bu uy kimning erdi?

Ibrohim dedi:

– Otamning uyi erdi.

Ul dedi:

– Otangdin ilgari kimning uyi erdi?

Ibrohim dedi:

– Aning otasiniki erdi:

Ul dedi:

– Ular qayon ketdi?

Ibrohim dedi:

– Hamalari o'ldilar.

Ul kishi dedi:

– Biri ketib, biri kelur bo'lsa, bu karvonsaroy bo'lmay, nedur?

Ul kishi bu soʻzlarni dedi va koʻzidin gʻoyib boʻldi". [28]

Matnda "aydi", "dedi" fe'llari dialoglarda personajlar nutqidan avval keladi. Bizning kuzatishimizcha, "aydi" fe'llini talaffuz paytida "Ayddi" deb ham o'qish mumkin. Bunda ma'noga hech putur yetmaydi. Ma'lumki, qo'lyozmalarda turkiy tilga xos "bitta", "katta", "ketti" kabi harfi ikki marta qo'llanuvchi so'zlar ustiga *tashdid belgisi* qo'yilmaydi. Bunday holda matndagi o'zimiz ikki undoshli so'z ekanligini bilgan so'zlarni og'zaki nutqda qanday bo'lsa, shunday o'qishga haqqimiz bor. Shuning uchun qo'lyozmani nashrga tayyorlashda "aydi" so'zini, orfografiya qoidalarimizga to'la javob bermasa ham, "ayddi" tarzida yozish tarafdorimiz. Shunda "aytdi" so'zi qadimda faqat "aydi" shaklida ishlatilgan degan qat'iy xulosaga chek qo'yg'an bo'lur edik.

Foydalanilgan adabiyotlar royxati (References)

[1]. Ostonaqulov I. Muhammad Siddiq Rushdiy "Tazkiratu-l-avliyo" asarining Sharq agiografik manbalarini o'rganishdagi ahamiyati. t.f.d.... diss. avtoreferat. T: 52 b. B. 21-22; Ostonaqulov I. Agiografiya va agiografik asarlar haqida. // Dinshunoslikning dolzarb masalalari. Toshkent. "Toshkent islom universiteti" nashriyot-matbaa birlashmasi. 2010. 158 b. B.123-125; Ostonaqulov I. Agiografik asarlarni o'rganishning ahamiyati. TIU ilmiy-tahliliy axboroti. 2010.2-son. B.12-16; Ostonaqulov I. Muhammad Siddiq Rushdiy "Tazkiratu-l-avliyo" asarining Sharq agiografik manbalarini o'rganishdagi ahamiyati. t.f.d.... diss. avtoreferat. T: 52 b. B. 21-22; Ostonaqulov I. "Tazkiratu-l-avliyo" va "Xizonatu-l-avliyo" fihrestlari qiyosiga doir. // TIU ilmiy-tahliliy axboroti. 2008.2-son. B.42-44.

[2]. Mamadaliyeva N., Ostonaqulov I. "Tazkiratu-l-avliyo turkiy"ning tili va matn xususiyatlari. // Filologiya masalalari. 2008. 4-son. B.40-46.

[3]. Rabokuzi. Narratione Les de ropnetis. Reproduced in facsimile. Vetn an introduction by K.Qronbecn. Copenhagen. 1948.

[4]. Alisher Navoiy. *Mukammal asarlar to'plami. Nasoyim-l-muhabbat. 20-tomlik, 17- tom.* – Toshkent, Fan, 2001. – B.409.

[5]. Ahmad Xilmiy. *Silsilat al-mashoyixi qodiriY.* // Haqiqat ul-avliyo. Istanbul, 1921.

[6]. Fariduddin Attor. *Tazkiratu-l-avliyo.* (Nikolson nashrga tayyorlagan nusxaning qayta nashri). Kobul, 1984.

[7]. Rushdiy, Muhammad Siddiq. Tazkiratu-l avliyo. Nizomiy nomidagi TDPU kutubxonasida № 41583 raqami ostida saqlanuvchi qo'lyozma. 383 varaq. (Bundan keyin ushbu manba "Rushdiy-TA" qisqartmasi bilan beriladi va varaq ko'rsatiladi).

[8]. Rushdiy-TA. 364-varaqning "a" beti.

[9]. Rushdiy-TA. 216-varaqning "a" beti.

[10]. Rushdiy-TA. 364-varaqning "a" beti.

[11]. Rushdiy-TA. 216-varaqning "b" beti.

[12]. Rushdiy-TA. 216-varaqning "b" beti.

[13]. Rushdiy-TA. 216-varaqning "b" beti.

[14]. Rushdiy-TA. . 276-varaqning "a " beti.

[15]. Rushdiy-TA. 277-varaqning "b " beti.

- [16]. Rushdiy-TA. 36-varaqning “a”.
- [17]. Rushdiy-TA. 278-varaqning “a” beti.
- [18]. Rushdiy-TA. 77-varaqning “b” beti.
- [19]. Rushdiy-TA. 40-varaqning “a” beti.
- [20]. Rushdiy-TA. 39-varaqning “b” beti.
- [21]. Rushdiy-TA. 40-varaqning “b” bet.
- [22]. Rushdiy-TA. 73-varaqning “a” beti.
- [23]. Rushdiy-TA. 22-varaqning “b” beti.
- [24]. Rushdiy-TA. 41-varaqning “a” beti.
- [25]. Rushdiy-TA. 31-varaqning “b” beti.
- [26]. Rushdiy-TA. 49-varaqning “a” beti.
- [27]. Rushdiy-TA. 37-varaqning “b” beti.
- [28]. Rushdiy-TA. 69-varaqning “b” beti.

Burkhanov Khusniddin Mirodilovitch
Doctor (DSc) in Sociology, Researcher of the Department of Sociology,
National University of Uzbekistan
e-mail: doktorant@mail.ru

Received 4th August 2025, Accepted 11th September 2025, Online 25th October 2025

АХБОРОТ ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ ИЖТИМОЙ НАЗАРИЙ-МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ

Annotatsiya: Ушбу мақолада рақамли жамиятда ахборот хавфсизлигини таъминлашнинг ижтимоий назарий-методологик асослари ўрганилган. Шунингдек, жамият шаклланиши ва унинг тадрижий ривожланиши ўзaro ахборот алмашинуви самарасига боғлиқлиги, миллий сайтлар ўрнини социологик жиҳатдан тадқиқ этиш илмий муаммолари ёритилган. Инсоният тараққиётининг янги босқичида рақамли жамиятдаги ахборот хавфсизлигини таъминлаш зарурияти назарий-методологик жиҳатларини ўрганиш бевосита ва билвосита модернизациялашув билан боғлиқлиги очиб берилган. Бундан ташқари, жамиятда ахборот тарқатиш механизмлари такомиллашаётгани, интернетда тарқатилаётган турли ахборот босимининг тобора кучайиб бораётганлиги ва шахснинг ахборотга бўлган интилиши ортиб, фуқароларни ёт мафкуравий ахборот босимидан асраш, унинг салбий таъсирини камайтириш вазифаси вужудга келаётганлиги кўрсатиб ўтилган.

Шу билан бирга ахборот хавфсизлигини таъминлаш заруриятининг назарий-методологик жиҳатлари жаҳондаги ахборот экспансияси кучайиб бораётганлиги ва давлатнинг демократик ислохотлардаги суверен тараққиётига миллий сайтлар фаоллиги ошиб бориш тенденциясига эътибор қаратилди. Бунда рақамли жамият шаклланиш ва ривожланиш жараёни, унинг такомиллашув жараёнидаги коммуникатив омиллар таснифи берилиб, глобал интернет тармоғидаги миллий сайтлар трансформациясида шахс ахборот хавфсизлигини таъминлаш жараёни тадқиқ қилинган.

Калит сўзлар: Интернет, ахборот хавфсизлиги, рақамли жамият, датификация, сунъий интеллект, миллий сайтлар, технология, рақамли медиа, ижтимоий таъсир, ижтимоий институт.

СОЦИАЛЬНЫЕ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Аннотация: В статье рассматриваются социальные теоретико-методологические основы обеспечения информационной безопасности в цифровом обществе. Подчеркивается зависимость становления общества и его постепенного развития от эффективности взаимного информационного обмена, а также научные проблемы социологического изучения роли национальных веб-сайтов. Выявлено, что изучение теоретико-методологических аспектов необходимости обеспечения информационной безопасности в цифровом обществе на новом этапе развития человечества напрямую и косвенно связано с модернизацией. Кроме того, показано, что механизмы распространения информации в обществе совершенствуются, увеличивается давление разнообразной информации, распространяемой в Интернете, увеличивается потребность человека в информации, возникает задача защиты граждан от давления чуждой идеологической информации и снижения ее негативного воздействия.

При этом уделено внимание теоретико-методологическим аспектам необходимости обеспечения информационной безопасности, усиливающейся информационной экспансии в мире и тенденции повышения активности национальных сайтов для суверенного развития государства в условиях демократических реформ. В этой связи рассматривается процесс становления и развития цифрового общества, классификация коммуникативных факторов в процессе его совершенствования, а также исследуется процесс обеспечения информационной безопасности личности при трансформации национальных сайтов в глобальную сеть Интернет.

Ключевые слова: Интернет, информационная безопасность, цифровое общество, датафикация, искусственный интеллект, национальные сайты, технологии, цифровые медиа, социальное воздействие, социальный институт.

SOCIAL THEORETICAL-METHODOLOGICAL BASIS OF ENSURING INFORMATION SECURITY

Annotation. This article studies the social theoretical and methodological foundations of ensuring information security in the digital society. It also highlights the dependence of the formation of society and its gradual development on the effectiveness of mutual information exchange, and the scientific problems of sociologically studying the role of national websites. It is revealed that the study of the theoretical and methodological aspects of the need to ensure information security in the digital society at a new stage of human development is directly and indirectly related to modernization. In addition, it is shown that the mechanisms for disseminating information in society are improving, the pressure of various information distributed on the Internet is increasing, and the desire of a person for information is increasing, and the task of protecting citizens from the pressure of foreign ideological information and reducing its negative impact is emerging.

At the same time, attention was paid to the theoretical and methodological aspects of the need to ensure information security, the increasing information expansion in the world and the trend of increasing activity of national sites for the sovereign development of the state in democratic reforms. In this regard, the process of formation and development of the digital society, the classification of communicative factors in the process of its improvement are given, and the process of ensuring personal information security in the transformation of national sites in the global Internet network is studied.

Keywords: Internet, information security, digital society, datafication, artificial intelligence, national sites, technology, digital media, social impact, social institution.

КИРИШ. Жамият ва давлатнинг тадрижий шаклланиши ва унинг ривожланиши ёки таназзулга юз тутиши бевосита ва билвосита ахборот хавфсизлигига боғлиқ бўлган.

Ўтган вақт давомида, энг аввало, миллий веб-ресурслар сони 10 фоизга ўсиб, уларни Интернет жаҳон ахборот тармоғида илгари суриш ва оммалаштириш учун зарур шароитлар яратилди. Иккинчидан, давлат ахборот веб-ресурслари, жумладан, расмий веб-сайтларни ривожлантириш, Интернет тармоғида давлат тузилмалари фаолиятига доир матнли, фото, аудиовизуал материаллар банки ташкил этилди. Шунингдек, нафақат давлат оммавий ахборот воситалари (ОАВ), балки нодавлат ва хусусий ОАВнинг оммавий ижтимоий тармоқлари ва мобиль мессенджерлардаги иштироки кенгайди. Учинчидан, мактабгача таълим, умумий ўрта ва олий таълим тизимлари учун электрон таълим ресурслари янада такомиллашиб, бунда маҳаллий ва жаҳон таълим ресурсларига кириш имкони таъминланди. Тўртинчидан, Интернет фойдаланувчиларининг интеллектуал ва ижодий салоҳиятини ривожлантиришга кўмаклашадиган замонавий веб-ресурслари шакллантирилиб, ахборот маконида Ўзбекистон тарихи, фани, маданияти ва санъатини тарғиб қилиш оммалашди. Бешинчидан, кутубхона муассасалари фаолиятига коммуникация технологиялари кенг жорий қилиниб, фойдаланувчиларнинг ахборот ресурсларига масофадан кириши имконияти самарали ташкил этилди. Бошқача айтганда, Интернет жаҳон ахборот тармоғида хизмат кўрсатилишини таъминланди. Олтинчидан, Интернет тармоғининг глобал ва миллий сегменти ривожланиши тенденцияларини мунтазам ўрганилиб, миллий контентни ривожлантириш механизмларини такомиллаштириш бўйича давлат-хусусий шериклик жорий этилди. Натижада норматив-ҳуқуқий база такомиллаштирилди. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонида, яъни “Рақамли Ўзбекистон – 2030” стратегик дастурида мамлакатимиз ҳудудида

давлат органлари, жисмоний ва юридик шахслар учун ахборотни сақлаш, қайта ишлаш, ҳимоя қилиш ва электрон давлат хизматларининг фойдаланувчанлигини таъминлаш механизмларини такомиллаштириш зарурияти қайд этилган.

МЕТОДОЛОГИЯ. Рақамли жамият ривожланиши ғоясининг оммалашувига социолог назариётчи олимларнинг “Келажақдаги постиндустриал жамият” номли китоби муҳим методологик манбалар қаторига киради [1,-Б.39]. Тадқиқотда социолог олим жамият ривожланишини уч аграр, индустриаллашган ва постиндустриаллашган босқичларга ажратади. Бунда постиндустриаллашган босқичда рақамлашган жамиятга ўтилиши исботланади. Шунингдек, олимлар томонидан ахборот хавфсизлиги тушунчаси технологик ва ижтимоий жиҳатдан ёндашилиши мумкин бўлган тушунча сифатида изоҳланади [2,-Б.165] ва ахборот хавфсизлигини таъминлаш технологик ечимга эга эканлиги ҳамда ижтимоий жиҳатдан ҳам ахборот хавфсизлигини таъминлаш бугунги куннинг долзарб масаласи эканлигини ахборот хавфсизлиги бўйича назарияларда кўрсатиб ўтилади [3,-Б.95].

АСОСИЙ ҚИСМ. Социолог олимларнинг ахборот хавфсизлигини таъминлашга қаратган назарий мулоҳазалари турли йўналишларда шаклланган. Бу борада тўртта йўналишни кўрсатиш мумкин.

Биринчи йўналиш сифатда ахборот хавфсизлигини жамоавий хавфсизлик сифатида қарашлар мавжуд. Ушбу масалада ғарб олимлари томонидан жамоатчиликда рақамли жамиятни кучайиб бораётганлиги каби омиллар исботланган [4,-Б.594]. Шунингдек, бу йўналишда Шарқ кишиси учун индивидуализм ҳамиша ҳалокат, жамоада уйғунлашув эса сокинлик ва беҳавотирлик омили бўлиб келган. Жамоавий хавфсизликни таъминлаш эҳтиёжи Шарқда қадимги даврлардаёқ давлатчилик тизимларини таркиб топтирди [5,-Б.9]. Бу бугунги кунда жамоалар интернет миллий сегментларини яратиш орқали ўз хавфсизлигини таъминлашга қилган ҳаракатларида кўринади. Бундан ташқари ёшлар афзал кўрадиган ва қабул қиладиган асосий ахборот интернет ва ижтимоий тармоқлардан олинади [6,-Б.28].

Иккинчи йўналишдаги олимлар сиёсий жиҳатдан ахборот хавфсизлигини тизим сифатида кўриб, ундаги муаммоларнинг ижтимоий оқибатлари ҳақида илмий таҳлиллар берган. Мазкур йўналишда чет эллик олимлар мулоҳазаларида рақамли социаллашув бошланган даврда интернетни назорат қилиб бориш зарурлиги ва интернет давлатлар аҳолисини сиёсий қарашларини ўзгартираётганлиги очиб берилган [7,-Б.292]. Бундан ташқари, ўзбекистонлик фан намоёндалари олимлар сиёсий жиҳатдан ахборот хавфсизлигини тизим сифатида кўриб, ундаги муаммоларнинг ижтимоий оқибатлари ҳақида илмий таҳлиллар берган. Бу борада Ўзбекистон Республикасида ахборот хавфсизлигини таъминлаш масаласини сиёсий жиҳатдан асослари яратилган [8,-Б.153] ва ахборот хавфсизлигини таъминлаш масаласи миллий хавфсизликни элементи сифатида қаралган. Шунингдек, ахборот хавфсизлиги соҳасида ёшлар сиёсатини тўғри ташкил этиш бўлиб, бу борада социолог олимлар Ўзбекистондаги янги тараққиёт босқичида ёшлар сиёсатининг ижтимоий жиҳатлари, миграция жараёнлари таҳлиliga алоҳида эътибор қаратишган бўлиб, бугунги кунда ёт ғояларга тез берилувчи ва ахборотни тез ўзлаштирадиган ёшларни турли бузгунчи ғоялардан ҳимоялаш ҳамда уларни ишончли ахборот билан таъминлаш масалаларини ҳам олиб чиқишган. Бу борада Янги Ўзбекистон ёшлар ижтимоий-инновацион фаолиятида трансформацион жараёнлар кечаётганлиги [9,-Б.63] шароитда ахборот хавфсизлиги масалалари кўриб чиқилган.

Учинчи йўналиш давлатда ахборот-психологик хавфсизлигини таъминлаш масаласи бўлиб, технологиялар социал ҳаётга психологик таъсир этиши, жамиятни рақамлаштирилишини инсон онгига таъсири ва уни ўзгартириш [10,-Б.31], платформаларини

ривожланиши ахборот психологиясини ўзгаришларни таъминлаши ва интернетни ахборот соҳасида янги кучга айланаётганлигини кўриш мумкин [11,-Б.704]. Шунингдек, ўзбекистонлик олимлар давлатда ахборот-психологик хавфсизлигини таъминлаш масаласини кенг ёритишган бўлиб, бу борада тизимини такомиллаштиришга доир таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган ва ахборот психологик экспансия хавфсизликка таҳдид эканлиги кўрсатилган [12,-Б.251].

Тўртинчи йўналишда ахборот хавфсизлигининг ҳуқуқий жиҳатлари бўлиб, интернет ахборот тармоғида тарқатилаётган ахборотлардан самарали фойдаланиш, ушбу ахборотларга фойдаланувчиларнинг ишонувчанлигига олиб келувчи сабабларга ҳуқуқий баҳо берилган. Бугунги кунда ахборот хавфсизлигини таъминлашда интернетни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш муҳим [13,-Б.509] ва рақамлаштиришни кириб келиши жамиятни назорат қилишни осонлаштиради. Шу билан бирга миллий сайтларни ҳуқуқий асосларини яратиш ахборот хавфсизлигини таъминлашни миллий қонунчилигини кучайтиради [14,-Б.29].

Шу билан бирга мазкур йўналишда ўзбекистонлик социолог олимлар ахборот олиш маданиятини таҳлил қилган бўлиб, Ўзбекистон ёшларининг электорал маданияти муаммолари [15,-Б.28] ва ёшларни интернетдан фойдаланиши, жинойтчиликнинг олдини олишнинг ижтимоий механизмлари ҳамда ижтимоий тизимни модернизациялаштириш жараёнида ахборот алмашинуви маданияти шаклланаётганлиги кўрсатилаган [16,-Б.62].

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, рақамли жамиятда миллий сайтлар трансформацияси жараёнида ахборот хавфсизлигини таъминлаш механизмлари ижтимоий жараён сифатида ўрганилмаган. Рақамли жамият шароитида ахборот хавфсизлигини таъминлашнинг ижтимоий механизмлари ишлаб чиқилмаган. Шунинг ҳисобга олган ҳолда ушбу масалада тадқиқот олиб бориш бугунги кунда заруратга айланиб бормоқда.

Аксарият социолог олимлар рақамли жамиятнинг мазмуни, унинг тадрижий ривожланиш босқичлари ва тараққиётига илмий баҳо беришда асосан унинг технологик инфратузилмаси элементлари, яъни алоқа тармоқлари, илмий асосланган маълумотлар, турли алгоритмлар ва платформалар йиғиндисини ҳисобга олган ҳолда жавоб топишга ҳаракат қилишмоқда. Бунда рақамли жамиятни ривожлантиришнинг ҳаракатлантирувчи кучи сифатида ижтимоий ва иқтисодий жараёнларни тартиблаштиришни идрок қилишда, унинг мазмун-моҳияти технологик инфратузилма элементларининг ишлашига асосланган тармоқлаштириш, маълумотларни танлаш, алгоритмлаш ва платформалаштириш жараёнларига асосий эътибор қаратилмоқда. Бу жараёнларнинг ҳар бири уларнинг социологик тавсифи нуқтаи назаридан тавсифланмоқда. Инсон фаолиятига ахборот босими тенденциялари кучайиб, Интернет платформаларида маълумотлар билан ишлайдиган алгоритмлар ва алгоритмик тизимларнинг ҳар томонлама такомиллашуви “рақамли жамият” ва “платформалар” мажмуаси тушунчаларига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бошқача айтганда, рақамли жамият ва давлатнинг янги тараққиёт босқичида ижтимоий жараёнлар ўзгармоқда.

Ушбу ўзгаришлар социолог тадқиқотчи В.Бек томонидан “Замонавий дунёнинг метаморфозлари” асарида ёритилган. Унинг фикрича, жамият туб ўзгаришларни бошдан кечирмоқда – одатий мавжудликнинг антропологик константалари ва жаҳонда ўрнатилган тушунчаларни бузадиган зарбага олиб келадиган метаморфозлардир. Турли хил метаморфозлар, жумладан, рақамларни тадқиқ қилиб, жамиятнинг сони тизими рақамлашган алоқаларнинг тарқалиши, онлайн ва офлайн маконларнинг гибридланиши ва маълумотлар технологияларидан самарали фойдаланиш натижасида юзага келади, деб ҳисоблайди [17,-Б.240]. Бизнингча, рақамли жамиятдаги бундай стратегик силжишлар натижасида ижтимоий ривожланиш жараёнига нисбатан турли ўзгартиришни талаб қилади. Бунда социологик назариялар ана шундай ёндашувни маъқуллаб, рақамли жамият бутунлай воситачиликка

айланади. [18,-Б.1] Бунда соҳа олимлари томонидан рақамли жамиятнинг ривожланиш тенденцияларини социологик нуқтаи назардан тавсифланмоқда. Дарҳақиқат, рақамли жамиятнинг мураккаб технологик инфратузилмасини ишлаб чиқиш ва уни амалга ошириш натижаси, ўзаро чамбарчас боғланган турли элементлар тўпламидаги тартиблаштиришнинг моҳиятини ифодалайди. Муайян масаланинг ечими ёки жараёнига маълум бир шахс ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги бевосита таъсир ўтказиш учун мўлжалланган маълумотни йиғиш, алгоритмлаш, платформалаштириш ва тарқатиш социологик таҳлил қилиш асосида шаклланади.

Бу борада австралиялик социолог Н.Селвин рақамли жамият моҳияти, унинг шаклланиш ва ривожланиш тенденцияларини тадқиқ этгани диққатга сазовор. Мутахассис муаммонинг ечимига комплекс ёндашиб, ҳозирги даврда кенг тарқалган ва муҳим ижтимоий таъсирга эга бўлган 4 та технологияни мустақил ўрганади. [19,-Б.134] У асосий эътиборни тармоқ коммуникациялари, илмий асосланган йиғиндиси шаклидаги маълумотлар технологиялари, алгоритм ва платформалар заруриятига қаратган. Унинг фикрига кўшилган ҳолда рақамлаштиришни тавсифлаш учун асос сифатида тармоқ, маълумотлар, алгоритмлаш ва платформалаштириш жараёнларини таҳлил қилиб, жумладан, замонавий рақамли жамиятнинг асосий хусусиятлари ёритилган. Айни пайтда рақамли жамиятда инсон омили ва қадрли масаласи ҳам эътибордан четда қолмагани долзарб аҳамият касб этади.

Ахборотлашган жамият тараққиётида “рақамлаштириш” сўзи негизда “рақамли жамият” тушунчаси шунчалик одатий ҳолга айландики, улардан мақсадли фойдаланиш жараёни авж олди. Бироқ, бу тушунчаларнинг моҳиятини аниқлаш жуда мураккаблиги туфайли уларнинг умумлашган ва барча учун мақбул талқини бугунги кунда ҳам мавжуд эмас. Ушбу атамалар келиб чиқишининг этимологик жиҳатлари ўрганилмай фақат унинг кўриниши “сон” тушунчаси ўзгариши билан боғлиқлиги кайд этилган [20,-Б.1763].

Замонавий социологик тадқиқотларда “рақамли” тушунчасидан фойдаланишда турли ахборот ва коммуникация технологияларига ишора қилинган [21,-Б.16]. “Рақамли” атамаси “аналог” атамасидан фарқли равишда таърифланиб, ахборотни аналог шаклдан рақамли шаклга ўтказиш жараёни “рақамлаштириш” деб изоҳланган. Социолог тадқиқотчилар кўпинча “рақамлаштириш”ни инглизча “digitization” ёки “digitalization” тушунчалари билан алмаштиришини кузатиш мумкин. Бунга сабаб бу атама инглиз тилида ўхшаш ёзилишидир. Гарчи ўхшашликка қарамай, бу атамаларнинг таърифлари жуда жиддий фарқларга эга. Агар биринчиси, маълумотларни ўзгартиришнинг техник жараёнига тааллуқли бўлса, иккинчиси эса потенциал рақамлаштирилиши мумкин бўлган кундалик ҳаётнинг барча соҳаларида рақамли технологияларнинг бевосита интеграцияси билан боғлиқ [22,-Б.31].

Жаҳондаги глобаллашув жараёнида инсон тафаккурига ахборот босими кучайиб, замонавий ахборот-коммуникация технологияларининг тез суръатларда ривожланиши натижасида инсониятнинг интернет тармоғига қарамлик даражаси ортиб бормоқда. Шу боис, интернет тармоғи жамиятдаги мустақил ва ижтимоий қарашларни шакллантириб, оммалашиш жараёнига бевосита таъсир этмоқда. Яъни воқелик жараёнлари ўзгартиришида асосий воситалардан бирига айланмоқда. Бунда, Интернетдан фойдаланишнинг кенгайиши, инсон фаолиятининг барча соҳаларини қамраб олиб, шубҳасиз глобал тармоқда ахборот алмашинувида хизмат қилмоқда. Натижада Интернет тармоғи инсонлар учун самарали алоқа восита сифатида улар фаолиятининг жадаллашувида сабаб бўлди. Дунёнинг барча мамлакатларида интернет орқали эълон қилинаётган ахборотдан фойдаланувчилар сони ортиб бормоқда.

Рақамли жамиятда интернет тармоғи сайтларини кенгайтиришга бўлган ижтимоий, талаб ва эҳтиёжнинг кескин ортиши, индивиднинг қизиқиш ва интилишларини таъминловчи виртуал

ахборот макони сифатида намоён бўлди. Шунинг учун ҳам глобал тармоқда турли хил, яъни ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий ва диний мазмундаги маълумотларни ўзида жамлаган сайтлар сони ортиб бормоқда. Бундай сайтларда шахс фаолияти учун зарур бўлган, унинг илмий, касбий ва ижтимоий қизиқишини таъминлайдиган ахборот мавжуд бўлади. Рақамли жамият даврида истиқомат қилаётган шахснинг сиёсий, ахлоқий ва маънавий маданиятини шакллантирувчи ва уни йўналтирувчи ахборот мажмуи ҳам интернет сайтларида ўз ифодасини топган. Бунда ёш авлоднинг ижтимоийлашувини таъминлашга ундайдиган маълумотлар тўплами, яъни муайян фанлар бўйича дунёвий билимга эга бўлиш, ҳордиқ чиқариш, мустақил ҳаётни ташкил қилиш, унинг муаммоларини ҳал қилишга ундовчи ахборот мажмуи интернет тармоғидаги сайтларга жойлаштирилган.

Янги ривожланиш босқичида Интернетнинг жадал ривожланиб бориши натижасида тармоқда жойлаштирилган ахборотни турли йўналишларга бўлиб, мазмун шаклига биноан гуруҳлаш жараёни кузатилмоқда. Интернет тармоғида ёшлар фаолиятига оид маълумотлар, жумладан, ўрта таълим мактаблари, касб-ҳунар коллежлари, техникумлар, олий ўқув юртларида ҳозирги ижтимоий ҳаётни тасвирловчи, таҳлил этувчи, таълим олиш, дам олиш масканлари, спорт мусобақаларидаги иштирокини ёритувчи веб- сайтлар шаклланди. “Ёшлар сайтлари” атамасининг вужудга келиши бевосита жаҳондаги етакчи мамлакатларнинг глобаллашув жараёнига кириши, ижтимоий, иқтисодий, ташқи савдо, маданий алоқалари тезлашуви, давлатлараро минтақавий муносабатлар чуқурлашуви, турли йўналишдаги халқаро уюшмалар, иттифоқлар ва ташкилотлар шаклланиш ва мустаҳкамлаш жараёнига хизмат қилди. Хусусан, Россия Федерациясига мансуб бўлган интернет сайтларида асосан “Ёшлар сайти”, веб-саҳифаларида ёшларга оид қизиқарли маълумотлар, клиплар, кўнгилочар сериаллар, он-лайн спорт мусобақалари мавжуд. Натижада ёшлар ўз маънавий эҳтиёжларини қондириб, бўш вақтини мазмунли ўтказишни мақсад қилган, турли ижтимоий қатлам вакилларига, жамиятдаги муайян институтларга мансуб ёшлар ташриф буюрувчи сайтлардир.

Интернет тармоғида жойлаштирилган маълумотларнинг асосий фойдаланувчилари ёшлар эканлиги, унда тақдим этилаётган тезкор алоқа имкони ёшлар сайтларини жадаллик билан ривожланишига сабаб бўлди. Бундай коммуникатив имкониятлар ёшларнинг Интернет имкониятларига ишончини ошириб, уларни турли мамлакатлардаги ҳамкорлари, дўстлари, ҳамкасблари, қариндошлари ва издошлари билан ўзаро ишончли алоқа воситаси ролини бажарди. Шу билан бирга аксарият ёшлар интернет тармоғида ўз вақтини ўтказиб, баъзи салбий ахборотга учраб, бузғунчи ғоялар сингдирилган сайтлар таъсирига тушиб қолмоқда. Айрим хорижий давлатларда зарарли таъсирга эга бўлган, ёшлар фаолиятидаги тажовузкорлик, босқинчилик, жиноятчилик, гиёҳвандлик, бузғунчилик, вайронкорлик мазмунидаги ғояни ташвиқот қилувчи Интернет сайтларининг сони ортмоқда. Статистик маълумотларга кўра, ҳозирда Интернет тармоғида маънавий бузуқлик ва турли ғаразли мақсадлар орқали конституцион тизимга қарши, демократик жамият қуриш талабларини инкор этишни тарғиб қилувчи, тинч-осойишта ижтимоий, иқтисодий турмушни бузишга ундовчи фаолият билан шуғулланаётган турли сайтлар фаолият юритмоқда. Дарҳақиқат, чет эл ижтимоий тармоқлар турли мамлакат аҳолиси томонидан кенг фойдаланилаётгани боис ўша жамиятнинг ижтимоий фикрига таъсир этмоқда.

Интернет тармоғидаги киберхужумдан ҳимояланиш учун миллий сайтларда миллий ғоя, мақсади ва мазмунига хизмат қилувчи ривожланиш давридаги Янги Ўзбекистонда стратегик тараққиёт жараёнида ёшлар келажагини таъминловчи ютуқларни тарғиб қилувчи миллий контентларни такомиллаштириш, уларга ёшларни кенг жалб этиш зарурияти мавжуд.

Социологик тадқиқотлар натижаларига кўра, рақамли жамият тараққиётини таъминлаш учун хизмат қилаётган мамлакатимиз ёшлари ижтимоий тармоқлардан самарали

фойдаланишмоқда. Шу боис Интернет тизимидаги ижтимоий тармоқлардаги мақолалар мазмунини, энг аввало, социолог олимлар томонидан чуқур таҳлил қилиниши; иккинчидан, уларнинг мазмун-моҳиятини ёшларга таъсирини мустақил ўрганилиши; учинчидан, унинг йўналиши, яъни қайси ижтимоий институт, гуруҳларга мўлжалланганини аниқлаш; тўртинчидан, унинг тарқатилиш механизмлари, ҳужумкорлик жиҳатларига ҳам эътибор қаратиш муҳим аҳамият касб этади.

Рақамли жамият ривожланиши даврида ижтимоий тармоқлар техник имкониятларининг жадаллиги, ундаги турли ахборотга ўз вақтида эга бўлиш учун зарур бўлган тезкорлик, маълумотлар мазмуни, унинг фойдаланиши билан ажралиб туриши, аудитория ишончини қозона олишидаги мантқан тузилиши билан ёшларни ўзига жалб этиб бормоқда. Айниқса, мессенжерлар орқали матнли хабарлар, овозли сигналлар, расмлар, видео ва аудио маҳсулотларини юбориш мумкин. Ўунингдек, улар орқали расмлар чизиш ва ўйинлар ўйнаш имконияти ҳам мавжуд.) веб-сайтлар ҳозирги виртуал имкониятлар шароитида жадал ривожланмоқда. Бинобарин, мессенжерлардан фойдаланишнинг қулайлиги ва арзонлиги унинг аудиторияси сонининг кескин ортишига олиб келмоқда.

Мазкур ахборот технологияларининг фойдаланувчилари мессенжер орқали матнли хабар, расм, видео, аудио маҳсулотларини юбориш ва уни қабул қилиб олиши мумкин. Натижада махсус дастурлар орқали мультимедия маҳсулотлари ҳажми кичрайтирилиши натижасида уларнинг юқламаси учун сарфланадиган Интернет трафики камаёди. Шунингдек, технологияларнинг арзонлиги ҳам фойдаланувчиларни ўзига жалб қилмоқда.

Глобаллашув жараёни кенгайиши, рақамли жамият атрибутларининг кучайиши шароитида аҳолининг Интернетдаги сайтлардан ахборот олиш ва уни тарқатиш ҳажми ортиб бормоқда. Бундай вазиятдаги миллий сегментни ривожлантиришда уни мазмунан бойитиб, янада такомиллаштириш учун фаолият юритиш, веб-сайтларни мамлакатимиздаги демократик ислохотлар мазмунига мос ахборот мажмуаси билан тизимли тўлдириб бориш талаб этилмоқда.

Рақамли жамиятда ҳар қандай ахборот, хусусан, бузғунчи ғоялар сингдирилган маълумот ахборот технологиялари орқали катта тезликда дунёга тарқалиб, муайян давлатда турли муаммоларни, ижтимоий ихтилофларни келтириб чиқариши ҳеч гап эмас. Шу нуқтаи назардан рақамли жамиятнинг бош мақсади ҳар бир шахсга ихтиёрий ҳолда, муайян мазмундаги маълумотлар мажмуига эга бўлиш учун ҳуқуқий ва ижтимоий кафолатнинг таъминлашдан иборат.

«Ахборот жамияти» термини тарихига кўра, бу илмий тушунчани биринчи бўлиб, Токио технология институти профессори Ю.Хаяши қўллаган. Бу атаманинг асосий таснифи Япония ҳукуматига тақдим этилган расмий ҳужжатларда, жумладан, «Япон ахборот жамияти: мавзу ва ёндашув» мавзуидаги илмий тадқиқотда [23,-Б.178] ўз аксини топган. Мазкур ҳужжатлар ҳулосаларида индустриалашган жамиятда ишлаб чиқаришни автоматлаштиришнинг инновацион даражада таъминлаш шароитида компьютерлаштиришни ривожланиши индивидга турли ахборот манбаларидан эркин фойдаланишга ёрдам бериши билан изоҳланади. Демак, рақамли жамият ривожланиши инновацион ахборот мажмуини, маҳсулот сифатида ишлаб чиқариш, ёшларнинг жамиятдаги фаол иштирокини таъминловчи омиллардан бири бўлиб, инсоннинг интеллектуаллашуви учун зарур бўлган ахлоқий ва маънавий жиҳатларни ҳаракатлантирувчи кучига айланади.

ХУЛОСА. Атамалар таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, глобализм даврида «миллий сегмент» янги тушунча сифатида шаклланиб, ёшларнинг ижтимоий қизиқиши, таълим-тарбиясига оид маълумотлар билан бойитилган сайтлар сифатида баҳоланмоқда.

Бугунги кунда нисбатан янги “ахборот қуроли” атамаси тез-тез учрайди, улар мазмунан ҳарбий санъатда инқилобни англатади. Илк бор 1988 йил АҚШга қўлланилган. Ахборот қуроли

“жамият ҳаётини юқори технологик таъминлашни ва давлат фаолиятининг барча бўғинларини йўлдан чиқаришдир”. Шунингдек, ахборот қуроли турли йўллар билан ахборот ҳужумини уюштирувчи воситалардир [24,-Б.30]. юқори технологик таъминлашни ва давлат фаолиятининг барча бўғинларини йўлдан чиқаришдир». Ахборот қуролнинг жиддий устунликларидан бири унинг бошқа қуроллардан нисбатан арзонлиги ҳисобланади. Самаралилиги қимматлилиги кўрсаткичи бўйича у ҳар қандай турдаги қуроллардан анча устун туради.

Аслида ахборот қуролини бир қатор жиҳатлари мавжуд бўлиб, ахборот қуроли ахборот инфратузилмасига қарши қаратилган жами ихтисослаштирилган (физик, ахборот, дастурий, радиоэлектрон) услублар ва воситалар. Улар инфратузилманинг бутунлай ёки унинг алоҳида элементларининг вазифалари ва хизматларини вақтинчалик ёки тиклаб бўлмас даражада ишдан чиқариш учун мўлжалланган ва ахборот урушида душманга ахборот таъсирларини ўтказишни амалга ошириш имконини берувчи восита ва услублар мажмуаси ҳамда зарар етказиш кучи мамлакатнинг ахборот соҳаси объектлари ва унинг қуролли кучларини вайрон қилиш, бостириш, (муҳофазасини) енгилга асосланган махсус қуролдир.

Бу борада ахборот инфратузилмаси тўғрисида айтиш мумкинки, бу ахборот ресурслари, жумладан ахборот хизматлари ва оммавий ахборот воситаларини шакллантириш, тарқатиш ва улардан фойдаланиш тизими ҳамда мамлакатнинг ахборот макони ҳамда фуқаролар ва ташкилотларнинг ахборот ресурсларидан фойдаланишни таъминловчи ахборот алоқада ўзаро ишлаш воситаларининг фаолияти ва ривожланишини таъминловчи жами ташкилий тузилмалардир.

Шунингдек, ахборот хавфсизлигига турлича таърифлар бериш мумкин. Масалан, ахборотнинг унинг эгасига зарар келтирадиган тасодиф ёки қасддан қилинган таҳдидларга (хавф-хатарларга) чидамлилигининг умумлашган хоссаси ва ахборотнинг ҳолати ахборот ташувчисининг (ахборотлаштириш объекти, маълумотларни узатиш тармоғи ва бошқаларни) уни қайта ишлаш, сақлаш ва бутунлик каби хусусиятларга эга бўлиб қолишини таъминлаш қобилияти билан тавсифланади. Шу билан бирга ахборотнинг чиқиб кетиши, сохталаштирилиши, нусха олиниши, ўзгартирилиши, ошкор бўлиши, бузилиши, қамал қилинишига олиб келувчи берухсат тасодифан ёки қасддан қилинган амаллардан муҳофазаланганлиги тушунилади.

Ўзбекистондаги даврий нашрлар, умуман, анъанавий ОАВдан ташқари ижтимоий тармоқларнинг бевосита ўзида ҳам Ватанимизни улуғловчи, унинг тарихи ва маданиятига эътиборли кишиларни жамлаган ижтимоий гуруҳлар мавжуд. Зеро, улар ҳам жаҳон медиа маконида диёримиз обрўсини янада ошириш борасида катта хизмат қилмоқда.

Хулоса қилиб айтганда бугунги кунда рақамли жамиятда ёшларнинг ижтимоий қизиқишини ўзида мужассамлаштирган сайтлар ривожланиб, уларга мўлжалланган сайтлар мазмуни ва вазифаларини мамлакатимизда ўтказилаётган демократик ислохотларга асосланган ахборот хавфсизлигини таъминлашга эришади.

Адабиётлар рўйхати

1. Bell D. The Coming of Post-industrial Society. A Venture in Social Forecasting. N.Y., Basic Books, Inc., 1973. - P. 39-59.
2. Masuda Y. “The Information Society”. Washinton. D.S., USA., 2020. – P. 165.
3. Hayashi Y. “Information Security Risk Managment”. Conference. Publisher: IEEE., 2020. – P. 95.

4. Castells M. The Rise of the Network Society: The Information Age: Economy, Society and Culture: Vol. I. Malden, MA; Oxford, UK: Blackwell, 1996. - P 594.
5. Бекмуродов М. Замонавий бошқарув социологияси. Монография. Тошкент: “Ёшлар”. 2020. - Б 9.
6. Ташмухамедова Д. Виртуал тармоқлар Ўзбекистон ёшларининг ижтимоий ролини шаклланиш омили сифатида. Соц.ф.д. дисс. автореф. – Тошкент: **2024**. – Б. 28.
7. Bunz M., Meikle G. The Internet of Things. Cambridge, MA: Polity, 2018. - P. 292.
8. Юлдашев А., Основы информационной безопасности Республики Узбекистан – Тошкент: Академия, 2006. - С. 153.
9. Отамурадов С.С. Янги Ўзбекистон ёшлар ижтимоий-инновацион фаолиятида кечаётган трансформацион жараёнлар (социологик таҳлил). Соц.ф.д... дисс. автореф. – Тошкент: 2021, 63 б.
10. Brennen S., Digitalization and Digitization — Culture Digitally. Available at: World Internet Users, Cambridge: Polity Press, 2020. - P. 31-44.
11. Zuboff S. The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power. New York: Public Affairs, 2019. - P. 704.
12. Абдулхаев Б.А. Ахборот психологик экспансия миллий хавфсизликка таҳдид сифатида.// Хавфсизлик психологияси илмий-амалий конференция материаллари (2008 йил 15 март). - Тошкент 2008. - Б. 251.
13. Lee S.J. Online Communication and Adolescent Social Ties: Who benefits more from Internet use? // Journal of Computer-Mediated Communication. 2009. 14 (3). - P. 509-531.
14. Berger K.P. Domain name law and practice: An International handbook // Edit. by T. Bettinger (gen. edit.). - Oxford: Oxford University Press, 2005. - P. 29-31.
15. Жиянмуратова Г.Ш. Ўзбекистон ёшларининг электорал маданияти. **Соц.ф.д. дисс... автореф. - Тошкент, 2020 й, 28 б.**
16. Рахимова Ш.А. Ижтимоий тизимни модернизациялаштириш жараёнида ахборот алмашинуви маданияти. **Соц.ф.д. дисс... автореф. – Тошкент: 2021, 62 б.**
17. Beck U. The Metamorphosis of the World: How Climate Change is Transforming Our Concept of the World. Cambridge, Malden: Polity, 2016. – P. 240.
18. Livingstone S. On the Mediation of Everything: ICA Presidential Address 2008 // Journal of Communication. 2009. No.1. - P. 1–18.
19. Selwyn N. What is Digital Sociology? Cambridge, UK: Polity Press, 2019. – P. 134.
20. Прончев Г.Б., Монъахов Д.Н. От цифры к цифровому обществу // Вопросы политологии. 2020. Т. 10. № 6 (58). - С. 1763–1771.
21. Шилникова И.С., Зайюкова И.В., Пашыкова И.В. Термин DIGITAL в цифровом мире // Russian Linguistic Bulletin. 2020. Т. 22. № 2. - С. 16–20.
22. Brennen S., Digitalization and Digitization — Culture Digitally. Available at: World Internet Users, Cambridge: Polity Press, 2020. – P. 31-44.
23. Бурякова О.С. Влияние социальной функции информации на концепции информационного общества // Международный журнал экспериментального образования. –2016. –№4-1. – С. 178-182.
24. Амиров Д.М. Ахборот-коммуникация технологиялари изохли луғати. – Т.: «Ўзбекистон» 2020, - Б. 30.

Xidirov Suxrob Norbo'tayevich
sots.f.f.d. (PhD), dotsent
suxrob.xidirov.82@gmail.com

Received 4th August 2025, Accepted 11th September 2025, Online 25th October 2025

IJTIMOY XAVFSIZLIK JARAYONIGA DOIR XORIJIY TAJRIBALAR TAHLILI

Annotatsiya: Maqolada ijtimoiy xavfsizlik tushunchasining mazmuni, uning jamiyat barqarorligini ta'minlashdagi o'rni hamda rivojlangan mamlakatlarning tajribalari tahlil qilingan. Xususan, Yevropa Ittifoqi davlatlari, AQSh, Yaponiya va Skandinaviya mamlakatlarining ijtimoiy xavfsizlik siyosatlarini o'rganilib, ularning samarali jihatlari hamda O'zbekiston sharoitida qo'llash imkoniyatlari ko'rib chiqilgan. Tadqiqotda komparativ yondashuv, statistik tahlil va normativ-huquqiy asoslarni o'rganish usullaridan foydalanildi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy xavfsizlikni ta'minlash uchun davlat, fuqarolik jamiyati institutlari va xalqaro tashkilotlarning o'zaro hamkorligi muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: Ijtimoiy xavfsizlik, xorijiy tajriba, ijtimoiy siyosat, davlat siyosati, barqarorlik, fuqarolik jamiyati, himoya mexanizmlari, global xavfsizlik.

АНАЛИЗ ЗАРУБЕЖНОГО ОПЫТА В ОБЛАСТИ СОЦИАЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ

Аннотация: В статье анализируется содержание понятия социального обеспечения, его роль в обеспечении социальной стабильности, а также опыт развитых стран. В частности, изучается политика социального обеспечения стран Европейского Союза, США, Японии и Скандинавских стран, рассматриваются её эффективные аспекты и возможности применения в условиях Узбекистана. В исследовании использовались сравнительный подход, статистический анализ и методы изучения нормативно-правовой базы. Результаты показывают, что сотрудничество государства, институтов гражданского общества и международных организаций имеет большое значение в обеспечении социального обеспечения.

Ключевые слова: Социальное обеспечение, зарубежный опыт, социальная политика, государственная политика, стабильность, гражданское общество, механизмы защиты, глобальная безопасность.

ANALYSIS OF FOREIGN EXPERIENCES ON THE SOCIAL SECURITY PROCESS

Abstract: The article analyzes the content of the concept of social security, its role in ensuring social stability, and the experiences of developed countries. In particular, the social security policies of the European Union countries, the USA, Japan, and Scandinavian countries are studied, their effective aspects and the possibilities of their application in the conditions of Uzbekistan are considered. The research used a comparative approach, statistical analysis, and methods of studying regulatory and legal frameworks. The results show that cooperation between the state, civil society institutions, and international organizations is of great importance in ensuring social security.

Keywords: Social security, foreign experience, social policy, state policy, stability, civil society, protection mechanisms, global security.

KIRISH

Globalizatsiya jarayonlari kuchayib borayotgan hozirgi davrda ijtimoiy xavfsizlik masalasi har bir davlatning asosiy vazifalaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Ijtimoiy xavfsizlik faqatgina aholini moddiy yordam bilan ta'minlash emas, balki uning huquqiy, psixologik, madaniy va iqtisodiy barqarorligini kafolatlash jarayonini ham o'z ichiga oladi. Xorijiy davlatlarning bu boradagi tajribasi O'zbekiston uchun ham dolzarb ahamiyat kasb etib, mamlakatimiz ijtimoiy siyosatini takomillashtirishda muhim nazariy-amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Mavzu bo'yicha olib borilgan ilmiy izlanishlarda ijtimoiy xavfsizlik turli jihatlarida yoritilgan. Masalan, R. Titmuss va E. Giddens kabi G'arb olimlari ijtimoiy siyosatning nazariy asoslarini ishlab chiqqanlar. Skandinaviya mamlakatlari tajribasi ko'pincha "farovonlik davlati" modeli sifatida o'rganilib, bunda ijtimoiy tenglik va adolatni ta'minlash mexanizmlari asosiy o'rinda turadi. AQSh olimlari esa ijtimoiy xavfsizlikni ko'proq individual javobgarlik va fuqarolik tashabbusi bilan bog'lab o'rganadilar. Xalqaro tashkilotlar – BMT, XMT va Jahon banki hisobotlarida esa ijtimoiy xavfsizlikning iqtisodiy o'sish va barqaror rivojlanish bilan uzviy bog'liqligi ta'kidlanadi.

METODLAR BO'LIMI

Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi:

Komparativ tahlil – turli davlatlarning ijtimoiy xavfsizlik siyosatini qiyoslash orqali ularning umumiy va o'ziga xos jihatlarini aniqlash.

Statistik tahlil – xorijiy mamlakatlardagi ijtimoiy ta'minot tizimlarining samaradorligini ko'rsatkichlar asosida baholash.

Normativ-huquqiy tahlil – xalqaro tashkilotlarning ijtimoiy xavfsizlikka oid hujjatlari va milliy qonunchilikni solishtirish.

NATIJALAR

"Ijtimoiy xavfsizlik jarayoniga doir xorijiy tajribalar tahlili" so'rovi ijtimoiy xavfsizlik tizimlarining xorijiy mamlakatlardagi tajribalarini tahlil qilishni nazarda tutadi. Ijtimoiy xavfsizlik odatda hukumat tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan dasturlar bo'lib, ular pensiya, ishsizlik nafaqalari, sog'liqni saqlash, bolalar nafaqalari va boshqa yordam turlarini o'z ichiga oladi. Ushbu tahlil xorijiy tajribalarni mintaqaviy guruhlash bo'yicha ko'rib chiqadi, muvaffaqiyatlar, qiyinchiliklar va saboqlarga e'tibor qaratib, shuningdek, raqamli transformatsiya kabi zamonaviy jarayonlarni qamrab oladi. Ma'lumotlar xalqaro tashkilotlar (ILO, Jahon Banki, OECD) va tadqiqotlar asosida olingan.

Yevropa tajribalari

Yevropa mamlakatlari ijtimoiy xavfsizlik tizimlarida yuqori darajadagi rivojlanishga erishgan, ko'pincha universal qamrov va demografik o'zgarishlarga moslashishga e'tibor qaratgan. Quyida ba'zi mamlakatlar misolida tahlil:

1-Jadval

Mamlakat	Asosiy xususiyatlar	Muvaffaqiyatlar	Qiyinchiliklar	Saboqlar
Kanada (Shimoliy Amerika, ammo Yevropa tajribasi bilan taqqoslanadigan)	Odatdagidek tekis nafaqa (Old Age Security) va daromadga bog'liq qo'shimcha nafaqalar (Guaranteed Income Supplement); shaxsiy jamg'armalar uchun soliq erkin hisoblar (TFSA's).	Qariyalar orasida qashshoqlik darajasi 6% ga tushgan; xarajatlar GDPning 2.59% ini tashkil etadi.	Daromadga bog'liq nafaqalar jamg'arma qilishni rag'batlantirmaydi.	Avtomatik stabilizatorlar (masalan, demografik o'zgarishlarga moslashish) uzoq muddatli muvozanatni ta'minlaydi; shaxsiy jamg'armalarni rag'batlantirish muhim.
Germaniya	Daromadga bog'liq pensiya tizimi (GRV); barqarorlik faktori (pensiachilar va ishchilar nisbati bo'yicha moslashish).	Demografik qiyinchiliklarga qarshi muvaffaqiyatli islohotlar.	Hukumat nafaqalariga yuqori bog'liqlik; demografik bosim davom etmoqda.	Avtomatik mexanizmlar demografik muammolarni yumshatadi; xususiy jamg'armalarni rivojlantirish kerak.
Yangi Zelandiya (Tinch okeani, ammo OECD tajribasi)	Universal tekis nafaqa (NZS); ixtiyoriy pensiya rejalar (KiwiSaver).	Qariyalar orasida moddiy va ijtimoiy mahrumlik darajasi 4%; xarajatlar GDPning 4.9% i.	Majburiy tizim yo'qligi ba'zilarini yetarli jamg'armasiz qoldirishi mumkin.	Universal nafaqalar xarajatlarni cheklaydi; rag'batlantiruvchi ixtiyoriy sxemalar xususiy jamg'armalarni oshiradi.
Shvetsiya	Qisman xususiylashtirilgan tizim; individual hisoblar va daromadga bog'liq nafaqalar; yosh chegarasi umr davomiyligiga indekslangan.	Qariyalar orasida mahrumlik darajasi 1.9%; xarajatlar GDPning 0.77% i.	Daromadga bog'liq nafaqalar jamg'arma qilishni to'xtatishi mumkin.	Yosh chegarasini indekslash demografik o'zgarishlarga moslashadi; avtomatik stabilizatorlar moliyaviy

Mamlakat	Asosiy xususiyatlar	Muvaffaqiyatlar	Qiyinchiliklar	Saboqlar
				muvozanatni ta'minlaydi.
Daniya	Yoshlar uchun ta'limga yo'naltirilgan nafaqalar; 225 soatlik ish qoidasi (yillik ishlagan soatlar bo'yicha nafaqa saqlash).	Yoshlar orasida ta'lim darajasi 20% ga oshgan; bandlik darajasi yuqori (75.56%).	Administrativ yuk yuqori; ishlolmaydiganlar uchun moliyaviy qiyinchiliklar.	Yoshlarni ta'lim va ishga rag'batlantirish qashshoqlikni kamaytiradi; individual baholash muhim.
Buyuk Britaniya	Universal kredit (bir nechta nafaqalarni birlashtirish).	Administrativ xarajatlarni kamaytirish (ijtimoiy xarajatlarning 0.7% i); foydalanish darajasi oshishi kutilmoqda.	Daromad o'zgarishlari byudjet qiyinchiliklarini keltirib chiqaradi.	Birlashtirilgan nafaqalar jarayonlarni soddalashtiradi; raqamlashtirish samaradorlikni oshiradi.

Yevropada ijtimoiy xavfsizlik jarayoni ko'pincha avtomatik moslashish va shaxsiy rag'batlantirishga asoslangan, qashshoqlikni kamaytirishda muvaffaqiyatli.

Amerika tajribalari

Amerika qit'asida universalizatsiya indeksi (SSUI) bo'yicha Kanada va AQSh yuqori darajada, Lotin Amerikasi esa o'rta/low darajada.

- Muvaffaqiyatlar: Qariyalar va sog'liqni saqlash nafaqalari rivojlangan; yuqori SSUI qashshoqlikni kamaytiradi (masalan, Kanada va AQShda qashshoqlik darajasi past).

- Qiyinchiliklar: Bolalar nafaqalari va ish jarohatlari himoyasi zaif; xarajatlar daromadga nisbatan past (ko'pchilik mamlakatlarda low).

- Saboqlar: Universalizatsiya sog'liq va daromad natijalarini yaxshilaydi (masalan, umr davomiyligi oshishi, o'lim darajasi pasayishi); bolalar va ishchi yoshdagilarga e'tibor qaratish kerak.

Lotin Amerikada CCT (shartli naqd pul o'tkazmalari) keng tarqalgan, masalan, Braziliya (Bolsa Familia) va Meksika (Progres), qashshoqlikni kamaytirishda muvaffaqiyatli.

Osiyo va Afrika tajribalari (Global Janub)

Global Janubda (Afrika, Osiyo, Lotin Amerika) ijtimoiy himoya kengaymoqda, xorijiy yordam (masalan, Jahon Banki) muhim rol o'ynaydi. Yordam 1% ga oshsa, qamrov 0.25% ga oshadi.

- Afrika (SSA): Qamrov past (15%); UCT va jamoat ishlari keng. Efiopiya, Keniya, Janubiy Afrika katta dasturlarga ega. Qiyinchilik: Fiskal quvvat pastligi. Saboq: Yordam orqali administrativ quvvatni oshirish.

- Osiyo (APAC): CCT va UCT o'smoqda; Osiyo Rivojlanish Banki yordami. Qiyinchilik: Nomutanosiblik. Saboq: Siyosiy barqarorlik va iqtisodiy o'sish kengayishni tezlashtiradi.

- Umumiy saboqlar: Demokratiya va institutsional sifat muhim; tabiiy resurslar rent-seeking ni keltirib chiqaradi. Krizislar (masalan, 2008 moliyaviy) kengayishni rag'batlantiradi.

Emerging iqtisodiyotlarda (UNRISD tahlili) haydovchilar: siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy bosimlar; cheklovlar: resurslar va institutlar. Misollar: Xitoy va Hindiston katta qamrovga ega, ammo nomutanosib.

Raqamli transformatsiya jarayoni

Zamonaviy tajribalarda raqamlashtirish muhim: Avstraliya va Daniya markazlashtirilgan yondashuvlar bilan yetakchi (Centrelink va ATP/UDK). Kanada va Fransiya ta'qib qilmoqda.

- Muvaffaqiyatlar: Samaradorlik oshishi (masalan, Koreyada AI ish vaqti 26 daqiqa kamaygan); xizmat sifati yaxshilanishi.

- Qiyinchiliklar: Raqamli bo'linish; xavfsizlik va inson huquqlari masalalari.

- Saboqlar: o'qitish va monitoring muhim; inson huquqlariga asoslanish (ILO standartlari); non-raqamli variantlarni saqlash.

Xorijiy tajribalar shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy xavfsizlik jarayoni universal qamrov, avtomatik moslashish va raqamli innovatsiyalarga asoslanishi kerak. Rivojlanayotgan mamlakatlar (masalan, O'zbekiston) uchun: yordamdan foydalanish, administrativ quvvatni oshirish va bolalar/ishchi yoshdagilarga e'tibor qaratish muhim. Bu tizimlar qashshoqlikni kamaytiradi va iqtisodiy barqarorlikni ta'minlaydi, ammo demografik va moliyaviy qiyinchiliklarga moslashish talab etiladi.

MUNOZARA BO'LIMI

O'tkazilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy xavfsizlikning samarali ta'minlanishi davlatning iqtisodiy qudrati, siyosiy tizim barqarorligi va fuqarolik jamiyati institutlarining faoliyati bilan chambarchas bog'liqdir. Rivojlangan mamlakatlar tajribasi shuni tasdiqlaydiki, ijtimoiy xavfsizlik faqat moddiy yordam berish orqali emas, balki inson kapitalini rivojlantirish, ta'lim, sog'liqni saqlash va mehnat bozorini tartibga solish orqali amalga oshiriladi. O'zbekiston uchun bu tajribalardan foydalanish, milliy sharoitga moslashtirilgan ijtimoiy siyosatni shakllantirish dolzarb vazifadir.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, ijtimoiy xavfsizlik jamiyat barqarorligining asosi bo'lib, uni ta'minlash davlat, jamiyat va xalqaro hamkorlikni talab etadi.

Skandinaviya modelidan kelib chiqib, aholining ijtimoiy tengligini ta'minlashga qaratilgan kompleks siyosat ishlab chiqish.

AQSh tajribasidan kelib chiqib, xususiy sektor va nodavlat tashkilotlarni ijtimoiy xavfsizlik jarayonlariga jalb qilish.

Yaponiyadagi kabi demografik o'zgarishlarni hisobga olgan holda bandlik va tibbiy sug'urtani rivojlantirish.

Yevropa Ittifoqi tajribasidan foydalanib, ijtimoiy xavfsizlikni barqaror iqtisodiy o'sish bilan uyg'unlashtirish.

Adabiyotlar

1. Baker, D., and H. Rho (2011) 'The Potential Savings to Social Security from Means Testing,' Center for Economic and Policy Research
2. Chomik, R., and E. Whitehouse (2010) 'Trends in pension eligibility ages and life expectancy, 1950- 2050' OECD Social, Employment and Migration Working Papers, OECD, Paris
3. Chomik, R., and J. Piggott (2014a) 'Means Testing Pensions: The Case Of Australia,' Michigan Retirement Research Centre Policy Brief, Michigan Retirement Research Centre, University of Michigan
4. Dabbs, E., and C. Kumru (2015) 'How Well Does the Australian Aged Pension Provide Social Insurance?,' ARC Centre of Excellence in Population Ageing Research (CEPAR) Working Paper 2015/24
5. Heritage Foundation (2011) 'Saving the American Dream: The Heritage Plan to Fix the Debt, Cut Spending, and Restore Prosperity,' The Heritage Foundation
6. Kumru, C., J. Piggott and A. Thanopoulos (2015) 'A Note on Resource Testing and Temptation,' ARC Centre of Excellence in Population Ageing Research (CEPAR) working paper
7. Tran, Ch., and A. Woodland (2014) 'Trade-Offs in Means Tested Pension Design,' Journal of Economic Dynamics and Control, 47, 72-93

ЯКУБОВ ШЕРЗОД КАРИМДЖАНОВИЧ,
Шарқшунослик университети “Шарқ мамлакатлари иқтисодиёти, сиёсати ва
туризм” факультети мустақил тадқиқотчиси

Received 4th August 2025, Accepted 11th September 2025, Online 25th October 2025

QATARING ICHKI INVESTITSIYA SIYOSATI

Annotatsiya. Maqolada Qatarning ichki investitsiya siyosati, xorijiy investitsiyalarni jalb etish uchun mamlakatda yaratilgan shart-sharoitlar, Qatar moliya markazlari, erkin iqtisodiy zonalar faoliyati tahlil etilgan. Shuningdek, Qatar Davlati “Uchinchi milliy taraqqiyot strategiyasi – 2024-2030” doirasida xorijiy investitsiyalar kiritilishi uchun asosiy loyihalar ko‘rib chiqilgan. Xorijiy investitsiyalarni jalb etish bo‘yicha Qatar tajribasi o‘rganilgan va uning natijalarini O‘zbekiston sharoitida qo‘llash masalasini ko‘rib chiqish mumkin.

Kalit so‘zlar: investitsiya siyosati, moliya, eksport, erkin zonalar, imtiyozlar, loyihalar.

QATAR'S DOMESTIC INVESTMENT POLICY

Annotation. The article examines Qatar's domestic investment policy, favorable conditions for attracting foreign investment, and the activities of free economic zones. Also analyzed several investment projects that were included in the Third Qatar National Development Strategy 2024–2030. Qatar's experiences in attracting foreign investment can be applied in the conditions of Uzbekistan.

Key words: investment policy, finance, exports, free zones, benefits, projects

ВНУТРЕННЯЯ ИНВЕСТИЦИОННАЯ ПОЛИТИКА КАТАРА

Аннотация. В статье рассмотрены внутренняя инвестиционная политика Катара, благоприятные условия для привлечения иностранных инвестиций, деятельность свободных экономических зон. Также ознакомлены с основными проектами страны в рамках “третьей многомиллионной стратегии развития – 2024-2030”. Изучен опыт Катара по привлечению иностранных инвестиций, что может быть применено в условиях Узбекистана.

Ключевые слова: инвестиционная политика, финансы, экспорт, свободные зоны, льготы, проекты.

Қатарнинг ички инвестиция сиёсати

Қатар ҳукумати мамлакат эҳтиёжи ва дуч келаётган муаммолардан келиб чиқиб инвестиция сиёсатини шакллантирган. Мамлакат иқтисодиётининг 70% нефть ва газ ресурсларига боғлиқ, чунки Қатар дунёдаги йирик суўлтирилган табиий газ экспортчиси ҳамда аҳоли жон бошига ҳисоблаганда йирик ЯИМга (\$65 275) эга давлат ҳисобланади[1]. Халқаро валюта фонди ахбороти маълумотларига кўра, Қатарнинг йиллик ўсиши 2024-2025 йиллар давомида 1.5%-1.9% ни ташкил этди. Шу билан бирга, нефть баррели нархи 60 долларга етган шароитда бюджет дефицити \$3.6 млрд.га етган.

Араб мутахассисларининг фикрича, табиий газ қазиб чиқариш ҳажмини кенгайтириш натижасида Қатар ЯИМнинг 2026-2030 йиллардаги ўсиши 4%ни ташкил қилди.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, ҳукумат нонефть соҳасини ривожлантиришга қаратилган инвестиция сиёсатини олиб бормоқда.

Қатар ташқи ишлар вазирлиги сайтида 2019 йилда Қатарда инвестицияларни ривожлантириш агентлиги ташкил этилгани ва унинг асосий вазифаси мамлакат иқтисодиётини диверсификациялаш мақсадида хорижий инвестицияларни жалб этишдан иборат. Агентлик инвесторларни рухсат асосида фаолиятни амалга ошириш тизими билан боғлайди. Компанияларни ташкил этиш ва уларнинг фаолиятини кенгайтириш билан шуғулланади. Қатар давлати учун керак бўладиган лойиҳалар билан инвесторларни таништиради, турли соҳалардаги бозорлар ҳақида маълумот беради ҳамда инвестицияларни жалб этишни осонлаштириш мақсадида тегишли хизматларни тақдим этади[2]. Қатар инвестицияларини ривожлантириш агентлиги сайти <https://www.invest.qa/ar> келтирилган.

Шу сабабли маҳаллий ва хорижий инвесторларни кўчмас мулк, инфраструктура, саноат, соғлиқни сақлаш, таълим, туризм, энергетика, ИТ, хизмат кўрсатиш, молия ва суғурта соҳаларига капитал киритишга чорламоқда.

Ҳукумат инвестиция киритиш учун лойиҳаларни тақдим этади. Уларнинг минимал қиймати – 5 млн. қатар риали (\$1.37 млн.) бўлиши керак. Таъкидлаш лозимки, ўтказиладиган тендерларнинг очиклигини таъминлаш, коррупция элементларини бартараф этиш мақсадида Маъмурий назорат ва шаффофлик ҳайъати, Рақобатни ҳимоя қилиш миллий ҳайъати ва антимонопол комитети иш юритмоқда.

Қатарнинг 2024-2030 миллий тараққиёт стратегиясига мувофиқ, давлат \$100 млрд. маблағга тенг бўлган тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб этишни режалаштирмоқда[3].

Таъкидлаш лозимки, Қатар ҳукумати кўплаб хорижий инвестицияларни хусусий секторга киритиш, юқори малакали кадрларни хориждан жалб этиш, маҳаллий аҳолини хусусий сектордаги иш ўринларига жойлаштириш, нонефть соҳасининг йиллик ўсишини 4%га етказишни кўзламоқда[3].

Шу билан бирга, таҳлиллар шуни кўрсатмоқдаки, телекоммуникация тизими давлат томонидан тўлиқ монополлаштирилган, суғурта ва савдо агентликларида хорижий инвесторнинг улуши максимум 49% бўлиши керак. Бундан ташқари, мамлакатнинг 9 та минтақаларидан кўчмас мулк сотиб олиш хорижликлар учун ман этилган, 16 та минтақаларидан эса кўчмас мулкни 99 йилга ижарага олиш мумкин. Мулкка тўлиқ эга бўлиш учун киритиладиган инвестиция миқдори \$1 млн. бўлиши керак.

Инвесторлар Қатар молия маркази, Қатар эркин зоналар ҳайъати ҳамда Қатар Фан ва технологиялар паркида рўйхатдан ўтишлари мумкин. Ушбу зоналарни қуйидагича ифодадалаш мумкин:

1-жадвал¹

Қатар молия маркази	2005 йилдан бери фаолият юритади. Доҳа шаҳри марказида жойлашган. Унда 100% капитал билан хорижий компаниялар ўз фаолиятини йўлга қўйишлари мумкин. Асосан молия институтлари фаолият юритади. Abu Dhabi тижорат банки, AIG MEA Limited, Al Awael Captive Insurance Co. ва бошқа молия ва суғурта компаниялари фаолият юритади.
----------------------------	---

¹ Муаллиф ишланмаси

Қатар эркин зоналар хайъати	2018 йилда очилган, Доҳа Марказидан 20 км жанубда жойлашган. Бу ҳудуддаги хорижий компаниялар 20 йил корпоратив солиқлардан озод этилади. Volkswagen Group Middle East (автомобиль саноати), Iktifaa Resin Industry (озик-овқат), Gaussin (автомобиль саноати), Inventus Power (батарея), and Wasco Coatings Middle East (энергетика) компаниялари фаолият юритмоқда.
Қатар Фан ва технологиялар парки	2009 йилда очилган бўлиб, Доҳа шаҳридан 12 км узоқликда, шимолида жойлашган. Унда энергетика, ахборот технологиялари ва инновация соҳаларидаги лойиҳалар амалга оширилади. 100% хориж капитали асосида компания ташкил этиш мумкин. Ерга мулкчилик ҳуқуқи йўқ, лекин ундан ижара асосида фойдаланиш мумкин. ExxonMobil, Shell, Microsoft, GE, and Cisco каби компаниялар офислари фаолият юритади.
Мусайид саноат зонаси	1949 йилда таъсис этилган. Доҳа жанубида 40 км узоқликда жойлашган. Асосан, нефть, газ, кимё, ўғит, металл, алюмин ишлаб чиқарувчи компаниялар фаолият юритади. QatarEnergy, Qatar Fertiliser Company (QAFCO), Qatar Petrochemical Company (QAPCO), Qatar Steel Company, Qatar Aluminum (Qatalum), and ExxonMobil каби компаниялар заводлари жойлашган.

Ишлаб чиқаришда инновацион ёндашувларни кенгайтириш мақсадида Қатар томони тараққиёт стратегияси мувофиқ, ЯИМнинг 1.5%ни ихтиролар, янги ишланмаларга сарфлашни режалаштирмоқда.

Қатарда даромод солиғи ўрнатилмаган. Бироқ кўплаб хорижий компаниялар қуйидаги солиқларни тўлайдилар:

- даромадларидан 10% миқдорда корпоратив солиқ;
- энергетика соҳасида фаолият юритаётган хорижий компаниялар - 35% солиқ;
- норезидентга тўловлардан 5% солиқ.

2019 йилда Қатарда қабул қилинган “**Хорижий инвестициялар**” тўғрисидаги Қонунга мувофиқ (Иқтисодий фаолиятда нокатар капиталга инвестиция киритиш тартиби тўғрисида 1-сонли Қонун)[4], хорижий компаниялар Қатарда 100% капитал асосида ўз фаолиятини амалга оширишлари мумкин. Бунинг учун компания бошқа Қатар корхонасининг 49% улушига эга бўлиши керак ҳамда Савдо-саноат вазири тавсиясига асосан Вазирлар Маҳкамаси розилигига кўра амалга оширилади (7-модда). Унга ер ижара асосида берилади ёки сотилади.

Имтиёзлардан фойдаланиш учун 5 йил давомида 25 млн. қатар риалини (\$7 млн.) киритиш керак бўлади[5].

Қонунга кўра қуйидаги **имтиёзлар** тақдим этилган:

- корпоратив солиқлардан (10%) 10 йилга озод этиш;
- машина ва асбоб-ускуналарга қўйилган божхона тўловларидан (5%) озод этиш;
- Қатарда мавжуд бўлмаган хом-ашё ва ярим тайёр маҳсулотлардан (5%) божхона тўловларидан озод этиш;

- 100% капитал асосида компанияни ташкил этиш.

Агар хорижий компания Эркин иқтисодий зоналарда очилган бўлса, у ҳолда қуйидаги имтиёзлар берилади:

- корпоратив солиқлардан (10%) 20 йилга озод этиш;
- импорт маҳсулотларига божхона тўловларидан тўлиқ озод этилади;
- давлат инвестиция фондлари билан ҳамкорлик қилиш;
- маҳаллий компаниялар билан биргаликда қўшма корхоналар очиш.

Агар хорижий инвестор фаолиятида қонунда белгиланган моддаларни бузса, унга 500 минг риал (\$137500) жарима солинади.

Шу билан бирга, Қатар савдо ва саноат вазирлиги мамлакатга инвестиция киритишнинг қуйидаги афзалликларига эътибор қаратади[6]:

1. Мамлакатнинг мустаҳкам иқтисодиётга эга эканлиги (валюта курси собитлиги, 1 доллар – 3.63 Қатар риалига тенг);
2. Барча табиий ресурсларнинг узлуксизлиги (табиий газ, электр, хом-ашёлар ва бошқалар);
3. Солиқ ва божхона имтиёзлари тақдим этилгани;
4. Юқори малакали кадрлар, ёш кадрларни тайёрлаш учун барча шарт-шароитларнинг мавжудлиги;
5. Мамлакатнинг қулай минтақада жойлашгани ва ривожланган инфраструктурага эга эканлиги;
6. Қатарда энг афзал хизматлар ва шароитлар яратилганлиги.

Шу билан бирга, Қатар савдо ва саноат вазирлиги қуйидаги лойиҳаларни молиялаштириш учун хорижий инвесторлар эътиборига таклиф этмоқда:

2-жадвал²

Лойиҳа	Алюмин қопламалари ишлаб чиқариш	Алюмин пудраларини ишлаб чиқариш	Электр автомобиль қисмлари заводи	Ғилдирак қуйиш заводи	Алюминдан қурилиш материалла ри ишлаб чиқариш
Маҳсулот номи	HS :760611	HS : 760310 HS :760320	Батарея, мотор ва бошқалар	HS : 87087002	HS : 7610
Инвестиция қиймати	1.06 млн. Қатар риали (\$292 минг)	74 млн. ҚР (\$20 млн.)	137 млн. ҚР (\$37.7 млн.)	150 млн. ҚР (\$41 млн.)	49 млн. ҚР (\$13.5 млн.)
Маҳсулотни ишлаб чиқариш ҳажми	100 минг т	100 минг т	15 минг т	20 минг т	5 минг т
Завод майдони	125 минг куб м	12,5 минг куб м	20 минг куб м	30 минг куб м	20 минг куб м

² Муаллиф томонидан тузилди

Ишчилар сони	232 киши	44 киши	150 киши	171 киши	89 киши
Маҳсулотни қўлланиладиган соҳаси	Автомобиль саноати, порт ва бошқа соҳалар	Қурилиш материаллари, энергетика соҳаси, буёқлар тайёрлаш, полиграфия ва бошқалар	Кичик ҳажмдаги электр автомобиллар и ишлаб чиқариш	Автомобил темир дискаларин и алюмин дискалариг а алмаштири ш	Оғирлиги энгил ва чидамли бўлгани сабабли қурилиш соҳасида юқори талабга эга

Таъкидлаш лозимки, Қатар томони асосан саноат соҳаси лойиҳаларига хорижий инвестициялар кириб келишини қўллаб-қувватламоқда ва бунда асосий мақсад импортни ўрнини босувчи ярим тайёр маҳсулотларни ишлаб чиқариш, валютани хорижга чиқиб кетишини олдини олиш, янги иш ўринларини яратиш, юқори мамлакалик кадрлар ва замонавий технологияларни жалб этишдан иборат. Лойиҳалар қиймати 300 минг АҚШ долларида бошлаб, 40 млн. АҚШ долларгача етади, чунки хорижий инвесторлар эътиборини кичик бизнес ривожлантиришга қаратилган.

Умуман олиб қараганда, Қатарнинг маҳаллий аҳолиси 330 минг кишини ташкил этиб, уларнинг асосий қисми давлат корхоналарида фаолият юритади. 2023 йил 24 октябрда Қатар Шўро Кенгашининг 52-сессиясининг очилиш маросимида Қатар амири шайх Тамим бин Ҳамад Ол Соний нутқ сўзлаб, қатарликлар давлат секторида эмас, балки хусусий секторда ишлашлари учун кенг имкониятлар тақдим этилишини маълум қилди[7].

Инвестицияларни ривожлантириш агентлиги ижроя директори шайх Али бин ал-Валид Ол Соний хабар беришича, 2024 йилнинг якунига қўра, хорижий капитал ҳисобига мамлакатда 241 та лойиҳа амалга оширилган бўлиб, \$2.74 млрд. тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар киритилган. Натижада 9348 та янги иш ўринлари яратилган[8].

Қатар тажрибасини ўрганиб, хулоса ўрнида шуни таъкидлаш лозимки, хорижий инвестицияларни мамлакатимиз саноати соҳасига кўпроқ жалб этиш керак. Бундан ташқари, хорижий инвестор томонидан аввал молиялаштирилган лойиҳаларни ўрганиб чиқиб, ўша соҳага мос келувчи мамлакатимиздаги лойиҳаларни унинг эътиборига тақдим этиш кўпроқ самара беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. <https://www.ceicdata.com/en/country/qatar>

2.Қатар Ташқи ишлар вазирлиги сайти - <https://mofa.gov.qa>

3.Қатар Давлати Учинчи миллий тараққиёт стратегияси – 2024-2030/ Қатар Давлати Режалаштириш ва статистика хизмати (2024-2030 استراتيجية التنمية الوطنية الثالثة لدولة قطر). Доҳа.2024.- 156.

4.Иқтисодий фаолиятда ноқатар капиталга инвестиция киритиш тартиби тўғрисида 1-сонли Қонун (قانون رقم (1) لسنة 2019 بتنظيم استثمار رأس المال غير القطري في النشاط الاقتصادي), <https://www.almeezan.qa/LawView.aspx?opt&LawID=7880&language=ar>

5.Инвестицияларни ривожлантириш учун Қатар 1 млрд. долларлик имтиёз тақдим этмоқда (قطر (تطلق حوافز استثمارية بقيمة مليار دولار لتنمية الاستثمارات), “Ал-Жазира” АА, 2025 йил 21 май (<https://www.aljazeera.net/ebusiness/2025/5/21/qatar-launches-investment-incentives-investments#:~:text=%D9%88%D8%A7%D8%B3%D8%AA%D9%82%D8%B7%D8%A8%D8%A%D9%82%D8%B7%D8%B1%20%D9%81%D9%8A%20%D8%B9%D8%A7%D9%85%202024,%D9%81%D9%8A%20%D8%A7%D9%84%D8%AA%D8%B5%D9%86%D9%8A%D9%81%D8%A7%D8%AA%20%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%8A%D8%A9%20%D9%84%D8%B9%D8%A7%D9%85%202024>

6.MOCI_NATIONAL-STRATEGY-OF-QATAR-2030-AR_20241029.pdf

(<https://www.moci.gov.qa/>).

7.Амир Олий хазратларининг Шўро Кенгаши 52-сессиясидаги нутқи (خطاب سموالامير في افتتاح الدورة (ال52) لمجلس الشورى), <https://www.shura.qa/ar-qa/Pages/General-Secretary/Amir-Speeches>

8. Инвестицияларни ривожлантириш учун Қатар 1 млрд. долларлик имтиёз тақдим этмоқда (قطر (تطلق حوافز استثمارية بقيمة مليار دولار لتنمية الاستثمارات), “Ал-Жазира” АА, 2025 йил 21 май (<https://www.aljazeera.net/ebusiness/2025/5/21/qatar-launches-investment-incentives-investments#:~:text=%D9%88%D8%A7%D8%B3%D8%AA%D9%82%D8%B7%D8%A8%D8%A%D9%82%D8%B7%D8%B1%20%D9%81%D9%8A%20%D8%B9%D8%A7%D9%85%202024,%D9%81%D9%8A%20%D8%A7%D9%84%D8%AA%D8%B5%D9%86%D9%8A%D9%81%D8%A7%D8%AA%20%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%8A%D8%A9%20%D9%84%D8%B9%D8%A7%D9%85%202024>

**Fayziyev Nozim Asfandiyorovich,
v.v.b dotsent**

**Qarayev Abduvafo Fazliddinovich,
katta o'qituvch
e-mail: fayziyev@samdchti.uz,**

Samarqand davlat chet tillar instituti

Received 4th August 2025, Accepted 11th September 2025, Online 25th October 2025

CREATION AND APPLICATION OF REFLECTIVE VIDEO TRAINING IN THE LEARNING PROCESS

Abstract This article discusses the issues of creating reflexive video training and organizing classes using them in the educational process. In order to introduce reflexive video training into the education system in our republic in recent years, first of all, a normative framework has been created for the development of intellectual characteristics of education, informatization of video training in the field of education, and the development of reflexive technologies. Priority tasks were set in the form of “further improvement of the system of continuous education, increasing the capabilities of quality educational services, and continuing the policy of training highly qualified personnel in accordance with the modern needs of the labor market”. As a result, the possibilities of didactic support for the implementation of reflexive video training in the educational process, improving educational methodology, and increasing the effectiveness of the use of forms, methods, and tools have expanded.

Keywords: Reflexive video training, video, image, graphics, education, continuing education, intellectual, video training, methodology, reflexive technologies.

СОЗДАНИЕ И ПРИМЕНЕНИЕ РЕФЛЕКСИВНЫХ ВИДЕОТРЕНИНГОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ

Аннотация В данной статье рассматриваются вопросы создания рефлексивного видеообучения и организации занятий с его использованием в образовательном процессе. Для внедрения рефлексивного видеообучения в систему образования нашей республики в последние годы, прежде всего, создана нормативная база для развития интеллектуальных характеристик образования, информатизации видеообучения в сфере образования и развития рефлексивных технологий. В качестве приоритетных задач были поставлены «дальнейшее совершенствование системы непрерывного образования, повышение возможностей предоставления качественных образовательных услуг, продолжение политики подготовки высококвалифицированных кадров в соответствии с современными потребностями рынка труда». В результате расширились возможности дидактического обеспечения внедрения рефлексивного видеообучения в образовательный процесс, совершенствования методики обучения, повышения эффективности использования форм, методов и средств.

Ключевые слова: Рефлексивный видеотренинг, видео, изображение, графика, образование, непрерывное образование, интеллектуальный, видеотренинг, методология, рефлексивные технологии.

Annotasiya Ushbu maqolada bugungi kunda Refleksiv videotrening yaratish va ulardan ta'lim jarayonida foydalanib dars mashg'ulotlarini tashkil qilish masalalari muhokoma qilingan. Respublikamizda so'nggi yillarda ta'lim tizimiga refleksiv videotreninglarni joriy etish maqsadida, birinchi navbatda, ta'limning intellektual xususiyatlarini ishlab chiqish, ta'lim sohasida videotreninglarni axborotlashtirish, refleksiv texnologiyalarni ishlab chiqishning me'yoriy asoslari yaratildi. "Uzluksiz ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, sifatli ta'lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish, mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga mos yuqori malakali kadrlar tayyorlash siyosatini davom ettirish"da ustuvor vazifalar belgilandi. Natijada, refleksiv videotreninglarni ta'lim jarayoniga tatbiq etishning didaktik ta'minoti, ta'lim metodikasini takomillashtirish, shakl, metod, vositalarini qo'llash samaradorligini oshirish imkoniyatlari kengaydi.

Kalit so'zlar: Refleksiv videotrening, video, tasvir, grafika, ta'lim, uzluksiz ta'lim, intellektual, videotrening, metodika, refleksiv texnologiyalar.

Kirish. Ushbu tadqiqotlarning xilma-xilligi tadqiqotchiga konseptual tahlil uchun yagona substantiv asosni topish muammosi berilgan holda tarixiy va ilmiy tartib tamoyili refleksiyaning yangi jihatlari uchun unchalik ahamiyatga ega emasligi bilan ajralib turadi. Bu yerda izlanayotgan ilmiy nazariyaning asosiy maqsadi tushunish, o'z-o'zini kuzatish, o'z-o'zini baholash, o'z-o'zini nazorat qilish emas, balki ilmiy nazariyaning rasmiy tamoyillari yoki refleksiyaning biror bir jihatiga bag'ishlangan ishlar xronologiyasini tadqiq qilish hisoblanadi. Refleksiv psixologiya jadal rivojlanayotganligi hamda uning konseptual va uslubiy yondashuvlari hali shakllanmaganligi, refleksiv jarayonlarni tajribaviy va empirik tadqiq qilishning predmetlari o'rtasidagi chegaralar noaniq bo'lganligi sababli, ularning turli tomonlarini ba'zi bir apriorik mavhum ontologik asos orqali o'rganish qandaydir mavhumlik sifatida ko'rib chiqiladi [1].

Zamonaviy ta'lim jarayoniga ko'plab talablar qo'yiladi. Ushbu ro'yxatning boshida talabalarning jismoniy va ruhiy salomatligini saqlash turadi. Bu o'quv yuklamasini shakllantirish, talabaning darslarga bo'lgan qiziqishini oshirish va uning intellektual salohiyatini oshirish zarurati hisoblanadi. Shuning uchun "refleksiya" so'zi yangi atama sifatida qo'llanilmay qo'ydi. Hozirgi refleksiya turli maqsadlarni amalga oshirish uchun qo'llaniladi: bunda talaba kayfiyatining nafaqat emosional muhitga, balki o'quv faoliyati, jarayoni va mazmuniga bo'lgan ta'siri ham o'rganiladi. Hozirgi kunda davlat ta'lim standartlarining o'ziga xos xususiyati ularning universal ta'lim harakatlariga, jumladan, universal refleksiya qobiliyatlariga yo'naltirilganligi hisoblanadi.

Refleksiya faoliyatda to'xtalish, o'tmishga nazar (tahlil qilish, tanqid qilish) va uning rivojlanishining kelajakdagi bosqichini loyihalash (normallashtirish yoki qurish)ni bildiradi. Bundan esa, refleksiya bir vaqtning o'zida o'tmishga va kelajakka nazar sifatida ko'riladi.

Zamonaviy pedagogikada refleksiya deganda quyidagilar tushuniladi: faoliyatning ma'nosi va usulini anglash, natijalarni obyektiv baholash, muammolarni aniqlash.

Loyiha usuli, pedagogik laboratoriyalar, munozaralar, tadqiqot va munozara texnologiyalari, muammoli o'qitish, ish texnologiyasi, portfel texnologiyasi kabi individual ta'lim texnologiyalari refleksiyaga asoslangan va to'liq "refleksiya o'qituvchisi"ga aylanishi mumkin.

Refleksiv videotrening tinglovchilarning shaxsiy rivojlanishi va kasbiy o'sishini ta'minlashga yordam beradigan jarayonlarning samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Refleksiv videotreningni tayyorlash va o'tkazish bosqichlari an'anaviy bo'lib, standart o'quv proseduralaridan deyarli farq qilmaydi. Ularni ko'rib chiqamiz:

videotreningni tayyorlash - maqsadni belgilash, ishtirokchilar to'g'risida ma'lumot to'plash, videooperatorning obyekti va batafsil tahlil mavzusiga aylanadigan asosiy fikrlarni ta'kidlash. Ishtirokchilar to'g'risidagi ma'lumotlarning xarakteri trening davomida hal qilinadigan maqsad va vazifalarga bog'liq. Agar, masalan, talabalarning kasbiy kompetensiyasining tarkibiy qismi sifatida

refleksiv qobiliyatlarni rivojlantirish vazifasi qo'yilgan bo'lsa, unda ularning kasbiy tajribasi darajasi va hajmini hisobga olish hamda shaxsning aks ettirishga moyilligi to'g'risida tushuncha beradigan o'ziga xos shaxsiy xususiyatlarni aniqlash muhimdir;

ikki muammoni hal qilishni ta'minlaydigan ssenariyni ishlab chiqish: refleksiv muhitni rivojlantiradigan sharoitlarni yaratish va odatda kasbiy amaliyotdagi vaziyatlarni ko'rib chiqadigan trening mavzusini "ushlab turish". Ushbu bosqichda ikkita muammoning yechimini ta'minlash muhimdir: refleksiv muhitni rivojlantiradigan sharoitlarni yaratish va odatda kasbiy faoliyatdagi vaziyatlarni ko'rib chiqadigan trening mavzusini saqlab qolish. Videotrening uchun refleksivaning ikkita darajasi xarakterli: birinchisi ssenariy bo'yicha vaziyatni ishlab chiqish oxirida ko'rib chiqiladi, ikkinchisi holat videoyozuvini ko'rgandan keyin aniqlashtiriladi. Muhokama qilinayotgan bosqich guruh va har bir talabaning rivojlanish dinamikasini loyihalashni o'z ichiga oladi: refleksiv faoliyat rejimiga kirish, ularning harakatlarini qayta ko'rib chiqish, shaxsiy va keyin intellektual refleksiyani ta'minlash, muammoli va ziddiyatli vaziyatni yaratish, refleksiya mexanizmini ishlab chiqish va uni mutaxassis qiyinchilik sharoitida qo'llash qobiliyati [3].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Refleksiya texnologiyalarning turlari V.A.Metayeva tomonidan taqdim etilgan:

Muloqot metodlari. Ular muloqotga asoslangan va muallifning bayonoti va uni tushunishni o'z ichiga olgan metodlarni o'z ichiga olishi mumkin.

"Interaktiv". O'yinlarning turli shakllarida, munozaralarda amalga oshiriladigan interaktivlar ham refleksiya metodlari sifatida ishlaydi.

"Keys-texnologiya" - muayyan vaziyatlarni tahlil qilishning keng tarqalgan va samarali usuli (inglizcha case - tasodifiy).

"Refleksiv munozara". Refleksiv (ba'zi manbalarda — pozision) munozara shundan iboratki, bir guruh loyihani taklif qiladi, boshqasi uni optimallashtirishning muqobil usullarini taklif qiladi, uchinchi uni rivojlantirish uchun konstruktiv qo'shimchalar beradi.

"Refleksiv videotrening" - samarali va keng tarqalgan usul. Bu shaxsiy va kasbiy o'sishni ta'minlash uchun refleksiv jarayonlarning samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

"Refleksiv o'yin". Refleksiv metodga asoslangan refleksiv o'yinlar uchun ishtirokchilarni demokratik xulq-atvor bilan tanishtirish, guruh tarangligini psixoterapevtik yengillashtirishni o'rgatish va chuqur assotsiasiyalarni rag'batlantirish xarakterlidir.

"Refleksiv-innovation seminar". Talabalarda ilgari ishlatilgan vositalar va tizimlarning yuqori noaniqligi va samarasizligi sharoitida o'z faoliyati va o'zaro munosabatlarini tashkil etish ko'nikmalarini rivojlantirish [4].

Akmeologiyada esa refleksivlik shaxsning refleksiv madaniyati kontekstida o'rganiladi. Pedagogning ajralmas sifati o'z navbatida refleksiv tayyorgarlik, refleksiv kompetensiya, refleksiv ijodiy salohiyat, refleksiv qobiliyat kabi dinamik komponentlar kabi refleksiv madaniyat komponentlarini (I.N.Semenov, A.F.Balayeva, T.G.Boldina, Stepanov S.Yu.); o'z-o'zini hurmat qilish, o'zini o'zi boshqarish va o'zini o'zi tuzatish kabi munosabatlarni o'z ichiga oluvchi refleksiv qobiliyatlarni (I.N.Semenov) o'rganadi. Refleksivlik shaxsning muhim kasbiy xususiyatlari qatoriga kiradi.

Kasbiy reflekslik inson faoliyatining muvaffaqiyatini belgilovchi omil sifatida qaraladi, uning ijodiy fikrlashini tashkil etishga, kasbiy mahoratini oshirishga, yangi mutaxassisliklarni o'zlashtirishga yordam beradi. Bu refleksiyani shaxsiy va kasbiy o'zini o'zi rivojlantirish, insonning mutaxassis sifatida o'zini o'zi ijodiy anglash mexanizmi sifatida ko'rib chiqishga imkon beradi.

Bugungi kunda pedagoglarning kasbiy refleksligi, ilmiy tadqiqot obyekti sifatida, kasbiy o'zini o'zi anglash, kasbiy o'zini o'zi tarbiyalash, kasbiy madaniyat va pedagoglarni tayyorlash muammolari bo'yicha tadqiqotlar olib borilmoqda (B.Z.Vulfov, V.N.Xarkin, G.M.Kodjaspirova).

So'nggi paytlarda bo'lajak pedagogni innovasion pedagogik faoliyatga tayyorlash jarayonida pedagoglarning kasbiy reflektorligini shakllantirish va rivojlantirish muammolari tufayli pedagoglarning refleksivligiga qiziqish sezilarli darajada oshdi (S.N.Batrakova, Ye.N.Dmitriyeva, V.L.Matrosov va b.)

Ta'lim tizimi uchun mutaxassislar tayyorlash sifati muammolarini o'rganuvchi yetakchi ekspertlar tomonidan reflekslik pedagogning kasbiy kompetensiyasining muhim elementi ekanligi ko'rib chiqilgan. Masalan, N.V.Kuzmina pedagogik refleksiyani pedagogning faoliyati va shaxsiyatining afzalliklari va kamchiliklari sohasidagi autopsixologik kompetentligi bilan bog'laydi. V.N.Vvedenskiy refleksiya pedagogning o'z hatti-harakatlarini boshqarish qobiliyatiga ega ekanligini anglatuvchi tartibga solish kompetensiyasiga kiritilgan deb hisoblaydi. Tartibga solish kompetensiyasining tarkibiy qismlari sifatida refleksiya maqsadlarni belgilash, rejalashtirish, jalb qilish, faollik, faoliyat natijalarini baholashni ko'rib chiqadi. A.K.Markova kasbiy va pedagogik kompetensiyaning qiymat-semantik komponentida refleksiyani o'z ichiga oladi.

Pedagogik faoliyat subyekting o'z o'zini kasbiy anglashini tavsiflash uchun ko'pchilik tadqiqotchilar "pedagogning kasbiy refleksligi" atamasini ishlatishadi. I.V.Orlova fikriga ko'ra, pedagogning kasbiy refleksligi pedagogning o'z faoliyatiga nisbatan analitik joylashuvni egallash qobiliyatida namoyon bo'ladigan murakkab psixologik hodisa sifatida tushuniladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Refleksiv videotrening yaratishning bir nechta usullari mavjud bo'lib, biz tadqiqot ishida boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabalariga o'quv rejasidagi "Pedagogik mahorat" va "Ona tili o'qitish metodikasi" hamda "Matematika o'qitish metodikasi" fanlari asosida o'quv mashg'ulotlarini o'tkazish uchun videotrening yaratib, undan ta'lim jarayonida foydalanish metodikasini ishlab chiqishni maqsad qilib qo'ydik. "Pedagogik mahorat", "Ona tili o'qitish metodikasi" va "Matematika o'qitish metodikasi" fanlaridan fan sillabusida berilgan mavzular bo'yicha:

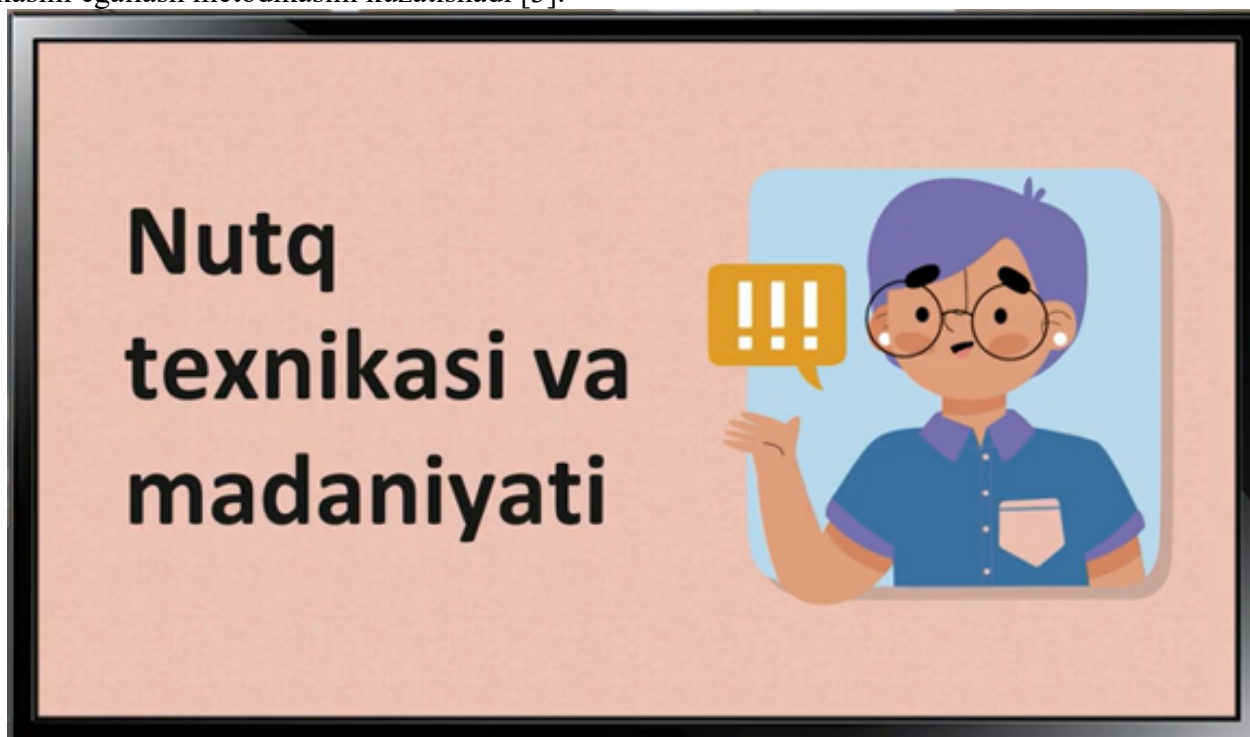
"Ona tili o'qitish metodikasi" fanidan "Harflarni yozishga o'rgatish o'quvchilarda yozuv malakalarini shakllantirish A tovushi va Aa harflarini o'rgatish usullari", "O'qish va yozishga o'rgatishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish. I tovushi va Ii harflarini o'rgatish usullari", "Savod o'rgatish davrida nutqga o'rgatish. L tovushi va Ll harflarini o'rgatish usullari", "O'qitish metodlari va boshlang'ich ta'limda ulardan foydalanish. 2-sinf "Ona tili va o'qish savodxonligi" darsligidagi "Amirni yenggan non" audiomatni ustida ishlash" va "Ona tili va o'qish savodxonligi darslarida grammatikaning kontekstda berilishi. 1-sinf "Ona tili va o'qish savodxonligi" darsligidagi "Suvning vatani" bo'limi ustida ishlash metodilari" mavzulari bo'yicha va "Matematika o'qitish metodikasi" fanidan "Ko'p xonali sonlar konsentrida sonlarni ko'paytirish va bo'lish metodikasi", "Boshlang'ich sinflarda Sonlarning bo'luvchi va kararlilarini o'rgatish metodikasi", "Masalalar ustida ishlash metodikasining umumiy vazifalari", "Matnli masalalar ustida ishlash metodikasi", "Tenglik, tengsizlik va tenglamalarni o'rgatish metodikasi" mavzulari bo'yicha hamda "Pedagogik mahorat" fanidan "Nutq texnikasi va notiqlik madaniyati" "O'qituvchi pedagogik faoliyatida kompyuter texnologiyalaridan foydalanish" mavzulari bo'yicha videotreninglar yaratish jarayonini bir nechta usullarda ko'rib chiqamiz.

Umuman olganda, "Videotrening" so'zi videoyozuvdan foydalanishga asoslangan treningni anglatadi. O'quv maqsadlarida video yozib olishning ikkita asosiy usuli qo'llaniladi: tayyor videomateriallarni ko'rsatish (video ko'rish) va o'yin vazifalarini bajarish jarayonida yozuvdan foydalanish, uni ko'rish va tahlil qilish (video teskari aloqa).

Videotrening asosida o'qitish metodikasi konstruktiv xulq-atvor va muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish, zarur psixologik munosabatni rivojlantirish hisoblanadi. Tayyor videodarslarni tomosha qilish quyidagi vazifalarni bajarishga yordam beradi: ma'lumot berish, muammoni shakllantirish, ko'nikma va malakalarni rivojlantirish. Axborotli video ko'rish katta hajmdagi ma'lumotlarni ixcham

taqdim etish vositasi sifatida ishlatiladi (masalan, yangi ta'lim xizmatining xususiyatlarini o'rganish, qandaydir innovasiyaning yaratilish tarixini o'rganish, yangi mavzu taqdimoti sifatida va b.). Ko'nikma va malakalarni rivojlantirish uchun videodarsni ko'rish mavzu yuzasidan masala muammosini qo'yish, konstruktiv va samarali harakatlarni muhokama qilish, kerakli xatti-harakatlar, namunalar taqdim etishning ixcham usuli hisoblanadi.

Quyida "Pedagogik mahorat" fanidan "Nutq texnikasi va notiqlik madaniyati" mavzusi video dars (<https://youtu.be/99goIe3Gla4?si=KHBTOqDtt6AEVubY>) orqali tushuntirish (1-rasmga qarang). Ushbu videoni ko'rish jarayonida talabalar Notiqlik sana'tining paydo bo'lishi va tarixi, Sharq mutafakkirlari notiqlik san'ati haqida, o'qituvchining nutq madaniyati va notiqlik san'ati, nutq texnikasini egallash metodikasini kuzatishadi [3].

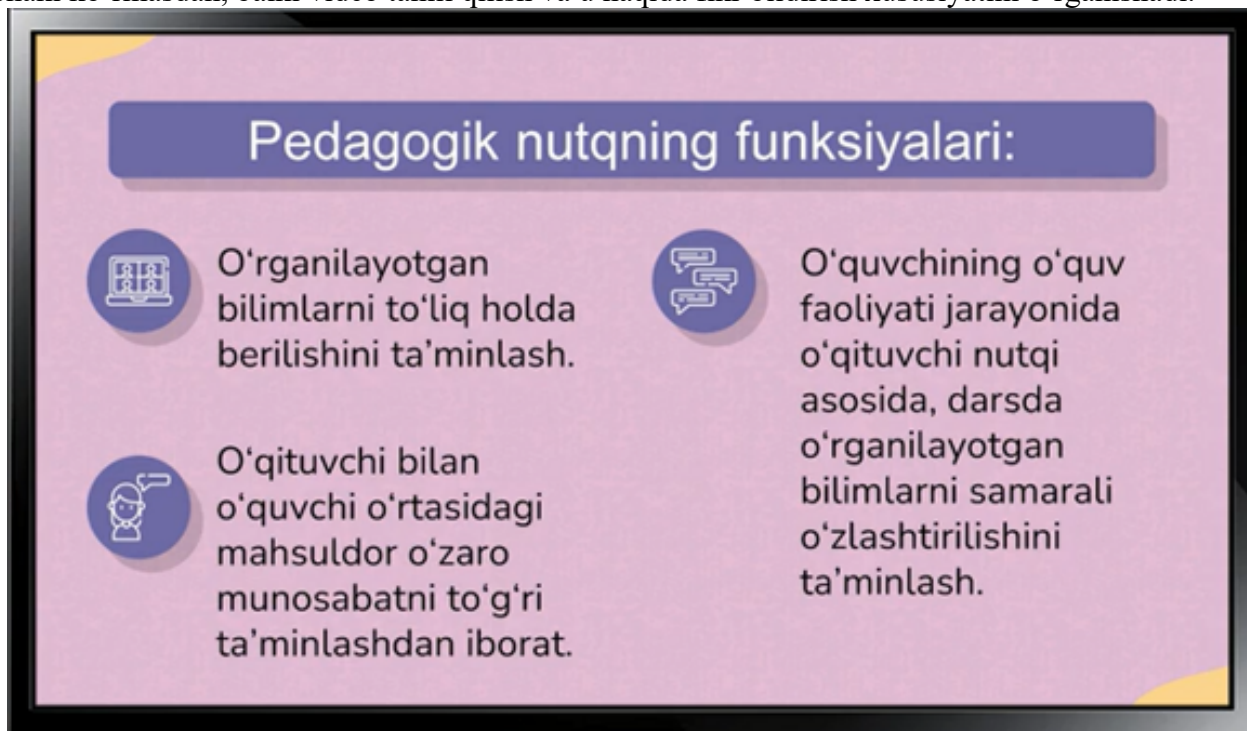
1-rasm. Nutq texnikasi va madaniyati

Bundan tashqari, talabalar videodarsni tomosha qilishi davomida refleksiv treningni o'tkazish uchun quyidagi asosiy savollarni tuzishadi:

- Notiqlik sana'tining paydo bo'lishi va tarixi bo'yicha videoda to'g'ri ma'lumotlar berilganmi?
- Nutq texnikasi va notiqlik madaniyati haqida qanday fikrdasiz? Uni o'rganishda talabalarning psixologik portretini quring.
- Nutq texnikasi va notiqlik madaniyatini bayon qiling? Bu funksiyalar nimalar bilan bog'langan?
- Sharq mutafakkirlari notiqlik san'ati haqida ma'lumot bering? Bularga amaliy misollar keltiring.
- Nutq texnikasi haqida amallar bajaring va ko'rsatib bering? Bularga amaliy misollar keltiring.
- Notiqlik madaniyati qanday shaklda bo'ladi? Buni amalda ko'rsatib bering.
- Notiqlik sana'tining paydo bo'lishi va tarixini ayting? Bunda ko'proq amaliy misollar keltiring.

- Pedagogik nutqning funksiyalari bo'yicha ko'rsatmalar bering (2.16-rasmga qarang)?

Bunday savollar talabalar "Nutq texnikasi va notiqlik madaniyati" mavzusi bo'yicha videodarsni shunchaki ko'rmasdan, balki video tahlil qilish va u haqida fikr bildirish xususiyatini o'rganishadi.

2.16-rasm. Pedagogik nutqning funksiyalari

Ko'rilgan material, tushunchalar va muammoviy yechimlarni refleksiv qayta ishlash yoki muhokama qilish hamda mavzu yuzasidan quyidagi keltirilgan savollarga javoblar berish:

- Video dars sizda qanday taassurot uyg'otgan?
- Video dars asosida mavzuga oid qaysi tushunchalar sizda katta taassurot qoldirdi?
- Pedagogik nutqning funksiyalarini amaliy bajarib ko'rganmisiz?

Tajriba konsepsiyasi va tushunilgan mavzuning xususiyatlarini aniqlash. Qo'yilgan savollarga javoblarni muhokama qilish jarayonida talabalar "Nutq texnikasi va notiqlik madaniyati" mavzusiga oid barcha tushunchalarni va bu nimaga olib kelishi mumkinligini aniqlashga harakat qiladigan oqim sxemasini tuzishadi. Mavzuga oid tushunchalarning mantiqiy zanjiri chiziladi. Talabalar bu vaziyatlardan qanday chiqish mumkinligi haqida taxminlarini bildirishadi.

Modellashtirish. Talabalar ushbu mavzuning dolzarbligini tushunish uchun shunga boshqa jarayonlar haqida ma'lumotlarni o'rganishadi, pedagogikaga oid tushunchalarni yoki shunga o'xshash videodarslarni muhokama qilishadi. Oxirida talabalar "Nutq texnikasi va notiqlik madaniyati" mavzusini o'rganishga oid xulq-atvor me'yorlarini ishlab chiqadilar va video dars misolida nutq texnikasi va notiqlik madaniyatining asosiy tushunchalarini amaliy ishlash bo'yicha o'rganish ko'nikmalarini amalga oshiradilar.

Tahlil va natijalar. Darsning oxiri va natijalarni muhokama qilish – video trening natijasida refleksiya va umumlashtirish, darsning samaradorligini muhokama qilish. Talabalarning dars yakunida bilimlarini muhokama qilish, kichik guruhlarining birgalikda ishlash ko'nikmalarini shakllantirish asosida o'qitish samaradorligini oshirish.

O'quv maqsadlarida video yozib olishning ikkita asosiy usulidan biri bo'lgan o'yin vazifalarini bajarish jarayonida videoyozuvdan foydalanish, uni ko'rish va tahlil qilish (video teskari aloqa) usulini quyidagi masalalarni dars jarayonida qo'llash imkoniyatlari asosida ko'rib chiqamiz.

O'yin vazifalarini bajarish jarayonida rolli o'quv mashg'ulotlarini o'tkazish quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- maqsadni talabani o'zini namoyon qilishi va o'zini o'zi tasdiqlashiga yo'naltirish;
- rolli ta'lim bilimlari tamoyillari;
- rollarning mazmuni sifatida o'quv vositalari;
- talabalarning birgalikdagi ishini tashkil etish metodologiyasi;
- talabalarning rollardagi shaxslararo o'zaro ta'siri va natijada tizimning o'zini o'zi tartibga solishi.

Xulosa va takliflar. Ta'lim tizimida refleksiv videotrening asosida dars o'tish talabalarida refleksiv-psixologik xususiyatlarni o'rganishda o'qituvchi-talaba faoliyati ochib berilgan. Refleksiv videotreningni o'tkazishning pedagogik imkoniyatlari asoslangan. Refleksiv videotreningni o'tkazishda o'qituvchi faoliyati ko'rinishlari belgilari bo'yicha shakllantirilgan. Refleksiv videotreningni o'tkazishning pedagogik texnologiyalari, didaktik, refleksiv metodlari refleksiv videotreningni joriy etishda muhim ahamiyatga ega ekanligi ochib berilgan.

Ta'lim jarayonida refleksiv videotrening yaratish jarayonida kritik fikrlashni shakllantirishning o'ziga xos jihatlari yoritib berilgan. Refleksiv videotrening tinglovchilarning shaxsiy rivojlanishi va kasbiy o'sishini ta'minlashga yordam beradigan jarayonlarning bosqichlari ishlab chiqilgan. Ta'lim jarayonida refleksiv videotreningni o'tkazishni tashkil etishning asosiy metodlari, vositalari, xususiyatlari va refleksiv-innovation mashg'ulotlarini ta'lim jarayoniga qo'llash asoslangan. Refleksiv videotreningni yaratishda refleksiv metodikaning ta'lim subyektlari, xususiyatlari va asosiy komponentalari ko'rib chiqilgan, o'qituvchining asosiy pedagogik faoliyatining muhim vazifalari va xususiyatlari asoslab berilgan.

Oliy ta'lim muassasalarida refleksiv videotreningni o'tkazishni samarali tashkil etishning metod, algoritmi va bosqichlari aniqlandi va keng bayon qilindi. Oliy ta'lim muassasalarida refleksiv videotrening yaratish va o'quv jarayonida qo'llash metodikasi, refleksiv videotreninglarni tayyorlash va o'tkazish bosqichlari, refleksiv videotreningni o'tkazish strukturasi haqida takliflar ishlab chiqildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Qarayev Abduvafo Fazliddinovich Optimization of professional growth of students based on reflexive video training // Multidisciplinary, Peer Reviewed & Referred Journal Published in, 2022. B.169-172.
2. Qarayev Abduvafo Fazliddinovich, Improving the personal growth of students on the basis of reflexive video trainings // EPRA International Journal of Research and Development (IJRD) March 2023 B. 206-209.
3. Qarayev Abduvafo Fazliddinovich Optimization of professional growth of students based on reflexive video training // Multidisciplinary, Peer Reviewed & Referred Journal Published in, 2022. B.169-172.
4. Fayziyev Nozim Asfandiyorovich. (2022). TARMOQLANUVCHI ALGORITMLAR MAVZUSINI DOIR KOMPYUTER IMITATION MODEL ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISH. RESEARCH AND EDUCATION, 1(2), 273–278.
5. Fayziyev, N. (2023). UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA "INFORMATIKA VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI" FANINI MULTIMEDIALI ELEKTRON QO'LLANMA ASOSIDA O'QITISH SAMARADORLIGINI ANIQLASH. International Scientific and Practical

Conference on Algorithms and Current Problems of Programming, 1(01). Retrieved from <http://ojs.qarshidu.uz/index.php/con/article/view/175>

6. Fayziyev Nozim Asfandiyorovich, & Toxirqulov Zufar Jurabek o'g'li. (2023). Registering and Creating Presentations on prezi.com. World of Semantics: Journal of Philosophy and Linguistics, 1(1), 66–71. Retrieved from <http://wos.semanticjournals.org/index.php/JPL/article/view/11>

7. Nozim Asfandiyorovich, F., & Ramziddin Toshpo'latovich, R. (2023). IMPROVING THE TEACHING OF THE SUBJECT "COMPUTER TOOLS IN LINGUISTIC RESEARCH" BASED ON SOFTWARE TOOLS. American Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education (2993-2769), 1(10), 674–676. Retrieved from <https://grnjournal.us/index.php/STEM/article/view/2295>

8. Fayziyev Nozim Asfandiyorovich. (2023). UMUMIY O'RTA TA'LIM MAKTABLARIDA "INFORMATIKA VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI" FANINI TAKOMILLASHTIRILGAN METODIKA ASOSIDA O'QITISHNI TAKOMILLASHTIRISH. Multidisciplinary Journal of Science and Technology, 3(5), 198–200. Retrieved from <https://mjstjournal.com/index.php/mjst/article/view/515>

9. Fayziyev Nozim Asfandiyorovich. (2023). TEACHING THE SUBJECTS OF "INFORMATICS AND INFORMATION TECHNOLOGY" ON THE BASIS OF MULTIMEDIA. Information Horizons: American Journal of Library and Information Science Innovation (2993-2777), 1(10), 135–137. Retrieved from <https://grnjournal.us/index.php/AJLISI/article/view/2300>

Burkhanov Khusniddin Mirodilovich
Doctor (DSc) in Sociology, Researcher of the Department of Sociology,
National University of Uzbekistan
e-mail: doktarantt@mail.ru

Received 4th August 2025, Accepted 11th September 2025, Online 25th October 2025

ЖАМИЯТНИНГ РИВОЖЛАНИШИДА АЛГОРИТМИК ЁНДАШУВЛАР

АННОТАЦИЯ. Ушбу мақолада рақамли жамиятнинг шаклланиши ва ривожланишида алгоритмик ёндашувларнинг ўрни ўрганилган. Шунингдек, бугунги кунда алгоритмли ёндашув билан ахборот хавфсизлигини таъминлаш ва миллий сайтларни ривожлантириш ҳамда аҳолига сифатли иш топиш имконини берувчи ва жамиятнинг ижтимоий ривожини юқори даражада ошириши мумкин бўлган омиллар ёритилган.

Бундан ташқари ахборот коммуникация воситалари жадал оммалашуви натижасида улар жаҳон медиа майдони сахнасидаги катта мавқе очиб берилган. Шу билан бирга оммавий мулоқот воситалари ижтимоий тармоқларга айланиб бораётганлиги ва ҳозирги даврда ахборот коммуникациялари бугунги тадрижий ривожланишнинг муҳим воқелигига айланиб, ҳатто, тараккий этган давлатлар фуқаролари ҳам бир хил талаб-эҳтиёжлардан келиб чиқиб оммавий мулоқот субъекти даражасига кўтарилганлиги ёритилган. Шунингдек, интернет тармоғининг пайдо бўлиши билан ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг жуда кўп жиҳатлари, маиший хизматлар, бизнес ва менежмент, юридик ва консуллик хизматлари, ҳатто, давлат бошқарувигача виртуал оламга ўтаётганлиги исботланган.

Калит сўзлар: Интернет, ахборот хавфсизлиги, рақамли жамият, датификация, алгоритм, сунъий интеллект, миллий сайтлар, технология, рақамли медиа, ижтимоий таъсир, ижтимоий институт.

АЛГОРИТМИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ В РАЗВИТИИ ОБЩЕСТВА

АННОТАЦИЯ. В данной статье рассматривается роль алгоритмических подходов в становлении и развитии цифрового общества. Также выделяются факторы, которые сегодня, используя алгоритмический подход, обеспечивают информационную безопасность и развивают национальные веб-сайты, позволяют населению найти качественную работу и значительно повысить социальное развитие общества.

Кроме того, в результате стремительного распространения информационно-коммуникационных технологий они заняли значимые позиции на мировой медиасцене. В то же время подчеркивается, что средства массовой информации превращаются в социальные сети, и что в современную эпоху информационные коммуникации стали важной реальностью современного прогрессивного развития, и даже граждане развитых стран поднялись до уровня субъектов массовой коммуникации, основанных на тех же запросах и потребностях. Также доказано, что с появлением Интернета многие аспекты социально-экономической жизни, включая бытовые услуги, бизнес и управление, юридические и консульские услуги и даже государственное управление, перемещаются в виртуальный мир.

Ключевые слова: Интернет, информационная безопасность, цифровое общество, датафикация, алгоритм, искусственный интеллект, национальные сайты, технологии, цифровые медиа, социальное воздействие, социальные институты.

ALGORITHMIC APPROACHES IN SOCIETY DEVELOPMENT

ANNOTATION. This article examines the role of algorithmic approaches in the formation and development of digital society. It also highlights the factors that today, using an algorithmic approach, ensure information security and develop national websites, and allow the population to find quality work and significantly increase the social development of society.

In addition, as a result of the rapid spread of information and communication technologies, they have gained a significant position on the world media scene. At the same time, it is highlighted that mass communication media are turning into social networks and that in the present era, information communications have become an important reality of today's progressive development, and even citizens of developed countries have risen to the level of subjects of mass communication based on the same demands and needs. It is also proven that with the advent of the Internet, many aspects of socio-economic life, including household services, business and management, legal and consular services, and even state administration, are moving to the virtual world.

Keywords: Internet, information security, digital society, datafication, algorithm, artificial intelligence, national sites, technology, digital media, social impact, social institution.

КИРИШ. Рақамли жамият шароитида ахборот коммуникация воситалари жадал оммалашуви натижасида улар жаҳон медиа майдони сахнасида катта мавқега эга бўлиб бормоқда. Бундай шароитда оммавий мулоқот воситаларидан бири – ижтимоий тармоқлар ҳисобланади. Ҳозирги даврда ахборот коммуникациялари бугунги тадрижий ривожланишнинг муҳим воқелигига айланиб, ҳатто, тараққий этган давлатлар фуқаролари ҳам бир хил талаб-эҳтиёжлардан келиб чиқиб оммавий мулоқот субъекти даражасига кўтарилди. Интернет тармоғининг пайдо бўлиши билан ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг жуда кўп жиҳатлари, жумладан, кундалик маиший хизматлар, бизнес ва менежмент, юридик ва консуллик хизматлари, ҳатто, давлат бошқарувигача виртуал оламга ўтмоқда.

Бинобарин, ижтимоий тармоқлар ёшларнинг анъанавий мулоқот шаклини тубдан ўзгартириб, айниқса, COVID пандемияси даврида бошқа давлатдаги инсонларни нафақат эшитиш, балки кўриш имкониятини юзага келиши натижасида онлайн суҳбатлар, виртуал учрашувлар оммалашди.

Шу нуқтаи назардан социолог олим Э.Тоффлернинг ахборот асрида барча ишлаб чиқаришлар, жумладан, ахборот воситалари ҳам оммалашувдан нооммалашув томон, яъни индивидуаллашув томон юз тутаяди, деган башорати ўз исботини топмоқда [1,-Б.576].

Ижтимоий тармоқлар ёрдамида давлат ва хўжалик бошқаруви органлари ҳам ўз фаолиятларини кенг ёритиш имкониятига эга бўлишмоқда. Бунда вазирлик ва ташкилотларнинг тармоқлардаги саҳифаларини ташкил этиш бўйича Ўзбекистонда қонунчилик базаси муттасил такомиллаштирилмоқда.

Энг муҳими веб-сайтлар вазирлик ва идораларнинг фаолияти тўғрисидаги ахборотни ўз ичига олган расмий сайт сифатида идентификация қилинадиган, энг муҳими, ундан ҳамма эркин фойдаланиши мумкин бўлган ресурсга айланди. Демак, расмий ташкилотларнинг веб-саҳифаси маълум маънода Интернетдаги нашр функциясини ҳам бажармоқда. Ана шу сайтлар плагинларининг оммабоп социал тармоқлар таркибидаги бугунги шаклланиш жараёнини ахборот соҳасидаги энг замонавий йўналишлардан бири ҳисобланади. Улар халқимиз, айниқса, ёшларимизни бирлаштиришга ўз ҳиссасини қўшмоқда.

Рақамлаштиришнинг жамиятга чуқур кириб бориши натижасида глобал медиа майдонида рақобатбардош фаолият юритишга қодир ижтимоий тармоқлар яратиш муаммо бўлса, юртимиз ҳудудида фаолият юритаётган ОАВнинг ушбу тармоқлардан унумли фойдаланиши соҳа муаммосига айланди. Бундай вазиятда жаҳон ахборот маконига тўғридан-тўғри чиқиш, аудитория, яъни абонентлар сони ва географиясини бир неча бор кенгайтириш борасида ижтимоий тармоқлар етакчи ўринга чиқиб олди ҳисоби. Хусусан, ижтимоий тармоқларнинг мамлакат имижини шакллантириш, яъни мустақил давлатимизда эришилган оламшумул ютуқларни дунёга кенг тарғиб қилишдаги ўрни тобора ортиб бормоқда.

МЕТОДОЛОГИЯ. Айрим хорижлик тадқиқотчилар рақамлаштириш ва замонавий ахборот билан таъминлаш жараёнидаги инновацияларнинг экспоненциал тарқалиш босқичларини муҳим ҳолат сифатида талқин қилишди. Мутахассисларнинг фикрича, ахборот-коммуникация инфратузилмаси ва технологиялари улар ўртасида айланаётган ахборот оқими билан бир-бирига узвий боғланган, юқори технологик қурилмалардан ташкил топган ягона рақамли маконга интеграциялашуви сифатида намоён бўлмоқда. Ижтимоий жараёнлар чуқурлашуви эса воситачиликка айланиб, алгоритмлар, автоматлаштирилган маълумотларни қабул қилиш, қайта ишлаш ва турли хил техник инфратузилмалар ёрдамида қурилади [2,-Б.248], унинг ўлчамлари (макон, вақт ва дунёвий билимни тўплаш ва тарқатиш) ўзгартириб борилади. Зеро, социологлар учун бундай таркибий ўзгаришларнинг ижтимоий жиҳатлари ва инсон фаолиятидаги натижалар оқибатлари муҳим аҳамият касб этади.

Шу нуқтаи назардан рақамли жамиятда Интернет тармоқлари, унинг имкониятлари индивиднинг ижтимоий борлиғи, тафаккур чегараларини кенгайтириб, воситалаштирилган ижтимоий ўзаро мулоқот қилишнинг асосий усулларида бирига айланмоқда. Бироқ, бу имкониятлар ўз навбатида, янги ижтимоий муаммоларни ҳам юзага келтирмоқда: тенгсизликнинг янги шакллари пайдо бўлиши, шахсий ҳаёт ва давлат чегараларини тан олмайди ва ҳоказо. Бундай ҳолатда медиатизация ҳам янгилик сифатида намоён бўлиши мумкин. Бинобарин, Ахборот ўзаро таъсир субъектлари назоратидан чиқиб кетиши оқибатида ижтимоий ҳаётнинг вақтинчалиги технологик инфратузилма таъсирида тобора чуқур сингиб бормоқда. Инсон фаолиятига оид махсус маълумотлар, технологиялар ижтимоий тараққиётга хизмат қилувчи дунёвий билимни тўплаш, уни қайта ишлаш ва тарқатишнинг асосий манбаига айланди. Алгоритмлар орқали рақамли жамиятдаги дунёвий билим кейинчалик тижорат ёки ташкилотчилик, бошқарув мақсадида фойдаланиш учун тўпланади. Рақамли жамиятда ахборот мажмуасининг ўзига хос хусусияти одамлар ундан ихтиёрий равишда самарали фойдаланиш орқали такомиллаштиришга эришилади.

АСОСИЙ ҚИСМ. Сунъий интеллект технологиялари, булутли ҳисоблаш ва бошқаларнинг ривожланиши жамиятнинг кейинги рақамли трансформациясига ёрдам беради. Аслида сунъий интеллект — инсон кўникмаларини қайта ишлаб чиқариш учун мўлжалланган дастурлар тўплами ҳисобланади. Сунъий интеллект мавжуд муаммоларга ечим топиш, режалаштириш, билим олиш, ўз устида ишлаш каби вазифаларни ўз вақтида ва тўлиқ бажаришга ёрдам берадиган қобилиятдир. Кенг маънода сунъий интеллект мураккаб муаммоларни ўрганиш ва ҳал қилишга қодир бўлган таҳлилий тизимларни ишлаб чиқиш фанининг бир тармоғи ҳисобланади. Тор маънода эса сунъий интеллект компьютернинг инсон тафаккурига асосланган ўргатиш технологиясидир. Умуман олганда, сунъий интеллект олинган маълумотлар асосида муайян хулосалар чиқаришга қодир бўлган моделлар ва усуллар тўпламидир.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, бизнингча, рақамли жамият – инфратузилмаси рақамли технологиялар, яъни илмий асосланган маълумотлар ва сунъий интеллект технологиялари, алгоритмлар ва алгоритмик тизимлар, булутли ҳисоблаш ва бошқалар орқали ишлайдиган

тармоқ тузилмалари ва платформаларини ўзаро таъсиридаги шакли. Зеро, рақамлаштириш технологиялари ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларига кириб бориши ва интеграциялашуви рақамли жамиятнинг муҳим хусусиятидир. Шу боис, рақамлаштиришни 4 та жараёнларини қуйидаги комбинация асосида қўриб чиқиш мумкин: 1) тармоқлаштириш; 2) маълумотларни узатиш; 3) платформалаштириш; 4) алгоритмлаштириш. Бошқача айтганда, уларнинг ҳар бири рақамли жамият технологик инфратузилмаси элементлари – тармоқлар, илмий асосланган маълумотларни йиғиш технологиялари, платформалар ва алгоритмларга асосланган. Ушбу технологик инфратузилма, ўз навбатида, рақамли жамиятнинг механизмлари уланишини унинг мураккаблиги ва ҳаракатчанлигини амалда таъминлайди [3,-Б.192].

Хорижлик мутахассис М.Кастелс тармоқланиш феноменига бағишланган тадқиқотида замонавий дунёдаги ижтимоий ҳаётнинг моддий асослари ўзгаришига гувоҳ бўлиб, ахборот оқимлари сингиб кетган ва реал вақти сингиб кетган макон атрофида ташкил этилган [4,-Б.594]. Рақамлашган ахборот тармоқлари ҳудудий ва институционал чегараларни енгиб ўтиб, жамият инфратузилмасини яратади. Шу нуқтаи назардан рақамлашган жамият ўз моҳиятига кўра глобал жамият ҳисобланади. Аммо жамият тизимлари глобал хусусиятига қарамай, ҳамма ҳам унга киритилмаган, чунки деярли инсониятнинг 40% ҳали ҳам Интернет тармоқларига кириш, жадаллашган шароитда ахборот қабул қилиш имконига эга эмас [5,-Б.100]. Рақамли жамиятда ижтимоий тенгликнинг янги майдони сифатидаги дастлабки тушунчалар ўтмишда қолиб, тармоқ ғояси табиий, деб қабул қилинмоқда. Чунки “ҳамма нарса Жаҳонда атроф-муҳит билан ўзаро боғлиқ бўлганидек, ижтимоий тармоқ ҳам кўринмас тузилишдан иборат мукамал жараёндир” [6,-Б.290].

Бироқ, рақамли жамиятда замонавий платформаларни бошқариш марказлаштирилган бўлиб, баъзи йирик марказларга бўйсунди, бу ҳолат назорат ва цензурани кучайтиради, шунингдек, Интернет тармоғида ахборот оқимини муайян даражада тартибга келтиради. Бунга сабаб, «Интернет тармоғи инфратузилмасидан мунтазам фойдаланувчиларга глобал ҳажмдаги маълумотлар мажмуаси абонентлар мақсади учун имкон бериб, бу уларнинг шахсий ҳаётига жиддий таъсир ўтказди, баъзан эса таҳдид ҳам солади» [7,-Б.50].

Шу боис рақамли жамиятда коммуникатив имкониятлар хилма-хил ва очиқ бўлиб, у ўз навбатида тармоқ тугунлари бўлган турли манбалардан олинadиган ахборотни тизимлаштириш ва бирлаштиришга имкон беради. «Ахборот мазмуни ва мақсадларини умумлаштириш натижасида инсон онгида содир бўладиган ўзгаришлар, ўз навбатида, тармоқлар орқали узатиладиган ахборот оқимларига боғлиқ бўлганлиги сабабли ахборот эгаларига тегишлидир», [8,-Б.594] деб ҳулоса қилган М.Кастеллс. Кредит карталари маълумотлари, молиявий операциялар, телефон қўнғироқлари, Интернет тармоғига уланган ҳар қандай компьютер фаолияти, турли даражадаги кидирувлар, электрон почта, ижтимоий тармоқ сайтларидаги ўзаро алоқалар ягона алоқа муҳитига бирлаштирилганда — рақамли кузатув унинг ажралмас элементига айланади. Тўлиқ рақамли кузатувни амалга ошириш учун ахборотнинг бундай мисли қўрилмаган даражадаги тарқалиши учун вужудга келган шарт-шароитлар, давлатда инсон интеллект натижаларининг ижтимоий борлиқда намоён бўлишидир.

Тармоқлашувнинг тизимли ўсиши натижасида содир бўладиган ижтимоий ўзгаришлар муайян даражада Интернет орқали тарқалаётган ахборот технологиялари билан боғлиқ. Глобал тармоққа уланган сенсорлар ахборотни тўплаш, унинг жойлашувини аниқлаш, унга жавоб бериш ва қурилмаларнинг ўзаро таъсир қилиш имкониятлари ишлатилади. Шу боис сенсорлар ва трансмиттерлар алоқа тармоғидаги актёрларга айланиб, бу аслида объектлар ва сенсорлар, яъни мақсад ҳамда вазифаларни шакллантириш учун зарур бўлган янги тизим эканлигини англатади [9,-Б.292]. Дарҳақиқат, рақамли жамиятда ахборот тизимининг гибрид тармоқлари ҳам шаклланиб, унда одамлар бир-бирига маълумотлар узатади, уни қабул қилади. Бироқ, ҳар

бир инсон турли хил объектлар билан алоқада яъни объектлар, ўз навбатида, бир-бирига узвий боғланган бўлади.

Шу нуқтаи назардан М.Кастеллс глобал назорат бюрократиясининг пайдо бўлишини қайд этиб, Интернет тармоғидаги фаолият ўз фаолияти ҳақидаги маълумотларни ихтиёрий равишда абонентларга узатиш, яъни корпорациялар учун зарур маълумотлар манбаи ҳисобланади. Бундай мазмундаги ахборот аслида асосий товар миссиясини бажариб, Интернет тармоғи билан шуғулланувчи компаниялар мазкур бизнес моделнинг асоси ҳисобланади [10,-Б.292]. Мулоқот эркинлиги ва аниқ маълумотларнинг компаниялар ўртасидаги концентрацияси турлича зиддиятда ифодаланган парадокс мавжуд бўлади. Рақамли жамиятда тижоратлаштиришнинг мураккаблиги субъектлар ўртасидаги барча маълумотлар устидан назоратни таъминлайди [11,-Б.704]. Натижада алоқа тармоқларининг ишлаши рақамли жамиятнинг ахборот оқими ўлчовини яратади. Ушбу тармоқ ўлчови унинг ўзаро боғлиқлигини акс эттириб, ахборотни қабул қилиш, уни узатиш жараёнида назоратнинг кучайишига, хусусий ва жамоат ташкилотлардаги доимий чегараларни бузишга, ижтимоий тенгсизликнинг ўсиши ва бошқа салбий ҳолатларга олиб келади.

Рақамли жамиятда қўлланувчи, “датификация” (“datafication” инглиз тилида) атамаси 2013 йилда “ҳодисаларни таҳлил қилиш мақсадида таҳлилий жадваллар тузиш учун миқдорий форматда тақдим этиш жараёни” сифатида илмий муомалага киритилган. Бошқача айтганда, “Датификация” маълумотни рақамли шаклда қайд этиш, деган маънони англатади [12,-Б.304]. Рақамлаштириш технологиясини ишлаб чиқиш, ўз навбатида маълумотларни аниқлашнинг катализатори бўлди. Датификация – ижтимоий жараён, чунки унинг ёрдами билан инсон хатти-ҳаракатларини “визуаллаштириш”, деярли ҳар қандай фаолият турини маълумотларга айлантириш имконини беради. Шу нуқтаи назардан датификация ҳақида “ижтимоийлик ва ижтимоий хулқ-атворни тушуниш учун янги парадигма” [13,-Б.208] ҳисобланади. Шахснинг кунлик тажрибаси бир қисмини рақамли муҳитга ўтказди: дўстлик ва ижтимоийлашув ижтимоий тармоқ сайтлари алгоритмлари томонидан яратилиб, қўллаб-қувватланади, “кузатувчилар” ва “ретвитлар”, яъни фойдаланувчилар оқишлари орқали обрў ва машҳурликка эришилади, ўзаро профессионал алоқалар тизими орқали мустаҳкамланади. Платформаларда тўпланган маълумотлар учинчи шахслар (фойдаланувчилар, хусусий сектор, давлат идоралари ва бошқалар) учун очиқ характер касб этади. Медиатлаштирилган ижтимоийлик ҳолати, яъни мавжуд маълумотлар қийматига асосланиб, янги субъектларнинг ривожланиши учун манба бўлиб хизмат қилади.

Хорижлик мутахассислар Н.Коулдрй ва В.Межиасларнинг қайд этишича, «Датификация 2 та жараённи бирлаштирадиган бўғин ҳисобланади. Датификация натижасида бир томондан, инсон ҳаёти фаолиятини миқдорий баҳолаш орқали маълумотларга айлантирса, иккинчидан, ушбу маълумотларнинг ҳар хил турдаги қийматларга айланишини таъминлайдиган мураккаб жараёндир» [14,-Б.1]. Демак, датификациянинг жорий қилиниши ижтимоий ҳаётни умумий миқдорий баҳолашга олиб келди. Рақамлаштириш жараёни ёки бундай характердаги кўрсаткичлар ижтимоий қийматни аниқлашнинг универсал воситасига айланмоқда. Чунки улар шахс фаолияти баҳоланиши жараёнида ислохотларнинг барча актёрлари иштирокини баҳолашга имкон беради.

Социолог олим Д.Беер фикрича, “Кўрсаткичлар замонавий ҳаётни бошқаришнинг муҳим ва кучли қисмидир” [15,-Б.223]. Шу нуқтаи назардан, рақамли кўрсаткичлар нафақат миқдорий шаклланиш билан боғлиқ, балки таъсир имконияти ва бошқаруви, ижтимоий қадрият ва ҳокимиятнинг ўзаро муносабатларини акс эттирувчи, яъни ўзини намоён қилиш усуллари таъсир қилувчи комплекс жараёндир. Бунда муайян қарорлар натижаси ҳисобланган ахборотни истеъмолчиларга етказиш, қонуний ва эътиборга лойиқ, деб ҳисобланган хулосаларни аниқлаш

учун киёслаш ўлчовларидан самарали фойдаланиш орқали намоён бўлади. Бироқ, назорат ва бошқарув учун зарур бўлган рақамли маълумотлардан нафақат давлат идоралари, балки хусусий фирма, ташкилот ҳам фойдаланишади. Рақамли жамиятда индивид ихтиёрий равишда фаолиятини миқдорий баҳолашни танлаб, ўзи ҳақидаги маълумотларни бошқаларга тақдим этиши натижасида беихтиёр “ўзини бошқариш ва кузатиш лойиҳаси”га айлантиради [16,-Б.9].

Бу борада С.Маунинг “метрик жамият” атамаси барча ижтимоий жараён ва ҳодисаларнинг миқдорий баҳосини, шунингдек, шахснинг ўзига хослигини билдиради [17,-Б.200]. Унинг фикрича, миқдорни аниқлаш рейтинглар ва рейтинг тизимларини яратиш, тарқатиш, янги кўрсаткичлар ишлаб чиқиш, уни жорий этиш ва баҳолаш тизимларидаги механизмлардан фойдаланиш, яъни ўз-ўзини назорат қилиш амалиёти ўз ичига олади. Бу оптималлаштириш, рационализация ва маҳсулдорликни оширишнинг неолиберал мантиғи ҳисобланиб, натижада энг яхши кўрсаткичлар учун курашнинг авж олишига олиб келади [18,-Б.401]. Шу нуқтаи назаридан миқдорий ўз-ўзини тавсифлаш нафақат илгари мавжуд бўлган ижтимоий воқеликнинг кўриниши, балки янги механизмлар (тавсиялар, шарҳлар, рейтинглар) ёрдамида мавжуд ижтимоий фарқларни яратиш усулига айланади.

Дарҳақиқат, рақамли жамиятда дастурий таъминотга асосланган алгоритмларда ишлайдиган санок сонли қурилмалар мазмуни, уларнинг амалиётдаги зарурлигига оид турли фикрлар мавжуд.

Шу нуқтаи назардан алгоритмларни тақсимлаш шартининг муҳим жиҳати илмий асосланган маълумотларни датификация қилишдан иборат. Бунда алгоритмлар нафақат ҳажми жиҳатидан улкан, балки тузилиши жиҳатидан ҳам жуда мураккаб бўлиб, ҳатто, инсон мантиғига тушунарсиз маълумотлар билан ишлайди. Хусусан, Э. Эспосито алгоритмларга янги ижтимоий агентлар сифатида ёндашишни таклиф қилади. Машҳур олимнинг фикрича, муайян ижтимоий муаммоларни ҳал қилиш учун воситалар (машиналар, рақамли қурилмалар) ва алоқа шериклари (ботлар, овозли хабарчилар ва бошқалар) сифатида ишлайди [19,-Б.249]. Бунда муаммо уни қарор қабул қилишда қанчалик мустақил бўлиши жуда муҳим. Чунки алгоритмлар одамлар томонидан дастурлаштирилган. Демак, алгоритмларнинг ижтимоий аҳамияти ахборотни яратиш ва узатиш имконияти билан белгиланади. Э.Эспосито биз сунъий алоқа ҳақида гапирамиз, деб хулоса қилади, яъни алгоритм ахборотнинг мазмун-маъносини тушунмайди ва хабарларни талқин қилишга қодир эмас.

Бинобарин, алгоритмлар фақат ахборотни ўз ичига олган код асосида тасвирлаб бермайди, балки улар башорат қилиб янги маълумотлар конфигурациясига таъсир қилади. Бошқача айтганда, инсон тафаккурида атроф-муҳитни идрок этишнинг янги усуллари пайдо бўлади, яъни стереотиплар қайта ишлаб чиқиши натижасида амалиёт ва дунёқарашлар қайта тикланиб, чексиз танловларга асосланган янги имкониятлар эшиги очилади [20,-Б.137]. Масалан, ахборотни қидирув тизимлари сўрови орқали кўпроқ фойдаланувчи учун энг мос манба ва унга фойдали бўлишига хизмат қилиши мумкинлигини прогноз қилиб, энг кўп сўраб мурожаат қиладиган қидирув сўров рейтинги натижасига ҳам таъсир қилади. Шу боис қидирув сўров натижалари нафақат “маълумот” сифатида кўриб чиқилади, балки “ижтимоий маълумотлар” [21,-Б.230] базасидаги мавжуд ахборот ролини ҳам бажаради.

Аксарият алгоритмлар “назоратдан чиқиб кетади”, чунки уларнинг иш натижаларини олдиндан прогнозлаш жуда қийин [22,-Б.14]. Жумладан, зарур маълумот қидириш сўровини киритган фойдаланувчи (абонент) учун унинг натижалари — жойлашуви ва қидирув тарихига қараб фарқ қилиши мумкин. Бу борада Р.Китчиннинг фикрига кўра, “алгоритмларни холис ахборот манбаи ёки қарор қабул қилишнинг нейтрал ва автоном субъекти сифатида кўриб чиқиш мумкин эмас. Бунда қуйидаги 3 та омилни инобатга олиш зарур. Дастлаб қўшимча қиймат яратиш ва тадбиркорлик мақсадида алгоритмлар ишлаб чиқилиб, амалга оширилади;

иккинчидан, шахсларнинг хулқ-атвори ва уларнинг афзалликларини шакллантиришни тартибга солишга ҳаракат қилинади; учинчидан, мавжуд мезонлар бўйича шахсларни аниқлаш, уни тартиблаш ва таснифлаш жараёнига хизмат қилади [23,-Б.29].

Рақамли жамиятда алгоритмик бошқарув механизмлари жаҳоннинг янги тасвирини белгила, улар куч ишлатиш, мажбурлаш ва ижтимоий назоратнинг янги механизмларини яратиш учун хизмат қилади. Муаммога бундай ёндашув тадқиқотчилар К.Катзенбах ва Л.Улбричтлар томонидан ижтимоий тартиб шакли сифатида белгиланган алгоритмик бошқарувнинг тарқалишини изоҳлашга қаратилган.

Натижада субъектлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни мувофиқлаштириш механизмлари махсус қоидалар ва мураккаб компьютер тартиб-қоидаларига асосланади [24,-Б.18]. Хорижлик мутахассислар алгоритмик бошқарувни алгоритмик тизимнинг шаффофлиги, унинг автономлиги даражаси масаласини муаммоллаштириш контекстида кўриб чиқишни таклиф қилиб, унинг бошқа бошқарув усуллариغا нисбатан алгоритмик бошқаруви ижтимоий очиклик учун катта имкониятларга эга эканлигини аниқлашган. Бироқ, амалда интеллектуал чекловлар, яъни техника машиналарни ўрганиш тизимларининг мураккаблиги ва тизимли тўсиқлар (тижорат сирлари, хавфсизлик, махфийлик муаммолари туфайли ва унга хизмат қилувчи алгоритмларнинг мавжуд эмаслиги) боис натижа кутилганда бўлмаслиги ҳам мумкин. Шу нуқтаи назардан алгоритмик назорат тартиб-қоидалари ижтимоий шаффофлик ва мавжуд ахборот кўлаmidан фойдаланишни чеклайди. Бироқ, бундай мураккаб жараёнда сиёсий мустақиллик даражаси рақамли жамият тараққиётида катта аҳамиятга эга. Чунки бошқарув режимлари қонунийлиги айнан қарор қабул қилувчининг масъулияти ва жавобгарлигига, унинг жамиятдаги профессионал (судья, шифокор, журналист, иктисодчи, тадқиқотчи, ва бошқалар) ролига ва унинг ахлоқий меъёрларга хизмат қилувчи субъект сифатида намоён бўлишига боғлиқ. Демак, алгоритмик тизимлар мустақил қарор қабул қилувчиларга нисбатан юқори даражадаги мустақилликни шакллантириши мумкин. Муаммога бундай ёндашув “иштирок этиш шкаласи” деб аталган вазиятни англатади. Бошқача айтганда, қарорлар индивид томонидан мониторинг қилинмайдиган тўлиқ автоматлаштирилган тизимлардан тортиб, у таклиф қилган қарорларни бажарадиган ёки тасдиқлайдиган тавсия тизимларигача бўлган мураккаб жараёни ўз ичига олади.

Бунинг натижасида алгоритмик тизимлар ижтимоий жараёнларнинг шаффофлигини ошириб, улар шахсни (автоматик равишда) аниқлаш, уни кузатиш, профиллаш ёки баҳолаш усуллари кўпинча реал вақтда ўзгартиради, яъни уларни кўринмас қилади. Шу боис автоматлаштирилган алгоритмик тизимлар шахс хатти-ҳаракатларини ўқийди ва таҳрирлайди, ҳатто, инсоннинг ҳис-туйғулари, унинг соғлиғи, имкониятлари ҳолатини ҳисоблаб экранга чиқариб, фойдаланувчининг профилини аниқлаш ва унга кўрсатиш учун энг мос маълумотлар ёки муайян шахсга таклиф қилиниши мумкин бўлган мақбул ечимлар қаторини танлаш имконини беради. Бундай мураккаб жараёнлар “бошқалар” ва “индивидуаллик” тушунчаларини шубҳа остига кўиб, тизим асосан ўхшашлик принципи асосида ишлайди, индивидуал ва шунга ўхшаш “бошқалар” ўртасида умумий бўлган филларни яратади [25,-Б.114].

Бундан ташқари Э.Паризер томонидан таклиф қилинган “филтр пуфакчалари” концепцияси нуқтаи назаридан алгоритмлар ишлашини таҳлил қилишда муайян даражада қизиқиш уйғотади. “Филтр пуфакчаси” концепцияси муаллифлаштирилган кидирув процедураси сифатида белгиланади. Бунда веб-сайт алгоритмлари маълум бир фойдаланувчи учун рақамли ёндашув асосида унга қандай маълумотлар қизиқарли бўлишини аниқлайди. Мазкур жараёнда баҳсли жиҳат шундаки, алгоритмик шахс фаолияти асосан кўринмас ва назоратдан ташқарида содир бўлиб, фойдаланувчи фақат “яқин, бироқ номаълум” ҳолатдаги

муҳитда иш юритади. Э.Паризернинг фикрича, Интернет тармоғи ва ундаги ахборот имижи тобора мунозарали бўлиб бормоқда: “У бизнинг кимлигимизни билиши мумкин, бироқ, биз ўзимизни у бизни ким, деб ўйлашини ва бизнинг маълумотларимиздан қандай ва қандай мақсадда фойдаланишини билмаймиз. Бунда шахсий ҳаётимиз устидан кўпроқ назорат қилиш учун мўлжалланган технология аслида уни бу назоратни биздан олиб ташлайди”. Демак, алгоритмлардан фойдаланувчиларга оид маълумотларни тўплашни оптималлаштириш, ушбу ахборотни тартиблаш ва шарҳлашга ёрдам бериш учун ишлатиш мақсадга мувофиқ.

ХУЛОСА. Рақамли жамиятда сунъий интеллект иқтисодиёт ва ижтимоий соҳаларнинг деярли барчасида қўлланилади. Бизнингча, гарчи сунъий интеллект ривожланиши учун рақамли жамиятда ижтимоий ва иқтисодий шарт-шароитлар, имкониятлар яратилса-да, бироқ, барча соҳаларда ечилмаган муаммо ва турли кўзда тутилмаган сақланиб қолади. Жаҳон мамлакатларида сунъий интеллект бозори кенгайиб, бундай қурилмалардан инсон учун зарур бўлган ахборот тарқатишда фойдаланилмоқда. Хусусан, мижозлар билан ишлаш, омборхона ва таъминот занжирини автоматик бошқариш, ақлли тавсиялар ва чат-ботлар учун қўлланилмоқда.

Умуман олганда бутунги кунда алгоритмли ёндашув билан ахборот хавфсизлигини таъминлаш ва миллий сайтларни ривожлантириш ҳамда аҳолига сифатли иш топиш имконини берувчи ва жамиятнинг ижтимоий ривожини юқори даражада ошириши мумкин бўлган сунъий интеллект доирасида тадқиқотларга катта туртки бериш мумкин.

Адабиётлар рўйхати

1. Тоффлер Э. Революционное богатство 2006. - Москва: “АСТ”, 2007. – С. 576.
2. Hepp A. Deep Mediatization. Routledge, London: Pluto Press, 2019. – P. 248.
3. Добринская Д.Е. Цифровое общество в социологической перспективе // Вестник Московского университета. Сер. 18: Социология и политология. 2019. Т.25. №4. С.175–192.
4. Castells M. The Rise of the Network Society: The Information Age: Economy, Society and Culture: Vol. I. Malden, MA; Oxford, UK: Blackwell, 1996. – P. 594.
5. Добринская Д.Е., Мартыненко Т.С. Цифровой разрыв в России: Особенности и тенденции // Мониторинг общественного мнения: Экономические и социальные перспективы. 2019. №5. -С.100.
6. Lovink G. Sad by Design: On Platform Nihilism. -London: Pluto Press, 2019. – P. 290.
7. Атанасов В. «Мы не хотим быть жертвами интернета»: Интервью с медиатеоретиком Гертом Ловинком. // Мониторинг общественного мнения: Экономические и социальные перспективы. 2019. №4. -С.50.
8. Castells M. The Rise of the Network Society: The Information Age: Economy, Society and Culture: Vol. I. Malden, MA; Oxford, UK: Blackwell, 1996. – P. 594.
9. Bunz M., Meikle G. The Internet of Things. Cambridge, -MA.: Polity, 2018. – P. 292.
10. Zuboff S. The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power. -New York: Public Affairs, 2019. – P. 704.

11. Castells M. The Rise of the Network Society: The Information Age: Economy, Society and Culture: Vol. I. Malden, MA; Oxford, UK: Blackwell, 1996. – P. 594.
12. Steinberg M. The Platform Economy. How Japan Transformed the Consumer Internet. Minneapolis. -London: University of Minnesota Press, 2019. – P. 304.
13. Dijck J. van. Datafication, Dataism and Dataveillance: Big Data between Scientific Paradigm and Ideology // Surveillance and Society. 2014. Vol.12. No.2. – P. 197–208.
14. Mejias U., Couldry N. Datafication // Internet Policy Review. 2019. Vol.8. No.4. – P. 1–10.
15. Beer D. Metric Power. -London: Palgrave Macmillan UK, 2016. – P. 223.
16. Ajana B. Introduction: Metric Culture and the Over-examined Life // Metric Culture: Emerald Publishing Limited, 2018. – P. 9.
17. Mau S. The Metric Society On the Quantification of the Social. Cambridge, -UK; Medford, MA: Policy Press, 2019. – P. 200.
18. Espeland W.N., Stevens M.L. A Sociology of Quantification // European Journal of Sociology. 2008. Vol.49. No.3. – P. 401.
19. Esposito E. Artificial Communication? the Production of Contingency by Algorithms // Zeitschrift fur Soziologie. 2017. Vol.46. No.4. – P. 249.
20. Willson M. Algorithms (and the) Everyday // Information Communication and Society. 2017. Vol.20. No.1. – P. 137–150.
21. Lupton D. Digital Sociology. -New York.: Routledge, 2015. – P. 230.
22. Kitchin R. Thinking Critically About and Researching Algorithms // Information, Communication & Society. 2017. Vol.20. No.1. – P. 14.
23. Kitchin R. Thinking Critically About and Researching Algorithms // Information, Communication & Society. 2017. Vol.20. No.1. – P. 29.
24. Katzenbach C., Ulbricht L. Algorithmic Governance // Internet Policy Review. 2019. Vol.8. No.4. – P. 18.
25. Broadbent S., Lobet-Maris C. Towards a Grey Ecology // The Onlife Manifesto (ed. L. Floridi). Cham: Springer International Publishing, 2015. – P. 114.

Feruza Qurbonova

**Botir Zokirov nomidagi Milliy estrada san'ati institutining
Yoshlar masalalari va ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'yicha birinchi prorektori**

Received 4th August 2025, Accepted 11th September 2025, Online 25th October 2025

TASVIRIY SAN'ATNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI VA ZAMONAVIY ELEMENTLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada tasviriy san'atning o'ziga xos xususiyatlari, uning tarixiy shakllanish bosqichlari hamda zamonaviy davrda yuzaga kelgan yangi tendensiyalar tahlil qilingan. Muallif san'atning ifoda vositalari, rang, shakl, kompozitsiya kabi asosiy elementlariga e'tibor qaratgan holda, bugungi kunda raqamli texnologiyalar, multimedia, installyatsiya va boshqa zamonaviy uslublarning tasviriy san'atga qanday ta'sir ko'rsatayotganini yoritib beradi. Maqolada shuningdek, an'anaviy san'at bilan zamonaviy yo'nalishlarning uyg'unlashuvi, ularning yosh avlodning estetik didi va madaniy dunyoqarashiga ta'siri haqida ham fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: *Tasviriy san'at, tarix, madaniyat, estetika, tafakkur, yoshlar, iste'dod, kompozitsiya, installyatsiya.*

ОСОБЕННОСТИ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА И СОВРЕМЕННЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ

Аннотация. В данной статье анализируются особенности изобразительного искусства, этапы его исторического формирования и новые тенденции, возникшие в современную эпоху. Автор, обращая внимание на основные элементы искусства, такие как средства выражения, цвет, форма, композиция, освещает, как цифровые технологии, мультимедиа, инсталляция и другие современные методы влияют на изобразительное искусство сегодня. В статье также рассматривается сочетание традиционного искусства с современными тенденциями и их влияние на эстетический вкус и культурное мировоззрение молодого поколения.

Ключевые слова: *Изобразительное искусство, история, культура, эстетика, мышление, молодежь, талант, композиция, инсталляция.*

PECULIARITIES OF FINE ARTS AND MODERN ELEMENTS

Annotation. This article analyzes the characteristics of fine arts, its historical formation stages, and new trends emerging in the modern era. The author, focusing on the main elements of art, such as means of expression, color, form, composition, highlights how digital technologies, multimedia, installation, and other modern methods influence fine arts today. The article also examines the integration of traditional art with contemporary trends and their impact on the aesthetic taste and cultural worldview of the younger generation.

Keywords: *Fine arts, history, culture, aesthetics, thinking, youth, talent, composition, installation.*

Kirish. Yangi O'zbekistonda milliy madaniyatning barcha sohalarini qo'llab-quvvatlash, ma'naviy-ma'rifiy islohotlarni chuqurlashtirish, badiiy-barkamol san'at asarlari yaratish orqali xalqimiz, ayniqsa, yosh avlod ongiga ezgu g'oyalarni singdirishga jiddiy ahamiyat qaratilib, ushbu vazifalarni amalga oshirishda teatr san'atining ijodiy va ijtimoiy funksiyalaridan foydalanish ijobiy samara bermoqda. "Har bir suveren davlat o'zining betakror tarixi va madaniyatiga egadir. Bu tarix, bu madaniyatning haqiqiy ijodkori, yaratuvchisi esa haqli ravishda shu mamlakat xalqi hisoblanadi"[1].

Insoniyat ma'naviy madaniyatining tarkibiy qismi san'atdir. U musiqa, teatr, kino, badiiy adabiyot, xareografiya, tasviriy va amaliy bezak san'ati kabi boshqa turlarini o'z ichiga oladi. San'atning har bir turi o'z oldiga qo'yilgan vazifalarni aks ettirishda har xil vositalardan foydalanadi masalan, adabiyot – so'zdan, musiqa – tovushlardan, tasviriy san'at – rang va chiziqlardan va hokazo. Shu bilan birga, har bir san'at turi, o'z ichida yana xillarga va janrlarga bo'linadi. San'atni tushunish uning kishilar hayotidagi rolini aniqlash masalasi butun madaniyat tarixi davomida keskin bahs, tortishuvlarga sabab bo'lib kelgan[2].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. San'atning eng qadimiy va keng tarqalgan turlaridan biri tasviriy san'atdir. Odatda real borliqni badiiy obrazlarda mavjud predmetlarni tabiiy shaklini o'ziga o'xshatib umumlashtirib ifodalaydi hamda predmetlarning hajmi, o'zaro fazoviy joylashuvini va hokazolarda aks ettiradi.

Tasviriy san'atning asosiy xususiyatlari uni boshqa san'at turlaridan ajratib turadi:

1. Obrazlilik – Tasviriy san'at asarlari muayyan predmet va hodisalarni real yoki timsollashtirilgan obrazlar orqali aks ettiradi. Har bir rasm, haykal yoki grafik asar o'ziga xos g'oyaviy-estetik ma'no kasb etadi.
2. Statik xarakter – Musiqa va teatr san'atidan farqli ravishda tasviriy san'at asari bir lahzani, muayyan holatni yoki harakatni muqim tarzda ifodalaydi. Bu orqali tomoshabinning tafakkuri va tasavvurini faollashtiradi.
3. Kompozitsiya va format – Har bir tasviriy san'at asarida tasvirlar muayyan kompozitsion qonuniyatlarga asoslangan holda joylashtiriladi. Rang, shakl, nur, soyalar va tafsilotlar bir-birini to'ldiradi va umumiy g'oyaga xizmat qiladi.
4. Material va texnika xilma-xilligi – Tasviriy san'atda moybo'yoq, akvarel, guash, ko'mir, mozaika, bronza, marmar kabi turli materiallar va texnikalardan foydalaniladi.

Tahlil va natijalar. XX-asr boshida vatanimizga Yevropa tipidagi zamonaviy tasviriy san'at turlari kirib keldi. Avangard, impressionizm, realizm kabi yangi yo'nalishlar, oqimlar va badiiy

maktablar an'analariga qiziqish kuchaydi. Turkiston o'lkasida ijod qilgan rassomlar uchun turli tashqi kuzatuvlardan holi, erkin ijodiy muhit yaratilgan edi. Ular Sharq an'analari va milliy madaniyatini anglashga, his qilishga intildilar. Rassomlar dunyoviy mavzular bilan birga folklor an'alariga ham murojaat qildilar.

1920-yillar tasviriy san'atida ijodiy erkinlik hukm suradi. Yurtimizga tashrif buyurgan bir qator rus rassomlari uchun O'zbekiston ularning ikkinchi vataniga aylanadi. Xorijiy rassomlar aynan vatanimizda ijodkor sifatida shakllanib, o'zbek tasviriy san'at maktabining yuzaga kelishiga salmoqli hissa qo'shdilar[3].

S.Yudin, I.Kazakov, L.Burelarning ijodida etnografik realizm va tasviriy hujjatchilikning o'ziga xos uslubi yuzaga keladi[4].

Rassomlar xalqimiz folklorining mistik qarashlari, sehr joduga burkangan sirli olam sinoatlarini o'rganishga intildilar. Bu davr rassomlarini shartli ravishda bir qancha ijodiy guruhlariga bo'lib tadqiq etish maqsadga muvofiq.

A.Volkov boshchiligida milliy simbolizm, kubofuturizm yo'nalishida O'.Tansiqboyev, A.Podkovirov va boshqalar Yevropa, rus va milliy mentalitetni uyg'unlashtira olganlar. Ayniqsa, A.Volkovning mashxur asarlarida yorqin rang ritmi ijtimoiy makondan tashqaridagi meditatif va mistik fazoni falsafiy ifoda etadi.

Xulosa va takliflar. Globalalshuv davri XXI-asr tasviriy san'atida an'anaviy ifoda vositalari bilan birga quyidagi zamonaviy elementlar ishlatilmoqda:

Raqamli san'at (digital art) – Kompyuter texnologiyalari asosida yaratilayotgan asarlar san'atning yangi sahifasini ochdi. Grafik dizayn, 3D modellash, video-art va raqamli kollajlar mashhurlik kasb etmoqda.

Installyatsiya va performans san'ati – Bu yo'nalishlarda asar biror joyda vaqtincha o'rnatiladi yoki jonli san'at ko'rinishida namoyish etiladi. Bunda tomoshabin san'at bilan bevosita muloqotga kirishadi.

Interaktiv san'at – Texnologiyalar orqali yaratilgan asarlarda tomoshabinlar faol ishtirok etadi. Masalan, sensorli ekranlar, QR kodlar orqali animatsiyalarni faollashtirish va h.k.

Ekologik va kontseptual san'at – Ko'plab zamonaviy rassomlar jamiyatdagi ekologik muammolar, inson huquqlari, urush va tinchlik, ijtimoiy tenglik kabi dolzarb mavzularni o'z asarlarida aks ettirmoqda.

Virtual va kengaytirilgan reallik (VR/AR) – Ko‘zoynaklar yordamida tomoshabinga san’at asarini virtual muhitda ko‘rish yoki interaktiv tarzda tajriba qilish imkonini beruvchi texnologiyalar san’atga yangi nafas olib kirmoqda.

Tasviriy san’at hamma vaqt rivojlanib boruvchi, odamlar va texnologik taraqqiyot bilan uyg‘un holda shakllanadigan san’at turidir. Uning o‘ziga xos xususiyatlari asrlar mobaynida saqlanib qolayotgan bo‘lsa-da, zamonaviy elementlar unga yangi ruh, yangi mazmun olib kelmoqda. Bugungi kunda rassomlar an’anaviy ifoda uslublari bilan bir qatorda, yangi texnologiyalarni ham samarali qo‘llab, san’atga zamonaviy qarashlar olib kirishmoqda. Bu esa tasviriy san’atning doimiy ravishda yangilanishda davom etayotgan, tabiiy va ta’sirchan san’at turi ekanligini yana bir bor namoyon qiladi.

Tasviriy san’at inson onggi va estetik tafakkurining shakllanishida beqiyos ahamiyat kasb etadi. Bu san’at asarlari insoniyatning ilk madaniy birligi va badiiy mushtarakligidan darak beradi. San’at asarlari faqat go‘zallikni emas, balki ijtimoiy-falsafiy g‘oyalarni ham mujassamlashtiradi. Poleolit davr san’atida inson hayotining oddiy, ammo mohiyatli jihatlari timsollar orqali ifodalanadi. Shuningdek, bu davrda hayotdagi eng zavqli lahzalar va jamiyatning ilg‘or g‘oyalari ta’sirida yaratilgan estetik timsollar mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz: O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag‘ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo‘shma majlisidagi nutq. – Toshkent: O‘zbekiston NMIU, 2016. – 7 b.
2. Abdirasilov S. F. Tasviriy san’at o‘qitish metodikasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2012. – 9 b.
3. Oqilova K. Sahrodagi Luvr: kolleksiya tarixi va uning o‘ziga xosligi // *San’at* jurnali. – 2017. – № 2. – B. 4–9.
4. Hakimov A. A. O‘zbekiston san’ati tarixi: qadimgi davr, o‘rta asrlar, hozirgi zamon. – Toshkent: Zilol buloq, 2022. – 396 b.

Tukhtayeva Shahinabonu Shukhrat kizi

Student at BukhSPI, Uzbekistan

shaxinatuxtayeva20@gmail.com

Received 4th August 2025, Accepted 11th September 2025, Online 25th October 2025

MARKAZIY OSIYO MAMLAKATLARIDA TOZA ICHIMLIK SUVI MUAMMOSI

Annotatsiya: maqolada Markaziy Osiyo mintaqasida toza ichimlik suvi ta'minoti muammosining zamonaviy holati ilmiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Shuningdek, mintaqaning qadimiy davrlardagi gidrologik sharoitlari, irrigatsiya tizimlarining rivojlanishi va suvni boshqarish tajribasi ko'rib chiqiladi. Maqolaning maqsadi hozirgi kundagi suv tanqisligi va uning oqibatlarini tarixiy kontekstda o'rganish, shuningdek, muammoning yechimiga ilmiy asoslangan yondashuvlarni taklif etishdir.

Kalit so'zlar: Markaziy Osiyo, toza ichimlik suvi, suv tanqisligi, irrigatsiya, gidrologiya, iqlim o'zgarishi, suvni boshqarish.

ПРОБЛЕМА ЧИСТОЙ ПИТЬЕВОЙ ВОДЫ В СТРАНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация: В статье на основе научных источников анализируется современное состояние проблемы обеспечения чистой питьевой водой в регионе Центральной Азии. Также рассматриваются гидрологические условия региона в древние времена, развитие ирригационных систем и опыт управления водными ресурсами. Целью статьи является изучение текущего дефицита воды и его последствий в историческом контексте, а также предложение научно обоснованных подходов к решению проблемы.

Ключевые слова: Центральная Азия, чистая питьевая вода, дефицит воды, ирригация, гидрология, изменение климата, управление водными ресурсами.

THE ISSUE OF CLEAN DRINKING WATER IN CENTRAL ASIAN COUNTRIES

Abstract: The article analyzes the current state of the clean drinking water supply problem in the Central Asian region based on scientific sources. It also examines the hydrological conditions of the region in ancient times, the development of irrigation systems, and water management experience. The aim of the article is to study the current water scarcity and its consequences in a historical context, as well as to propose scientifically based approaches to solving the problem.

Keywords: Central Asia, clean drinking water, water scarcity, irrigation, hydrology, climate change, water management.

INTRODUCTION

Central Asia has long been one of the important centers of civilization. The geographical location and natural-climatic conditions of the region have consistently ensured a high demand for water resources. In arid and semi-arid landscapes, with scorching summers and cold winters, water has been a vital necessity for sustaining and developing life. Currently, the demand for clean drinking water in the Central Asian countries (Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan, and Uzbekistan) is sharply increasing due to factors such as population growth, industrial development, and global climate change. This situation poses a serious threat to the ecological stability, economic development, social well-being, and even political stability of the region.

METHODS

The unique natural and geographical conditions of Central Asia have made water management and the development of irrigation systems a vital necessity since ancient times. The rivers, formed by the melting of glaciers and snow in the mountains, the main sources of water for the region, supplied water to the oases. Archaeological findings, historical manuscripts, and ethnographic data reliably show that complex and skillfully constructed irrigation structures existed in this territory even in the millennia BC.[1] Agriculture was the basis of the economy in ancient states such as Khorezm, Sogdiana, Bactria, and Margiana, located in the vast river basins of the Amu Darya and Syr Darya. Extensive irrigation systems, such as canals stretching hundreds of kilometers, sturdy dams, reservoirs, and water distribution networks, were widely developed in these areas. For example, the huge irrigation canals like "Kyzylkum" found in ancient Khorezm demonstrate the high level of hydrotechnical knowledge and experience present in that era.[2] Cities that flourished along the Great Silk Road as caravan stations and trade centers (Samarkand, Bukhara, Merv, Urgench, Termez, and others) also had complex irrigation systems to ensure a stable water supply for the population and to establish productive agriculture. In arid conditions, unique hydraulic structures – *kariz* (underground canals) – were widespread for the rational use of groundwater, transporting water over long distances by natural flow.[3] In ancient Central Asian societies, there were specific traditional principles and rules for the fair distribution of water and the rational and economical use of irrigation systems. Ownership of water and the rights to use it were strictly regulated by communities, village elders, and the state. The inappropriate waste or pollution of water was condemned and punished.

RESULTS

Today, the Central Asian countries face a number of extremely serious problems in the field of clean drinking water supply. The majority of the region is located in arid and semi-arid areas with a sharply continental climate. As a result of global climate change, the accelerated melting of glaciers in the mountains, significant changes in precipitation levels, and rising air temperatures are leading to a gradual decrease in water resources.[4] The flow of the main rivers, such as the Amu Darya and Syr Darya, which are vital arteries of the region, has also significantly decreased due to the intensive use of water for hydropower purposes by the upstream countries (Tajikistan and Kyrgyzstan) and excessive

water withdrawal for irrigation needs in the downstream countries (Uzbekistan, Turkmenistan, and Kazakhstan).

Uncontrolled discharge of harmful industrial waste, agricultural runoff (mineral fertilizers, pesticides, herbicides), and untreated municipal wastewater from settlements are seriously and extensively polluting rivers, lakes, reservoirs, and groundwater.[5] This situation drastically reduces the quality of existing clean drinking water resources and poses a serious threat to the health of millions of people. In many cities and villages, water supply systems (pipelines, pumping stations, treatment facilities) are physically outdated, depreciated, and in serious need of repair. This leads to a large amount of water waste (up to 30-50% in some areas), reduced water pressure, and secondary contamination of water (harmful substances seeping in from old pipes).[6] The insufficient development of constructive political and economic relations between the Central Asian states regarding the fair distribution and joint, rational use of transboundary water resources further complicates the problem.[7] The lack of a unified regional strategy and effective cooperation mechanisms in the field of water management hinders the efforts to address water scarcity and its consequences. The rapid population growth and increasing urbanization processes in the countries of the region are constantly increasing the demand for clean drinking water. The pressure on urban water supply systems is increasing, placing an additional environmental and economic burden on existing resources.

The existing problems in the supply of clean drinking water are leading to a number of serious negative consequences in the Central Asian countries. Various infectious diseases transmitted through poor-quality drinking water (typhoid fever, cholera, dysentery, hepatitis, etc.) are widespread among the population, especially vulnerable groups such as children, the elderly, and people with chronic diseases. This situation places a significant financial and human burden on the healthcare system, reduces the working capacity of the population, and negatively affects demographic indicators.[8] Water scarcity seriously hinders the sustainable development of important sectors of the economy such as agriculture (the main food production sector), industry (water-intensive industries), and energy (hydropower). In rural areas, water shortages lead to a sharp decline in agricultural productivity, disruption of food security, and a decrease in employment, which exacerbates socio-economic inequality. The excessive pollution and mismanagement of water resources lead to the degradation of unique ecosystems, the reduction of biodiversity, and the intensification of desertification processes.[9] The drying up of the Aral Sea and the sharp deterioration of the ecological situation around it remains one of the largest transboundary environmental disasters in the region, negatively impacting the health and livelihoods of millions of people. Growing competition for water resources can lead to social tension at local and regional levels. Injustice in water distribution, limited access to water, and the violation of rights to use water resources can increase public discontent and even lead to political instability.

DISCUSSION

The issue of clean drinking water in Central Asia is also being seriously discussed at the international level. The United Nations (UN) and its specialized agencies (UNDP, UNEP, WHO, UNESCO), the World Bank, the Asian Development Bank (ADB), the European Union, and other international and regional organizations, recognizing the urgency of this problem, are actively working to provide technical and financial assistance to the countries of the region, exchange experiences, and develop regional cooperation.

Within the framework of the UN Sustainable Development Goals, Goal 6 – "Clean Water and Sanitation for All" – is also extremely important for Central Asia. Various UN programs and initiatives are assisting the countries of the region in developing and implementing national strategies for water management, improving water quality, ensuring sanitation conditions, and adapting to climate change. Special attention is also being paid to creating and strengthening regional dialogue platforms for the management of transboundary water resources.

The World Bank and the Asian Development Bank are financing large investment projects in Central Asian countries to modernize water supply and sanitation infrastructure, introduce water-saving technologies, and improve water management systems. The banks also provide expertise and technical assistance in developing and implementing regional water management strategies.

Within the framework of its cooperation strategy with Central Asia, the European Union is implementing various programs and projects on sustainable water resource management, ensuring environmental sustainability, and adapting to the consequences of climate change. Special attention is being paid to supporting transboundary water dialogue, introducing water-saving technologies, and strengthening water quality monitoring systems.

Water issues are also being discussed and joint measures are being developed within the framework of structures established to promote regional cooperation (such as the Consultative Meetings of the Heads of State of Central Asia, regional economic cooperation programs). The active participation of international organizations provides significant financial, technical, and expert assistance to the Central Asian states in addressing the water problem. However, strengthening regional political will and mutual trust between states, as well as aligning national water management policies with international norms and standards, is also of great importance.

CONCLUSION

In conclusion, it can be said that effectively addressing the clean drinking water problem in Central Asia requires a comprehensive, long-term, and scientifically based approach. By rationally utilizing the rich experience in water management from ancient times and modern scientific achievements, through constructive cooperation between the countries of the region and the active participation of international organizations, Central Asia can preserve its unique water resources, use them rationally, and create a sustainable water supply for future generations.

References:

1. Herrmann, G. (1999). The Iranian Revival. British Institute of Persian Studies.
2. Tolstov, S. P. (1948). Ancient Khorezm: A Survey of the Monuments of a Highly Developed Irrigation Culture of Ancient Central Asia. Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, (3/4)
3. English Heritage. (2012). Water Management in the Iranian World. Swindon: English Heritage.
4. IPCC. (2022). Climate Change 2022: Impacts, Adaptation, and Vulnerability. Contribution of Working Group II to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change. Cambridge University Press.
5. Gleick, P. H. (1993). Water in crisis: Paths to sustainable water use. Ecological Applications, 3(4), 585-599.
6. Pereira, L. S., Oweis, T., & Zairi, A. (2002). Irrigation management under water scarcity. Agricultural Water Management, 57(3), 175-206.
7. Dukhovny, V. A., de Schutter, J., & Sorokin, A. (2008). Water and security in Central Asia: Regional cooperation in the shadow of external interests. Central Asian Survey, 27(4), 369-391.
8. Herrmann, G. (1999). The Iranian Revival. British Institute of Persian Studies, 233-235.
9. Fritz, J. J. (2017). Alternative Water Sources and Development. John Wiley & Sons. 182-193.

Rustam Abdullayev

O‘zDSMI “Folklor va etnografiya” kafedrası dotsenti,

O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan artist

Received 4th August 2025, Accepted 11th September 2025, Online 25th October 2025

GLOBALLASHUV SHAROITIDA MUSIQIY TAFAKKURNING AHAMIYATI

Annotatsiya. Mazkur ishda globallashuv jarayonining inson tafakkuri va madaniy hayotiga ta’siri, xususan, musiqiy tafakkur rivojida o‘rni tahlil etiladi. Bugungi kunda axborot almashinuvi tezligi, madaniyatlararo aloqalarning kuchayishi musiqaning ijtimoiy va estetik funksiyalarini qayta ko‘rib chiqishga sabab bo‘lmoqda. Shu nuqtai nazardan, musiqiy tafakkurning shakllanishi, uning yosh avlod ongiga estetik, axloqiy va milliy qadriyatlarni singdirishdagi roli muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: Globallashuv, musiqiy tafakkur, ashula, maqom, tasavvur, fikr, dunyoqarash, tarbiya, taraqqiyot, ijtimoiylashuv.

ЗНАЧЕНИЕ МУЗЫКАЛЬНОГО МЫШЛЕНИЯ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Аннотация. В данной работе анализируется влияние процесса глобализации на человеческое мышление и культурную жизнь, в частности, его роль в развитии музыкального мышления. Сегодня скорость обмена информацией, усиление межкультурных связей приводят к пересмотру социальных и эстетических функций музыки. С этой точки зрения формирование музыкального мышления, его роль в внедрении в сознание подрастающего поколения эстетических, нравственных и национальных ценностей имеет важное значение.

Ключевые слова: Глобализация, музыкальное мышление, песня, маком, воображение, мысль, мировоззрение, воспитание, развитие, социализация.

THE IMPORTANCE OF MUSICAL THINKING IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

Annotation. This work analyzes the impact of the globalization process on human thinking and cultural life, particularly its role in the development of musical thinking. Today, the speed of information exchange, the strengthening of intercultural ties, leads to the revision of the social and aesthetic functions of music. From this point of view, the formation of musical thinking, its role in

instilling aesthetic, moral, and national values in the consciousness of the younger generation, is of great importance.

Keywords: Globalization, musical thinking, song, maqom, imagination, thought, worldview, upbringing, development, socialization.

KIRISH. O‘zbekistonda yoshlarning estetik madaniyatini yuksaltirish masalasi davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, bu jarayonda milliy musiqa san‘ati muhim tarbiyaviy vosita sifatida e‘tirof etiladi. Prezident Shavkat Mirziyoyevning “Milliy san‘atimizni yoshlar ongiga chuqur singdirish – ularni yot g‘oyalardan himoya qilishning eng samarali yo‘lidir”[1] degan fikri ham bu boradagi strategik yondashuvni ko‘rsatadi. Shu jihatdan, mazkur tadqiqot milliy musiqa orqali estetik tarbiyani takomillashtirish, yoshlar ongiga milliy qadriyatlarni singdirish va davlat siyosatida belgilangan maqsadlarga ilmiy-amaliy yechimlar taklif qilishga xizmat qiladi.

“Musiqa (yunon tilida mousiche – muzalar san‘ati) – inson hissiy kechinmalari, fikrlari, tasavvur doirasini musiqiy tovush (ton, nag‘ma)lar izchilligi yoki majmuyi vositasida aks ettiruvchi san‘at turi” [2]. “Uning mazmuni o‘zgarib boruvchi ruhiy holatlarni ifodalovchi muayyan musiqiy badiiy obrazlardan iborat. Musiqa insonning turli ruhiy holatlari (misol uchun, shodlik, g‘amginlik, ko‘tarinkilik, mushohadakorlik, zavqlanish, xavf-qo‘rquv va boshqalar)ni o‘zida mujassamlashtiradi. Bundan tashqari, musiqa insonning irodaviy sifatlari (qat‘iyatlilik, o‘ychanlik, vazminlik, intiluvchanlik va b.)ni, uning tabiati (mijozi) ni ham yaqqol aks ettiradi”[3].

“Musiqa – insonlarni ezguliklar olamiga yetaklovchi ma‘naviy vosita hisoblanadi. Inson hayotida qo‘shiqning hamisha o‘z o‘rni, o‘z vazifasi mavjud, u ermakka to‘qilmagan, havasga aytilmagan, bekorchilikdan eshitilmagan. Qo‘shiq kishilarni yashashga, kurashga chorlagan, mehnatga, muhabbatga ruhlantirgan, dardu qayg‘usiga malham, baxt-u quvonchiga sherik bo‘lgan. Qo‘shiqning xalq orzu-armonlarining ifodasi, xalq ruhiyatining ko‘zgusi hisoblanishi shundan. Insonning go‘zallik tuyg‘usini taraqqiy ettirmay turib, ma‘naviy barkamol inson haqida gapirib bo‘lmaydi. Tarixiy taraqqiyotda musiqaga idealistik va materialistik munosabat mavjud bo‘lgan. Materialistik nuqtayi nazardan qaraganda, “musiqa” bu tovushlar yordamida anglashilgan fikr bo‘lib, har bir musiqa asari aniq mazmun mohiyatiga ega bo‘lishi lozim. Har bir musiqa asari musiqiy tovushlar, ohanglar va so‘zlar vositasida insonlarga nimanidir uqtirishni, hikoya qilishini ko‘rsatishi lozim”.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI. Umumiy psixologiya fanida tafakkur bilish jarayoniga turlicha ta'riflar berilgan. Jumladan, P.I.Ivanov darsligida «tafakkur insonning shunday aqliy faoliyatidirki, bu faoliyat voqelikni eng aniq (to'g'ri), to'liq, chuqur va umumlashtirib aks ettirishga (bilishga), insonning tag'in ham oqilona amaliy faoliyat bilan shug'ullanishiga imkon beradi», - deb ta'riflanadi[4]. M.V.Gamezo esa tafakkurni voqelikning umumlashgan holda va so'z hamda o'tmish tajriba vositalarida aks ettirilishi ekanligini bayon qiladi.

Musiqiy faoliyat bilan shug'ullanuvchilar uchun tafakkurning vazifasi tinglangan musiqa asarlari o'rtasidagi munosabatlar, aloqalarni aniqlaydi va tasodifiy o'xshashliklardan ularni ajratadi. Tinglanayotgan yoki ijro etilayotgan musiqaning badiiy mazmunini idrok etish, anglash, uni tinglovchiga badiiy-estetik mazmuni va jozibasi bilan yetkazish vazifasini ko'zda tutadi. Inson musiqiy tafakkuri rivojlanishi bosqichma-bosqich amalga oshadi.

TAHLIL VA MUHOKAMA. Har bir shaxs bosqichma-bosqich tarzda ushbu tafakkur rivojlanishi pog'onalarini bosib o'tadi. Bola musiqa tinglab, ijro etib badiiy-ijtimoiy tajribani o'zlashtiradi, ijodiy muloqotga kirishadi. Ko'rgazmali-harakat tafakkuri ikki yoshli bolalarda hali nutq yaxshi o'zlashtirilmagan paytdan boshlab kuzatiladi. Bu aynan bola musiqa tinglash, tinglangan musiqani tanlash hamda ularni bir-biridan farqlashga o'tgan paytida, musiqiy tafakkurida elementar oddiy umumlashtirish ishtirok etadi. Tafakkurning 3 ta asosiy shakllari mavjud:

- ✓ *tushuncha;*
- ✓ *fikrlash;*
- ✓ *xulosaga kelish.*

Tushuncha - tafakkur shakli bo'lib, unda tinglangan musiqaning umumiy va muhim xossalari aks etadi. Bir qarorga kelish - tafakkur shakli bo'lib, unda tanlash so'ralgan paytda ma'lum musiqada to'xtash, uning alohida jihatlarini ta'kidlash yoki rad etish nazarda tutiladi. Bir qarorga kelishning umumiy, xususiy yoki alohida holdagi shakllari mavjud.

Xulosaga kelish - musiqiy tafakkurning shakli bo'lib, ushbu jarayonda kishi ma'lum musiqa borasida o'z qarorini taqqoslab, tahlil qilib o'zining yangi xulosasiga kelishi tushuniladi.

Tafakkur ma'lum motivlar ta'sirida paydo bo'ladi. Bu motivlar ikki tipga bo'linadi:

- ✓ maxsus bilish motivlari;
- ✓ o'ziga xos bo'lmagan motivlar.

Maxsus bilish motivlari yangi nimanidir bilish istagi paydo bo'lganda, masalan qiziquvchan kishilarda paydo bo'ladi. O'ziga xos bo'lmagan motivlar tashqi omillar ta'sirida, masalan, o'quvchiga

tinglangan musiqa haqida gapirib berish vazifasi qo'yilganda paydo bo'ladi. Lekin, har qanday sharoitda tafakkur masalani qo'yish orqali paydo bo'ladi. Bu masala ushbu kishi yoki boshqa kishi tomonidan qo'yilishi mumkin.

Fikrlash faoliyati, kishilarning boshqa psixik jarayonlari singari individual farqlar bilan ajralib turadi. Masalan, tinglangan musiqaning hissiy ta'sir quvvati borasida so'ralganda, har insonda turlicha bo'lishi aniq. Insonning individual tafakkuri xususiyatlari - bu avvalo o'qitish jarayonida va hayot davomida uni ijodiy va aqliy rivojlantirish, borliqni anglashdan iboratdir.

Musiqiy tafakkurning tezligi - bu tinglangan musiqada ifodalangan badiiy voqelikni tez ilg'ab olish, uning mazmuni va mohiyati borasida ma'lum qarorlar qabul qilishda namoyon bo'ladi. Biroq, musiqiy tafakkurning tezligidan shoshma-shosharlikni ajrata olish lozim. Bunday tafakkurga ega kishi davomli musiqa tinglash, musiqa ijrosi bilan shug'ullanish kabi faoliyatlarga chidamsizlik odati bilan namoyon bo'lishi mumkin.

Musiqiy tafakkurning tanqidiyligi — bu ma'lum musiqa asari yoki janri borasida o'zi va boshqalar fikrini obyektiv baholay olish malakasiga egaligi, barcha ilgari surilayotgan fikr va mulohazalarni har tomonlama va chuqur tekshirib bilishi orqali ko'rinadi. Tanqidiy musiqiy tafakkurga ega kishi hech qachon o'z fikrini mutlaq to'g'ri, deb baholamaydi.

Musiqiy tafakkur tuzilmasi ijtimoiy muhitda insonlarning bir-biri bilan muloqoti jarayonida shakllanadi. Har bir milliy madaniyat musiqiy ifoda usullari, o'ziga xos musiqiy tafakkur xususiyatlari bilan farq qiladi. Shuning uchun turli xalqlarda uning turli qonuniyatlari mavjudligini kuzatish mumkin. Bu ayniqsa, Sharq va g'arbiy evropa musiqasini qiyoslashda yaqqol namoyon bo'ladi.

XULOSA. Dunyoning barcha millat va elatlarini o'zining qadimiy tarixiga ega bo'lgan milliy musiqiy madaniy an'analari mavjud bo'lib, ular bir-biridan milliy ohanglari orqali ajralib turadi. Shubhasiz, o'zbek musiqasi madaniyati ham juda qadimiy bo'lib, u o'zining mazkur sohaga tegishli bo'lgan an'analari va qadriyatlariga egadir. "Shu bilan birga, o'zbek xalq musiqa madaniyati o'zining milliyligi va mukammal darajada shakllangan betakror xalq va mumtoz musiqasi bilan ajralib turadi. Zero, musiqaning hayotimizda tutgan o'rni beqiyos. Ona allasi bilan mehr-muhabbat, ezgulik, muruvvat tuyg'ulari qalbimizga joylanadi. Ayniqsa, milliy qadriyatlarimiz bo'lgan raqs, folklor, estrada san'atida ma'naviy meros asrab-avaylab kelinmoqda"[5].

Xulosa qilib aytganda, globallashuv sharoitida musiqiy tafakkur nafaqat zamonaviy madaniy tendensiyalarni aks ettiruvchi ko'rsatkich, balki insonning milliy va umuminsoniy qadriyatlarga bo'lgan munosabatini shakllantiruvchi kuchli vosita hamdir. Shu boisdan, har bir xalq, har bir jamiyat

o'z musiqiy merosini asrab-avaylashi, uni globallashtirish sharoitida moslashtirgan holda rivojlantirishi lozim. Faqat shunda biz boy tarixiy va madaniy merosni kelajak avlodlarga yetkazishga erishamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mirziyoyev Sh. M. *Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari*. – Toshkent: O'zbekiston milliy axborot agentligi nashriyoti, 2020. – T. 4. – 298 b.
2. *O'zbek milliy ensiklopediyasi*. – Toshkent: O'zbek milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2003. – T. 6. – 145 b.
3. *O'zbek milliy ensiklopediyasi*. – Toshkent: O'zbek milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2003. – T. 6. – 146 b.
4. G'oziyev E. G'. *Umumiy psixologiya*. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010. – 366 b.
5. Panjiyev Q., Azizov R. Estrada qo'shiqchiligi yoshlarni tarbiyalashning ma'naviy vositasi sifatida // *Zamonaviy ta'lim*. – 2018. – №7. – B. 12.

Rustamova Navbaxor Yaxshiboyevna

Samarqand viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga o'rgatish milliy markazi

“Ijtimoiy va amaliy fanlarni o'qitish metodikasi” kafedrası o'qituvchisi,

mustaqil ilmiy izlanuvchi

(e-mail: d.xojamberdiyev@digital.uz)

Received 4th August 2025, Accepted 11th September 2025, Online 25th October 2025

**O'QUVCHILARDA KITOBXONLIK MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHNING
IJTIMOIY-PEDAGOGIK FAOLIYAT MEXANIZMLARI
(OILAVIY KITOBXONLIK MISOLIDA)**

Annotatsiya. Ushbu maqolada tayyorlangan materiallar ta'limning muhimligi va ta'lim jarayonidagi ishtirok o'ta zarurligi haqida ota-onalarda tushuncha uyg'otish, mavjud bilim va xulosalarni rivojlantirish, bu bo'yicha o'rganishlar olib borish, mavjud vaziyatning yechimlarini taklif qilishga qaratildi.

Kalit so'zlar: Kitobxonlik, oila, kitobxonlik madaniyati, ta'lim, ota-ona, pedagogic.

**СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ РАЗВИТИЯ КУЛЬТУРЫ
ЧТЕНИЯ У УЧАЩИХСЯ (НА ПРИМЕРЕ СЕМЕЙНОГО ЧТЕНИЯ)**

Аннотация. Данная статья направлена на повышение осведомленности родителей о важности образования и необходимости активного участия в образовательном процессе, развитие существующих знаний и выводов, проведение исследований по данной теме и предложение решений текущей ситуации.

Ключевые слова: Культура чтения, семья, привычка к чтению, образование, родители, педагогика.

**SOCIO-PEDAGOGICAL MECHANISMS FOR DEVELOPING STUDENTS'
READING CULTURE (A CASE STUDY OF FAMILY READING)**

Abstract. This article aims to raise awareness among parents about the importance of education and the necessity of active participation in the educational process. It also seeks to develop existing knowledge and conclusions, conduct research on this topic, and propose solutions to the current situation.

Keywords: Reading culture, family, reading habits, education, parents, pedagogical.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev 2020-yil 1-oktyabr kuni “O'qituvchi va murabbiylar kuni”ga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqida Uchinchi Renessans masalasi strategik vazifa ekanini ta'kidlab, maktabgacha ta'lim va maktab ta'limi, oliy va o'rta maxsus ta'lim tizimi hamda ilmiy-madaniy muassasalarni bo'lg'usi Renessansning to'rt uzviy halqasi ekaniga e'tibor qaratgan.

“Men ishonaman – hurmatli ota-onalar bu tashabbusni albatta qo'llab-quvvatlab, yangi Renessansning beshinchi halqasi, beshinchi ustuni bo'ladilar. Va bu ma'naviy-ma'rifiy

hayotimizdagi eng mustahkam ustun bo'ladi, desam, o'ylaymanki, sizlar to'la qo'llab-quvvatlaysizlar", deya ota-onalarga, ularning ta'limga e'tiboriga katta ishonch bildirgan edi Prezident.

Hozir ta'limning barcha bosqichlarida islohotlar amalga oshirilyapti. Ayniqsa, maktab ta'limida tub burilishlar yuz beryapti. Xalqaro tajriba asosida Milliy o'quv dasturi ishlab chiqilib, yangi avlod darsliklari ishlab chiqilmoqda. Yangi darsliklarda ta'limda ota-onalarning ishtirokiga ham alohida o'rin ajratilgan. Jumladan, boshlang'ich sinf o'quvchilarining savod chiqarishi, til o'rganishi, matematika, tabiiy fanlar, tasviriy san'at, musiqa kabi fanlarni yaxshi o'zlashtirishlarida ota-onalarning o'rni katta. Keng miqyosda o'tkazilgan tadqiqotlar ota-onalar o'qishga jalb qilinganida o'quvchilar maktabda ko'proq yutuqlarga erishishini ko'rsatdi. Biroq ota-onalar bola ta'limida qatnashishga tayyormi? Bolaning yaxshi ta'lim olishi uning hayotda o'z o'rnini topishida o'ta muhim ekani, yaxshi ta'lim oilaning umumiy turmush sharoitlari yaxshilanishiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatishini hamma ham anglab yetadimi?

So'nggi yillarda ta'lim sohasiga juda katta e'tibor qaratilyapti. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev **"Yangi O'zbekiston strategiyasi"** kitobida **"Ayni paytda islohotchi bo'lib maydonga chiqadigan, strategik fikr yuritadigan, bilimli va malakali yangi avlod kadrlarini tarbiyalashimiz zarur. Shu boisdan ham bog'chadan boshlab oliy o'quv yurtigacha - ta'limning barcha bo'g'inlarini izchil isloh qilmoqdamiz"** [7], deya ta'kidlaydi. Islohotlar xalq ta'limi tizimida ham jadallik bilan olib borilmoqda. Bu jarayonda oila va maktab hamkorligi har qachongidan muhimdir.

"NOP World" xalqaro reyting agentligi ma'lumotlariga ko'ra, dunyoda odamlar haftasiga 16,6 soat vaqtini televizor ko'rishga sarflasa, 8,9 soatni kompyuter qarshisida o'tkazadi, 6,5 soatni esa mutolaaga ajratadi. 2016 yilda haftasiga eng ko'p kitob o'qiydigan mamlakatlar ro'yxatida Hindiston - 10,7, Tailand - 9,4, Xitoy - 8, Filippin - 7,6, Chexiya - 7,4, Rossiya - 7,1, Shvesiya - 6,9, Fransiya - 6,9 va Vengriya - 6,8 soat bilan yuqori o'rinlarni egalladi ¹.

Asosiy qism. Bugungi kunda farzandlarimizning yoshligidanoq mutolaaning darajalarini shakllantirib borish lozim. Bola oilada shakllanishini hisobga oladigan bo'lsak, kitobga bo'lgan mehr, qiziqishni oilada shakllantirish lozimligini inkor etib bo'lmaydi. Oilada, mahallada yoshlarni kitob o'qishga qiziqtirish uchun, avvalo, kitobxonlikning ahamiyatini tushuntirish kerak bo'ladi. Yoshlarning qalbida kitob o'qishga kuchli havas uyg'otish zarur. Qanday qilib? Buning uchun ulug'alloma bobolarimizning kitob haqida aytgan durdona fikrlarini yoshlarning ong-u shuuriga singdirish kerak. Masalan, S.Dekoning tomonidan berilgan fikricha, "Kitob zamona dengizida sayohat qilayotgan va o'zining qimmatbaholigini avlodlardan avlodlarga tashiyotgan hikmat kemasidir". Hikmat kemasidan – kitobdan mehnatsevarlik, odamgarchilik, yaxshi hayot kechirish, boy yashash sirlari, halollik, to'g'rilik kabi insoniy fazilatlarini o'rganadi. Demak, hayot dengizida maqbul kitobni topib o'qish o'ziga manfaat olib keladi.

Ayniqsa, Rene Dekartning: "Kitoblar dunyodan o'tgan dohiylar bilan uchrashtiradi", – deb aytgan so'zi oldimizda juda ko'p imkoniyatlar borligini ta'kidlab turibdi². Kitob – bilim manbai. Kitob mutolaasi esa insonni hayoti davomida mukofot bilan taqdirlovchi sharaflı mehnatdir. Bu borada farzandlarda kitob mutolaasiga mehr uyg'otishda oila muhim ahamiyat kasb etadi. Kitob haqida bu dunyoda o'z nomini muhrlab ketolgan qator adib va ulamolarimiz ajoyib fikrlar tasniflab ketgan.

Oiladagi kitobxonlik madaniyatini rivojlantirishning ijtimoiy-pedagogik omillarini 3 darajaga ajratdik:

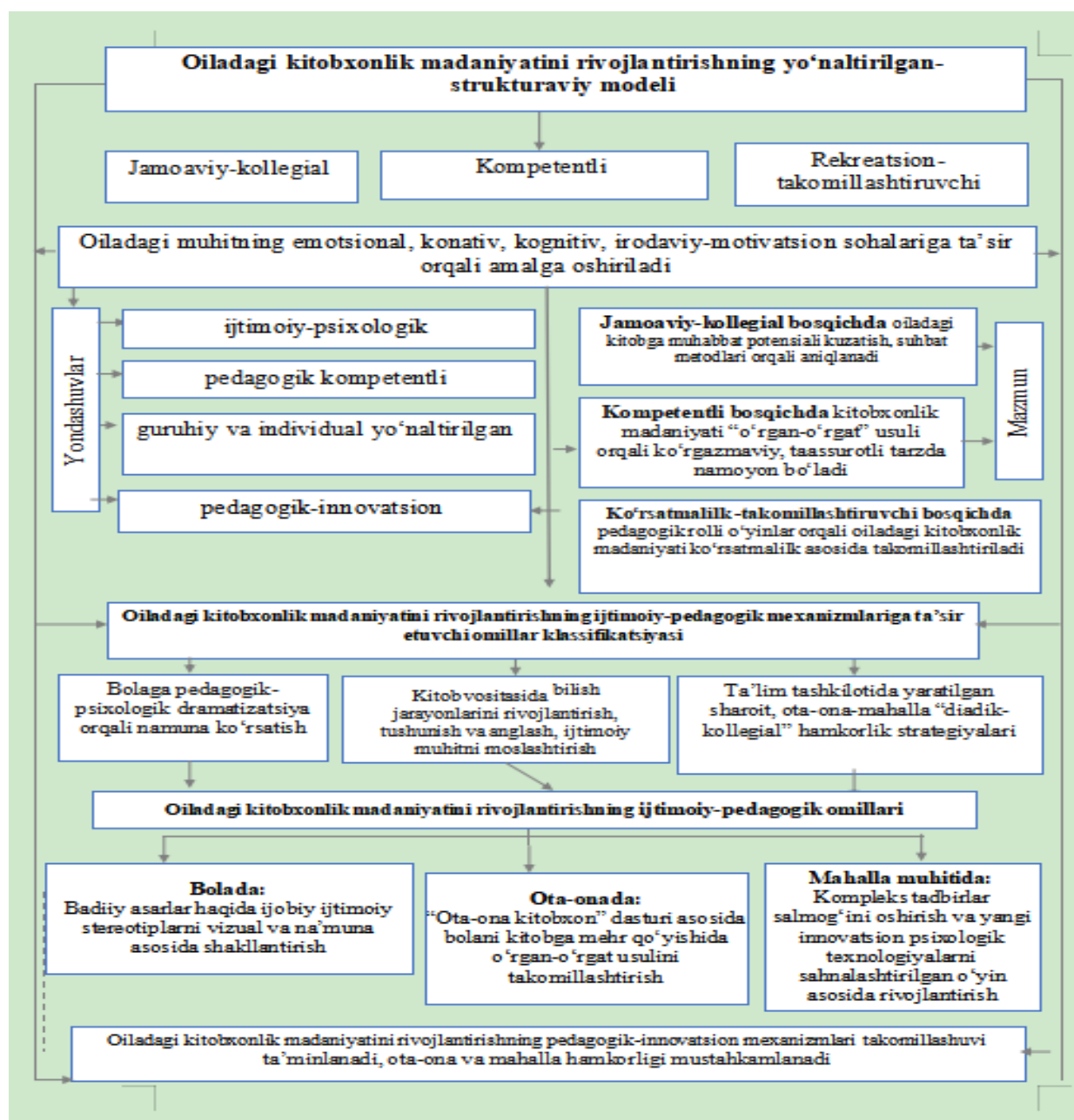
¹ <https://onyxboox.medium.com/how-many-hours-do-you-spend-on-reading-weekly9d37b9099f4d#:~:text=On%20the%20basis%20of%20the,less%20time%20than%20the%20Orient.>

² <https://www.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/hikmatlar/mumtoz-faylasuflar/rene-dekart>

Bolada: Badiiy asarlar haqida ijobiy ijtimoiy stereotiplarni vizual va na'muna asosida shakllantirish Ota-onada: "Ota-ona kitobxon" dasturi asosida bolani kitobga mehr qo'yishida o'rgan-o'rgat usulini takomillashtirish

Mahalla muhitida: Kompleks tadbirlar salmog'ini oshirish va yangi innovatsion psixologik texnologiyalarni sahnalashtirilgan o'yin asosida rivojlantirish orqali oilalarda kitobonlik madaniyatini oshirishga erishiladi.

1-rasm. Oiladagi kitobxonlik madaniyatini rivojlantirishning yo'naltirilgan-strukturaviy modeli

Oiladagi muhitning emotsional, kognitiv, irodaviy-motivatsion sohalariga ta'sir orqali yondashuvlar ijtimoiy-psixologik, pedagogik kompetentli, guruhii va individual yo'naltirilgan va pedagogik innovatsion tarzda amalga oshiriladi.

Oiladagi muhitning emotsional, konativ, kognitiv, irodaviy-motivatsion sohalariga ta'sir orqali amalga oshirilishi mazmuni 3 bosqichda amalga oshiriladi:

Jamoaviy-kollegial bosqich-oiladagi kitobga muhabbat potentsiali kuzatish, suhbat metodlari orqali aniqlanadi;

Kompetentli bosqichda kitobxonlik madaniyati "o'rgan-o'rgat" usuli orqali ko'rgazmaviy, taassurotli tarzda namoyon bo'ladi.

Ko'rsatmalilik - takomillashtiruvchi bosqichda pedagogik rolli o'yinlar orqali oiladagi kitobxonlik madaniyati ko'rsatmalilik asosida takomillashtiriladi

Oilalarda kitob namunalariga qiziishni shakllantirish yo'nalishida tajriba-sinov ishlari respublikamizning 3 ta hududidagi oilalarda 3 bosqichda tashkil etdik: ta'kidlovchi, shakllantiruvchi va yakuniy bosqich.

Ota-ona bilan birgalikda o'qish an'anaga aylansa bola o'sha vaqtni orziqib kutadi, bola bilan bog'liq ba'zi tushunmovchiliklarni kitobdagi bir voqea orqali bolaga tushuntirish, mavjud muammoni birgalikda hal qilish imkoniyati ota-onada paydo bo'ladi.

Ota-onalar farzandlari bilan oilaviy o'qishni muvaffaqiyatli va samarali tashkil etishlari uchun ba'zi bir tavsiyalarni ishlab chiqamiz:

Bolaning go'daklik davridayoq o'qishni tashkil etish, bunda ko'proq yorqin rasmlar kitoblardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Bola rasmlarga qarashi, ovozni tinglashi jarayonida diqqatini jamlaydi. Ovoz chiqarib o'qish davomida so'z borayotgan jism yoki shaxslar nomini takrorlash va sahifalarda keltirilgan rasmlarga ishora qilish samarali usul hisoblanadi.³ Bu bolaga ikkita ma'lumot manbasini taqdim etadi: haqiqiy dunyo ob'yektlarini tushinish va tilning ahamiyatini anglash. Bolalar o'zi mustaqil o'qiy oladigan bo'lganida ham ota-ona u bilan birgalikda o'qishni oilaviy an'anaga aylantirishi lozim. Bu an'ana oilaning birdamligini rag'batlantiradi. Bu an'anani davom ettirish uchun ota-onalar o'zlarida bor imkoniyatlarini ishga solishlari, oilaviy o'qishni tishlarni yuvish kabi odat tusiga kirgunicha, bolaning kundalik ishlariga aylanib qolguniga qadar davom ettirishlari lozim. Ammo, agarda ota-ona bir kunni o'tkazib yuborsa tushkunlikka tushib qolishlari kerak emas, shunchaki vaqti bo'lganida odatiy an'anani odatdagidek davom ettirishlari lozim. O'qish orqali bolada variatsiyani rag'batlantirishda ota-onalar o'zlari o'qigan kitoblarini imkon qadar o'zgartirishga harakat qilishlari lozim. Variatsiya bu voqea va hodisalar orasidagi o'zgaruvchanlik hisoblanadi. Bu bolaga turli xil olamlar, madaniyatlar haqidagi tasavvurlarini uyg'otadi, kengaytiradi va rivojlantiradi. Ba'zan ota-onalar yosh bolalar qanday bo'lishini va o'zlari qanday bo'lganliklarini juda oson unutishadi. Agar ota-onalar farzandlari bilan birgalikda oilaviy o'qishni muntazam ravishda tashkil etmoqchi bo'lishsa yuqoridagi oddiy haqiqatlarni yodida saqlashi va albatta sabr-toqatli bo'lishlari lozim.

Ota-ona farzandlari bilan o'qishni tugatganlaridan so'ng, uni muhokama qilish orqali davom ettirishlari lozim. Bunda ota-onalar farzandlarining yoshlariga qarab turli savollar berishlari mumkin. Misol uchun: "bu voqea senga yoqdimi?", "Sening sevimli qahramoning kim?", yoki "nima uchun shahzoda oxirida baxtli bo'ldi deb o'ylaysan?". Biroq ota-onalar shuni aniq bilishlari kerakki bu kakabi savollar har doim o'qilgan hikoya uchun qo'llanishi zarur emas. Agar bola kitobdan zavqlansa, u baribir, hatto suhbatiz ham o'qishga bo'lgan muhabbati oshadi.

³ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Kitob mahsulotlarini chop etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ'ibot qilish bo'yicha komissiya tuzish to'g'risida"gi Farmoyishi // "Xalq so'zi" gazetasi, 2017-yil, 13-yanvar, PQ-3271

Kichik sinflarda o'qiyotgan bolalarni oilaviy birgalikda kitob o'qishini tashkil etilishi juda qiziqarli va muhim hisoblanadi. Oilaviy ovoqli o'qish jarayonini bola eshitadi, tinglaydi, diqqatini jamlaydi, voqealarni tasavvur eta oladi va hattoki xulosa ham qila oladi. Kichik sinfda o'qiyotgan bolalar bilan oilaviy ovoqli o'qish davomida bolaning his-hayajonlari, xayrati yaqqol namoyon bo'ladi.⁴

Ota-onalar bolaning his-tuyg'ulari va hayajonlarini, tuyg'ularini boshqarishda, to'g'ri xulosalar qilishlarida ko'maklashishlari lozim.

Oilaviy o'qish uchun kitoblarni bolalar bilan birgalikda tanlash, ularning istaklarini inobatga olish mustaqil fikrlashlari va yaqinlari bilan hamfikir bo'lishni o'rganishlarida eng samarali usul hisoblanadi. Bolalar sovuq kunlarda uyda zerikib o'tirganida yoki avtomoshinalar tirbandliklarda qolib ketganida bolaning vaqtini mazmunli va zerikarsiz o'tkazishida uning sevimli qahramonlari haqidagi suhbat juda samarali hisoblanadi. Ota-onalar farzandlari bilan birga o'qigan kitob qahramonining xislatlari, uning tashqi ko'rinishi, uning boshidan o'tkazgan kechinmalari, duch kelgan muammolarini qanday qilib yechimini topishi haqidagi suhbat orqali boladagi bezovtalikni bartaraf etishlari mumkin bo'ladi.⁵

O'qish bolalarga tushunish va tushunishni his qilishni o'rgatadi. Oila davrasida o'qilayotgan har bir kitob kitobxonlarga boshqa hayot, boshqa muhit, boshqa joylar, boshqacha yashash tarzi haqidagi bilim va tasavvurlarini hosil qilish bilan bir qatorda boshqalarni his tuyg'ulari ya'ni, boshqa odamlar siz kabi qo'rqishi, xijolat bo'lishi, g'amginlikka duch kelishi, quvonchlarni boshdan o'tkazishi haqidagi oddiy haqiqatlarni o'rgatadi. Bu ayniqsa bolalarni o'zlari yashayotgan dunyo haqidagi tasavvurlarini kengaytiradi.

Oilaviy o'qish bolalarga tushunmagan so'zlari haqida savollar berish va aniq javobni olish imkonini beradi, eng muhimi bu ikkala jarayon bir vaqtda birdan sodir bo'ladi. To'liq gapirishni o'rganmagan yosh bolalarga oilaviy o'qish yangi so'zlar, so'z birikmalarini qurish va mustahkamlash imkonini beradi. Oilaviy an'anaga aylangan oilaviy o'qishning muntazam uzluksiz davom etishi bola o'rgangan so'z va so'z birikmalarini qayta-qayta takrorlash, mustahkamlash, mazmunini anglab yetish imkonini beradi. Har kungi birgalikda o'qish ota-onalarga esa farzandlari har kuni duch kelayotgan yangi so'zlar mazmuni tushuntirishga imkonini beradi.

Farzandlari bilan oilaviy o'qishni tashkil etishga hech qachon kech bo'lmaydi, garchi ular maktab o'quvchilari bo'lsa-da, mustaqil o'qiy olsalarda. Biz yuqorida ta'kidlagan usullar go'daklik chog'idan o'qishga o'rgatishga qaratilgan bo'lsa-da, oilaviy kitob o'qishni tashkil qilish uchun hech qachon bolaning yoshi kattalik qilmaydi. Yoshlar bilan oilaviy o'qishni tashkil etishda bu mashq bola uchun ham aqliy harakat, ham jismoniy harakat ekanligini unutmasligimiz lozim. Zero o'qish davomida ham qo'l ham ko'z bir biriga mutanosib ravishda ishlaydi.

Oilaviy o'qishni tashkil etishda biz ko'proq bolalarni o'qishga jalb qilishimiz, uning diqqatini tortishimiz lozim bo'ladi. Bolaning e'tiborini tortish uchun biz rasmlardan foydalanishimiz mumkin bo'ladi. Bundan tashqari bolalar bilan oilaviy kitobxonlikni tashkil etishda kitob tanlash ham muhim ahamiyat kasb etadi. Oilaviy o'qish uchun kitob tanlashda ota-onalarning yaqinlari, do'stlari, qo'shnilar o'qib chiqqan qiziqarli kitoblarni tavsiya qilishlari yoki mahalliy kutubxonalarga tashrif buyurib mutaxassislardan kerakli tavsiyalarni olishlari samarali usul hisoblanadi. Bunda ota-onalar farzandlari bilan birgalikda kutubxonaga tashrif buyurishi hamda farzandlari bilan birgalikda kitob

⁴ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ'ib qilish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar dasturi to'g'risida"gi Qarori //2017-yil, 13-sentabr, PQ-3271.

⁵ Yo'ldoshev E. Kutubxonada bolalar o'qishiga rahbarlik qilish, 2002-yil, 25-53 b.

tanlashlari bolada kitobni o'qib chiqishda mas'uliyatli yondashishlari uchun turtki bo'ladi. Bolalarni yoshligidan oilaviy kitob o'qishga o'rgatishda birinchi osonroq va soddaroq so'zlar bilan yozilgan kitoblardan boshlash maqsadga muvofiqdir. Oson kitoblarni ota-onalari bilan birgalikda o'qiyotgan bola tez orada boshlang'ich sinfda o'qishni boshlaydi va u tez orada ota-onalari bilan baravar o'qiy boshlaydi. Keyinchalik esa ota-onalari bilan birgalikda o'qigan ertaklari bola yirik asarlar o'qishi uchun muhabbat uyg'otadi va bolani bir umr kitobxonga aylantiradi.

Oilaviy kitobxonlikni tashkil etishda ota onalar uchun ba'zi bir takliflarni ishlab chiqamiz:

-Chaqaloqlar inson ovozi tinglashni yaxshi ko'radilar. Go'dak ona allasini eshitish davomida onadagi mehrni his etadi. Bu ashula ya'ni alla asta sekin kitob mutolaasiga aylanadi. Natijada bola go'dakligidanoq tinglash ko'nikmasiga ega bo'ladi;

-Kichkintoy ozgina katta bo'lib atrof muhit va insonlarga e'tibor qaratishni o'rganganidan so'ng taxminan olti-yetti oyliklaridan boshlab qattiq karton qog'ozli yoki maxsus g'ilofcha bilan qoplangan kitoblarni nafaqat o'qib berish balki qo'li bilan ushlab ko'rishiga ham imkon berish zarur. Kitobdagi yorqin ranglar bolani o'ziga jalb qiladi. Bu jarayon asta-sekinlik bilan bola bir yoshga to'lgunicha davom etishi lozim;

-Bir yoshdan oshgan bolalarga kitobni o'qish jarayonida o'qilayotgan so'zlarni barmoqlari bilan ko'rsatgan ota-ona go'dakda chapdan o'nga qarab o'qish ko'nikmasini shakllantiradi;

-O'qiyotgan ertak qahramonlari hayotida sodir bo'layotgan jarayonlarni yuz ifodasi hamda ovoz tonlari orqali bolaga tanishtirish, xursandchiliklarini, g'amgin holatlarini bolaga tanishtirish unga dunyoni tezroq va oson anglashida muhim ish hisoblanadi;

-Go'dakning ilk kitobga bo'lgan mehrini uyg'otishda ota-onalar me'yorni aniq bilishlari zarur. Zero go'dak uzoq muddat tinglay olmaydi. Bolaning yoshidan kelib chiqqan holda o'qilayotgan ertaklar qisqa yoki uzunroq bo'lishi bolani kitobdan bezib qolmasligi uchun muhim hisoblanadi;⁶

-Oilaviy kitobxonlikni muntazam davom ettirish, oilaviy an'anaga aylantirish, agarda biror kun o'qishning imkoni bo'lmagan bo'lsa bu an'anani to'xtatib qo'ymaslik muhim. Bola uchun odatiy holga aylanib qolishini ta'minlash ota-ona uchun bolada oilaga bo'lgan hurmat va mehrni mustahkamlashda eng asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi;

-Bola mustaqil bo'lishni boshlaganidan keyin esa o'qish uchun kitoblar tanlovida ishtirokini ta'minlash lozim. Zero birgalikda harakat qilish bir oila ekanligini, oilaning har bir a'zosi bir-birlarini hurmat qilishi lozimligini bundan tashqari bola oilada muhim inson ekanligini his qilishida katta ro'l o'ynaydi;

-Bolaga yoqadigan she'r yoki ertakni takroriy o'qishdan qochmaslik. Bola sevimli she'ri yoki ertagini takror eshitishni yoki o'zi o'qishni xohlashi bu jarayon yani davomli o'qish unga yoqimli ekanligini, yoqimli xotiralarni eslatishini isbotlaydi;

-Bolaning o'zi mustaqil o'qiy olishni o'rganganidan keyin kitobni uning qo'liga berish, uning o'zi oila a'zolariga kitob o'qib berishini tashkil qilish bolada kommunikativlikni rivojlantiradi. Ota-ona va oilaning katta a'zolari bola mustaqil o'qib berayotgan ertaklardagi voqiylikka bosh irg'ash, jilmayish kabi harakatlar bilan qo'llab quvvatlashlari farzandlariga ularning ishtirokini qadrlayotganliklarini bildirib turishlari muhim;

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib shuni aytish mumkinki oilaviy tashkil etiladigan har qanday yaxshilikka qaratilgan harakat oila mustahkamligini ta'minlashda muhim bosqich hisoblanadi. Ota-onalar oilaviy o'qishni birgalikda tashkil etganlarida nafaqat bolalar uchun balki o'zlari uchun ham oilaviy birdamlikni mustahkamlashlarini ta'minlaydi. Oilaviy o'qish ota-ona, farzandlar o'rtasidagi yaqinlikni, birdamlikni mustahkamlaydi.

⁶Ahmedova Z. Bola tarbiyasida psixolog maslahatlari. -Toshkent, 2018.

Mamlakatimizning har bir maktabida kitobxon bo'lish qiyinchiliklarini boshdan kechirayotgan o'quvchilar bor. Ikkinchisi, bugungi kun bolalarini mutolaa va kitobxonlik auditoriyasining kamligiga faqatgina ularning o'zlari-bolalar aybdor degan tushinchaning mavjudligidadir. Aslida biz o'qituvchi tadqiqotchilar o'qish bo'yicha ko'rsatmalarni takomillashtirishimiz hamda zamonamizga mos innovatsion usullarni ishlab chiqib maktab bilan birlashtirishimiz kerak va bu harakatlarimiz – kelajakdagi o'qish ko'rsatmalarimizning muvaffaqiyatining kaliti bo'lishi mumkin.

Bolalarga ta'lim va tarbiya berish qadim zamonlardan beri jamiyat va insonlar oldida turgan eng muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Zero bolaga qanday ta'lim va tarbiya berilsa, keksalarga shunday hurmat, izzat va ehtirom ko'rsatiladi. Respublikamiz aholisining asosiy qismi bolalar va o'smirlar tashkil etishini inobatga oladigan bo'lsak, milliy urf-odatlar va qadriyatlarining tiklanib borishi hamda ularni yoshlar ongiga singdirish, yosh avlodni o'zligini bilish, yangi jamiyat talablariga hozirjavob bo'lish hissinini shakllantirishda kitob va mutolaaning o'rni beqiyosdir, chunki dunyoda ro'y berayotgan barcha voqea va hodisalar, yangiliklar, kashfiyotlar albatta kitoblarda o'z aksini topadi. Xarakteri, ruhiy olami endi shakllanib kelayotgan bola ushbu axborotlarni o'qiydi, tahlil qiladi, o'ziga singdirib oladi va shu asosda tarbiyalanib boradi.

Kitob –kitobxon o'rtasidagi mavjud aloqalar, ular o'rtasidagi hamkorlik, ijobiy va salbiy holatlar, o'qishni tashkil etishdagi murakkab jarayonlar, kitobxon o'qishiga rahbarlik qilishning asosiy yo'nalishlari, qoidalari, shakllari, usullari, bola –kitobxonning ruhiyatining o'ziga xos xususiyatlari, imkoniyati, qobiliyatning kitobxon o'qishiga ta'siri, ular o'qishini o'rganishning o'ziga xos yo'llari kabi masalalar jamiyatizda ta'lim sifatini oshirish va rivojlangan mamlakatlarning ta'lim sifati bilan raqobatbardosh ekanligini belgilab beradi.

Prezidentimiz tomonidan bolalarni tarbiyalash, ularni mutolaaga o'rgatish davlat siyosati darajasiga ko'tarilmoqda, zero yoshlar bizning kelajagimiz, biz ularga qanchalik bilim va tarbiya bersak, kelajagimiz shunchalik farovon, mamlakatimiz tinch va osoyishta bo'ladi. Bolalar xarakterida shakllanayotgan ilk tushuncha va hissiyotlarni o'z vaqtida ilg'ab olib, ularni keyingi amaliy faoliyatiga yordam berish har bir tarbiyachi va tarbiya muassasalarining birinchi navbatdagi vazifasidir. Bolalarga bilim va tarbiya beruvchi asosiy manba kitobdir. Kitob o'qish maktabdagi o'qitish jarayoni bilan uzviy bog'liq, chunki bolalar muntazam o'qish san'ati bilan maktabda tanishadilar. Lekin maktabdagi fanlarning o'rganilishi, darslarning o'zlashtirilishi sinfdan tashqari o'qishga bog'liq. Sinfdan tashqari o'qishni esa kutubxonalar o'z zimmasiga olgan bo'lib, ularsiz ta'lim va tarbiya jarayoni to'liq bo'lmaydi.

O'quvchilar o'qishini o'rganish jarayoni bir-biri bilan uzviy bog'langan o'ziga xos tizimdan, ya'ni kitob - kitobxon - kutubxonadan iborat. Bolalarga mo'ljallangan kitoblar boshqa kitoblardan o'ziga xosligi, ya'ni bolalar uchun atalganligi bilan farq qiladi. Bu kitobning o'quvchilari ham o'ziga xos bo'lib, ularning ongi hali yaxshi shakllanmagan, o'sib kelayotgan, doimo o'zgarib turadigan shaxslardan iborat. Mutolaaning metodologik va ilmiy asosi falsafa va qadimdan jamlanib kelgan, rivojlanib borayotgan tarbiya nazariyasi hisoblanadi. Shuning uchun ham bu yo'nalish falsafa, sotsiologiya, pedagogika, psixologiya, adabiyotshunoslik, kitobshunoslik, san'atshunoslik va boshqa sohalar bilan chambarchas bog'liq. Bolalarga atalgan kitoblarning maqsadi ularning his-tuyg'ularini o'stirishdan iborat. Bunday kitoblarning bilvosita va bevosita ta'siri bolalarning his-tuyg'usiga qaratilmog'i kerak. His bilimdan oldin bo'ladi, haqiqatni sezmagan kishi uni tushunmaydi, bilmaydi ham. Kattalarga oid bo'lgan narsalar bolalarga ham oiddir, faqat ularni bolalar tushunchasiga muvofiq tarzda bayon qilmoq kerak, bu ishning eng muhim tomonlaridan biri ham xuddi shundan iborat. Davr bilimli, yuksak didli kishilarni talab qilar ekan, bu fazilatlarini albatta yoshlikdan, bolalik davridan boshlab tarbiyalash lozim.

Xulosa. Bolalar o'qishini sifatli ravishda tashkil etish va ularni davr talabiga javob bera oladigan kishilar qilib tarbiyalash uchun, avvalo, ularni har tomonlama o'rganish lozim. Jamiyat

taraqqiyotining nihoyatda ilgarilab ketishi, fan, texnika, maorif va madaniyatning rivojlanishi kishilar ma'naviy dunyosining o'sib, rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Bugungi kun yoshlari tahsil olayotgan maktablarda o'qitilayotgan fanlarning son va sifat jihatidan mukammalashib borishi, o'quv jarayonida kompyuter va texnika vositalarining keng qo'llanilishi, internet tarmog'ining rivoji, ommaviy axborot vositalari: kino, televidenie **o'quvchilarning** keng doirada bilim olishlari uchun imkon yaratmoqda. O'quvchilarga qo'yilayotgan yuksak talab ulardan o'z bilimlarini doimo mustaqil ravishda oshira borishni talab etmoqda.

Shuning uchun ham, o'quvchilarning kutubxonaga bo'lgan talabi keng miqyosda o'sib bormoqda. O'quvchilar o'zlarini qiziqtirgan mavzu yuzasidan axborotlarni qidirib topishlari, keraklilarini tanlay olishlari va albatta mustaqil ishlay olishlari uchun kitobxonlik ko'nikmasini shakllantirish muhim vazifa hisoblanadi va bu vazifani kutubxonalar o'z zimmasiga oladi. Bolalarda kitobxonlik ko'nikmasi asta-sekinlik bilan shakllanib boradi. Kitobxonlik ko'nikmasi - juda katta tushuncha bo'lib, u kitobxonni, kitobni sevishtga, o'qiganda ham yozuvchi fikrlarini chuqur tushunishga, kitob mohiyatini to'g'ri baholay olishga o'rgatadi. O'qish madaniyati bolalarga badiiy adabiyotni to'g'ri tushunib, undan estetik zavq olishni, ilmiy bilim beruvchi kitoblar bilan ishlash usullarini, ma'lumot-bibliografik va axborot materiallaridan o'zini qiziqtirgan narsalarni topib olish yo'llarini o'rgatadi. Bu tadbirlarning amalda bajarilishi, shubhasiz, bolalar o'qishiga, ta'lim va tarbiya jarayoniga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi Konstitutsiyasi.
2. O'zbekiston Respublikasi Oila Kodeksi: – Toshkent: “Adolat” milliy huquqiy markazi, 2021.
3. O'zbekiston Respublikasining 2019 yil 2 sentyabr “Xotin-qizlarni tazyiq va zo'ravonlikdan himoya qilish to'g'risida”gi O'RQ-561-son Qonuni
4. O'zbekiston Respublikasining 2019 yil 2 sentyabrdagi “Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to'g'risida”gi O'RQ-562-sonli Qonuni.
5. o'zbekiston Respublikasining qonuni “Axborot-kutubxona faoliyati to'g'risida”-Xalq so'zi.- 2011 yil, 13-aprel.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining. 2017 yil 13 sentabrdagi. “Kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish tizimini rivojlantirish, kitob mutoolasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ'ib qilish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar dasturi to'g'risida”gi PQ-3271-sonli qarori.
7. G'anieva D.A. “Ta'lim maqsadlarini amalga oshirishda axborot- resurs markazlarining roli” -T.:Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2009
8. G'anieva D.A., Ratner R.I. “Ta'lim tizimidagi axborot-kutubxona jarayonlarini axborotlashtirishni tashkil etish va boshqarish”.-T., Yangiasr avlodi, 2013
9. G'anieva D.A. Axborot-kutubxona muassasalarida kitobxonlarni a'naviy-axloqiy tarbiyalashda madaniy-ma'rifiy tadbirlarning roli - T.: “Tafakkur” nashriyoti, 2017.- 440 b.
10. Ahmedova Z. Bola tarbiyasida psixolog maslahatlari. -Toshkent, 2018.

Isomiddinov Yo'ldosh Yusubboyevich

**Samarqand davlat pedagogika instituti, Tarix kafedrası mudiri, falsafa fanlari
bo'yicha falsafa doktori (PhD) dotsent**

e-mail: isomiddinov.1986@mail.ru

Received 4th August 2025, Accepted 11th September 2025, Online 25th October 2025

**ABDURAUF FITRAT FALSAFASIDA INSON VA JAMIYAT MUNOSABATINING
MA'NAVİY ASOSLARI**

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek ma'naviy-fikriy taraqqiyotining yirik namoyandalaridan biri Abdurauf Fitratning falsafiy qarashlarida inson va jamiyat munosabatlarining mohiyati tahlil qilingan. Muallifning asarlarida inson tabiati, ma'naviyat, erkinlik va ijtimoiy adolat tushunchalari qanday ifodalangani hamda ularning zamonaviy jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyati yoritilgan.

Kalit so'zlar: Abdurauf Fitrat, inson, jamiyat, ma'naviyat, falsafa, erkinlik, vatanparvarlik, ma'rifat.

**ПРАКТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ НАСЛЕДИЯ ФИТРАТ В ВОСПИТАНИИ
ПАТРИОТИЗМА У МОЛОДЁЖИ**

Аннотация. В данной статье анализируется духовно-философское наследие Абдурауфа Фитрата и его практическое значение в воспитании патриотизма у молодёжи. Автор рассматривает идеи Фитрата о просвещении, свободе, национальном самосознании и их роль в формировании личности, преданной Родине и своему народу. Отмечается, что труды Фитрата имеют большое воспитательное значение и могут служить методической основой в образовательном процессе.

Ключевые слова: Фитрат, патриотизм, молодёжь, духовность, воспитание, национальное самосознание, методология, образование.

**THE PRACTICAL SIGNIFICANCE OF FITRAT'S HERITAGE IN SHAPING
PATRIOTISM IN YOUTH**

Abstract This article examines the spiritual and philosophical heritage of Abdurauf Fitrat and its practical significance in shaping patriotism among youth. Fitrat's ideas of enlightenment, education, freedom, and civic responsibility are analyzed as a philosophical foundation for fostering national consciousness and moral development. The study also explores how his pedagogical concepts can be integrated into modern educational practices to strengthen patriotism and civic awareness in young people.

Keywords: Fitrat, patriotism, youth education, spirituality, national identity, methodology, enlightenment, moral upbringing.

Kirish (Introduction)

Yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasining ustuvor yo'nalishlaridan biridir. Prezidentimiz Sh.M. Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "Yurtini sevgan inson uni yanada obod qilish uchun fidoyilik ko'rsatadi. [1.15]" Shu nuqtayi nazardan, milliy uyg'onish davri mutafakkirlarining ma'naviy-falsafiy qarashlari, ayniqsa, Abdurauf Fitratning merosi yoshlarni vatanparvarlik, milliy g'urur va ma'naviy barkamollikka o'rgatishda beqiyos ahamiyat kasb etadi.

Fitratning pedagogik qarashlari yoshlarni ilmga, mustaqil fikrlashga, milliy qadriyatlarni asrashga va Vatanga sadoqat bilan xizmat qilishga da'vat etadi. Shu sababli uning asarlari bugungi ta'lim jarayonida yoshlar ma'naviyatini shakllantirishda metodik asos sifatida alohida o'rin tutadi.

XX-asr boshlari Turkiston tarixida milliy uyg'onish davri bo'lib, ushbu jarayonda jadid ziyolilari, xususan, Abdurauf Fitratning falsafiy, ijtimoiy va ma'naviy qarashlari alohida o'rin tutadi. Uning asarlari jamiyatni yangi tafakkur asosida yangilash, inson qadrini ulug'lash va ma'rifat orqali millatni ozod qilish g'oyalariga bag'ishlangan edi.

Fitrat uchun inson – jamiyatning markazida turgan ma'naviy mavjudotdir. U jamiyatni o'zgartirishning asosiy kuchi sifatida insonni tarbiyalash, uni fikrlashga, erkinlik va mas'uliyatni anglashga chorlaydi.

Fitratning falsafasida insonning ma'naviy qiyofasi markaziy o'rinni egallaydi. U "Oila", "Munozara", "Rahbari najot", "Millatni saodat yo'liga chiqarish" kabi asarlarida inson tabiati, uning aqliy va axloqiy imkoniyatlarini chuqur tahlil qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature Review)

Abdurauf Fitrat merosini o'rganish bo'yicha ko'plab mahalliy va xorijiy tadqiqotlar amalga oshirilgan. Adeeb Khalid o'zining mashhur "*The Politics of Muslim Cultural Reform*" (2000) asarida Fitratni Markaziy Osiyoda milliy uyg'onish g'oyalarining asoschisi sifatida baholaydi. Uning fikricha, Fitratning faoliyati musulmon jamiyatida modernizatsiya va islohotlar jarayonini shakllantirishga xizmat qilgan.

Mahalliy tadqiqotchilardan Rahmonov A. (2018), Qodirov M. (2016), va Ahmedov Sh. (2021) o'z ishlarida Fitrat asarlarining yoshlar tarbiyasidagi o'rni, ma'naviyatni shakllantirishdagi falsafiy jihatlarini tahlil qilgan [2.28]. Ularning umumiy fikriga ko'ra, Fitratning "Munozara", "Sayha", "Oila" kabi asarlarida insonning ma'naviy uyg'onishi, ilm bilan ozodlikka erishish g'oyasi ilgari surilgan.

Mirziyoyev Sh.M. (2022)ning Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasida esa vatanparvarlikni shakllantirish masalasi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi sifatida belgilangan [3.5]. Bu strategiya

Fitrat g'oyalari bilan uzviy bog'liq bo'lib, yoshlarni milliy g'urur, mas'uliyat va fidoyilik ruhida tarbiyalashni ko'zda tutadi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, Fitratning pedagogik va falsafiy merosi bugungi ta'lim jarayonida vatanparvarlikni shakllantirishning muhim manbai sifatida o'rganilishi kerak.

II. Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology)

Tadqiqotning asosiy maqsadi — Fitrat merosining yoshlar tarbiyasida vatanparvarlik hissini shakllantirishdagi amaliy ahamiyatini aniqlash va tahlil qilishdir.

Metodologik asoslar: tadqiqotda tarixiy-analitik, pedagogik, qiyosiy va sotsiologik usullar qo'llanildi.

Tadqiqot obyekti: Abdurauf Fitratning ma'naviy-falsafiy merosi.

Predmeti: Fitrat asarlaridagi vatanparvarlik g'oyalari va ularning ta'lim jarayoniga tatbiqi.

Tadqiqot davomida oliy ta'lim muassasalarida o'tkazilgan pedagogik tajribalar asosida Fitrat asarlari ("Munozara", "Sayha", "Rahbari najot")dan o'quv mashg'ulotlarida foydalanish samaradorligi o'rganildi. Shuningdek, 120 nafar talabadan sotsiologik so'rov o'tkazilib, Fitrat asarlari bilan tanish bo'lgan yoshlarning 82 foizi o'zlarida vatanparvarlik va milliy g'urur tuyg'ulari kuchayganini bildirgan [4.56].

III. Tahlil va natijalar (Analysis and Results)

O'tkazilgan tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, Fitrat asarlarida vatanparvarlik g'oyalari chuqur falsafiy ma'noga ega bo'lib, ular bugungi yoshlar tarbiyasi uchun ham dolzarbdir. Fitrat vatanparvarlikni insonning ma'naviy yuksalishi bilan bog'laydi. Unga ko'ra, haqiqiy vatanparvar — o'z millatini sevuvchi, bilim va mehnat orqali Vatanini obod etuvchi shaxsdir.

Tajriba jarayonida Fitrat asarlaridan foydalanilgan darslarda o'quvchilarning ijtimoiy faolligi va mustaqil fikrlash darajasi oshgani kuzatildi. Masalan, "Sayha" asaridagi millat uyg'onish haqidagi g'oyalar asosida o'tkazilgan muhokamalarda talabalar vatanga sadoqat, halollik va fidoyilik haqida chuqur tahliliy fikr bildirgan boshlaganlar [5.46].

Pedagogik eksperimentlar natijasida quyidagi natijalarga erishildi:

- Fitrat merosidan foydalanilgan guruhlarda yoshlarning milliy o'zlikni anglash darajasi 28 foizga oshgan;
- Talabalarning tanqidiy fikrlash ko'nikmalari va fuqarolik mas'uliyati sezilarli darajada kuchaygan;
- Vatanparvarlik mavzusidagi insholar tahlilida ijobiy ruhiy o'zgarishlar kuzatilgan.

Bu natijalar Fitrat merosini zamonaviy ta'lim tizimida qo'llash samaradorligini ilmiy asoslab beradi [6.26].

IV. Xulosa va takliflar (Conclusion and Recommendations)

Xulosa.

Bugungi kunda “Yangi O'zbekiston” g'oyasi zamirida ham inson qadri, ma'naviyat va fuqarolik mas'uliyati masalalari muhim o'rin tutadi. Abdurauf Fitratning insonparvarlik g'oyalari, ma'naviy kamolot va ijtimoiy mas'uliyat haqidagi ta'limotlari bugungi ta'lim va tarbiya tizimi uchun metodologik manba bo'lib xizmat qilmoqda.

Fitrat falsafasi yoshlarda vatanparvarlik, insonparvarlik va ijtimoiy faollik ruhini shakllantirishda katta ahamiyatga ega. Uning fikricha, har bir millat o'z ma'naviy qadriyatlariga suyangandagina haqiqiy rivojlanishga erishadi.

Abdurauf Fitratning falsafiy dunyoqarashining markazida **insonning ma'naviy tabiati** turadi. U insonni “aqli va qalbi uyg'un bo'lgan mavjudot” sifatida talqin etadi. Fitrat fikricha, inson faqat tanaviy ehtiyojlar bilan emas, balki ma'naviy va axloqiy qadriyatlar bilan yashaydi.

Uning “*Oila*” asarida inson kamolotining ilk bo'g'ini oila muhitida shakllanishi ta'kidlanadi. Oila insonning birinchi ijtimoiy maktabi sifatida, unda mehr, sabr, burch va mas'uliyat tuyg'ulari shakllanadi [4,72].

Fitratning bu qarashi I.Kantning “inson maqsad sifatida, vosita emas” degan g'oyasi bilan ham uyg'un. U inson qadrini falsafiy kategoriya sifatida yuksak darajada qo'yadi.

Fitrat falsafasida jamiyatning ma'naviy qiyofasi insonning axloqiy yetukligi bilan belgilanadi. Uningcha, “ilmsiz ma'rifat bo'lmas, ma'rifatsiz esa jamiyatda adolat bo'lmas.”

Fitrat ta'lim va axloqni bir butun jarayon sifatida ko'radi:

“Ta'lim – aqlni yoritadi, tarbiya – qalbni poklaydi. Ikkisi birlashmasa, inson komil bo'lolmaydi.”

Shu ma'noda, u insonning ma'naviy kamoloti orqali jamiyatdagi yomonlik va jaholatni yengish mumkinligini ta'kidlaydi.

Fitratning ijtimoiy falsafasi o'z davri uchun inqilobiy ahamiyatga ega edi. Uning “*Hurriyat*”, “*Millat*” va “*Munozara*” asarlarida insonning shaxsiy erkinligi bilan ijtimoiy mas'uliyati o'zaro bog'liq holda tahlil qilinadi.

Abdurauf Fitratning ma'naviy-falsafiy merosi yoshlarni vatanparvarlik, insonparvarlik va fuqarolik mas'uliyatiga tayyorlashda beqiyos ahamiyatga ega. Uning asarlarida ilgari surilgan g'oyalar

- “ilm orqali najot”, “millat uchun fidoyilik” kabi tamoyillar bugungi pedagogik amaliyot uchun dolzarb metodik asosdir. Fitrat merosi yoshlarni faqat bilimli emas, balki ongli, ma’naviy etuk va Vatan ravnaqi uchun fidoyi insonlar sifatida tarbiyalash imkonini beradi.

Takliflar:

1. Fitrat asarlari asosida “Vatanparvarlik saboqlari” metodik qo‘llanmasini yaratish.
2. Pedagogik oliygohlarda “Fitrat pedagogik merosi” fani bo‘yicha maxsus kurs joriy etish.
3. Yoshlar tashkilotlari faoliyatiga Fitrat g‘oyalarini singdirish maqsadida seminar-treninglar tashkil etish.
4. Fitrat asarlari asosida multimedia darslar va interaktiv o‘quv platformalarini ishlab chiqish.

Foydalanilgan adabiyotlar (References)

1. Mirziyoyev Sh.M. *Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida farmon*. – T.: 2022.
2. Fitrat A. *Sayha*. – Samarqand, 1918.
3. Fitrat A. *Oila*. – T.: Ma’naviyat, 1999.
4. Rahmonov A. *Abdurauf Fitratning falsafiy merosi*. – T.: Fan, 2018.
5. Qodirov M. *Fitrat va ma’rifatparvarlik g‘oyalari*. – Samarqand, 2016.
6. Khalid A. *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*. – Berkeley, 2000.